

alföld

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

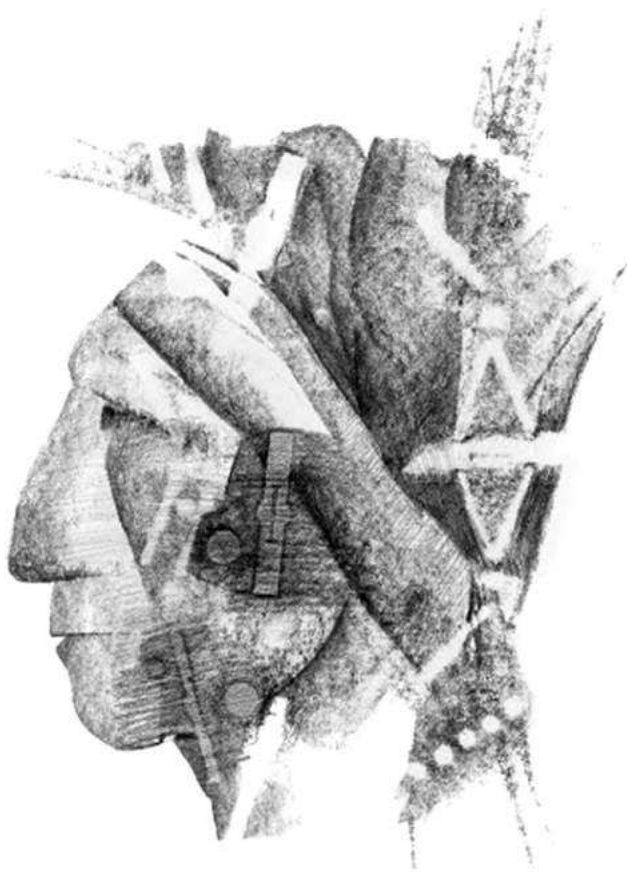
BENKŐ ATTILA
HALASI ZOLTÁN
MARNO JÁNOS
NYILAS ATILLA
TATÁR SÁNDOR
VILLÁNYI LÁSZLÓ
VERSEI

LANCZKOR GÁBOR
REGÉNYRÉSZLETE

ARANY ZSUZSANNA
„KOSZTOLÁNYI DEZSÓ ÉLETE”

BÁLINT PÉTER
DOBOS ISTVÁN
TANULMÁNYAI

KRITIKÁK
GERE ZSOLT
NAGY CSILLA
RAKOVSKY ZSUZSA
VADERNA GÁBOR
KÖTETEIRŐL



HATVANHETEDIK ÉVFOLYAM

2016/1



 alföld

HATVANHETEDIK ÉVFOLYAM — 2016. JANUÁR

- 3 MARNO JÁNOS verse: Képtörések
- 5 VILLÁNYI LÁSZLÓ versei: Fotó; Szív
- 6 HALASI ZOLTÁN verse: Orákulum 1-2. (A misztériumok villája, Pompeji)
- 8 LANCZKOR GÁBOR: Funkcionális analfabéták (regényrészlet)
- 13 NYILAS ATILLA versciklusa: Az ékesszólásról – Légy jó mindhalálig
- 18 BENKŐ ATTILA versei: Újra; Kidron; Az utolsó; Cikória; Hazahívó
- 20 TATÁR SÁNDOR versei: Hadd sodorjon; Kísértés ellen; 2x2 újabb(?) hexameter

tanulmány

- 22 DOBOS ISTVÁN: A szabálytalan remekmű (Kosztolányi Dezső: Pacsirta)
- 60 ARANY ZSUZSANNA: Kosztolányi Dezső élete (Az első világháborútól az őszirózsás forradalomig – 4. rész)
- 67 BÁLINT PÉTER: Amikor a mesemondás lélekvezetési gyakorlat (A kertész mint sztoikus bölcs Jakab István meséjében)

szemle

- 89 BALOGH PIROSKA: Egy fűzfapoéta ürügyén (Vaderna Gábor: Élet és irodalom)
- 93 TÖRÖK LAJOS: Interpretáció és alázat (Gere Zsolt: Szebb idők)
- 98 EISEMANN GYÖRGY: Emlékező életképek (Villányi László: Folyótól folyóig)
- 102 PATAKI VIKTOR: A határok átjárhatósága (Nagy Csilla: Megvont határok)
- 106 MÓRÉ TÜNDE: Visszajátszás (Rakovszky Zsuzsa: Szilánkok)
- 110 KOVÁCS DOROTTYA: Mindennapi ügyek a tudományban (Újratöltve)

képek

DURUCSKÓ ZSOLT frottázsai

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

CSEHY ZOLTÁN, KŐRIZS IMRE, MIKLYA ZSOLT versei
CSOBÁNKA ZSUZSA EMESE regényrészlete: Megérinteni egy nőt
FRIED ISTVÁN, KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN, SEREGI TAMÁS tanulmányai
Kritikák MÁRAI SÁNDOR, SZIJJ FERENC, TÉREY JÁNOS köteteiről

*Megjelenik Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.*

*<http://www.alfoldfolyoirat.hu>
alfold@mail.debrecen.com*

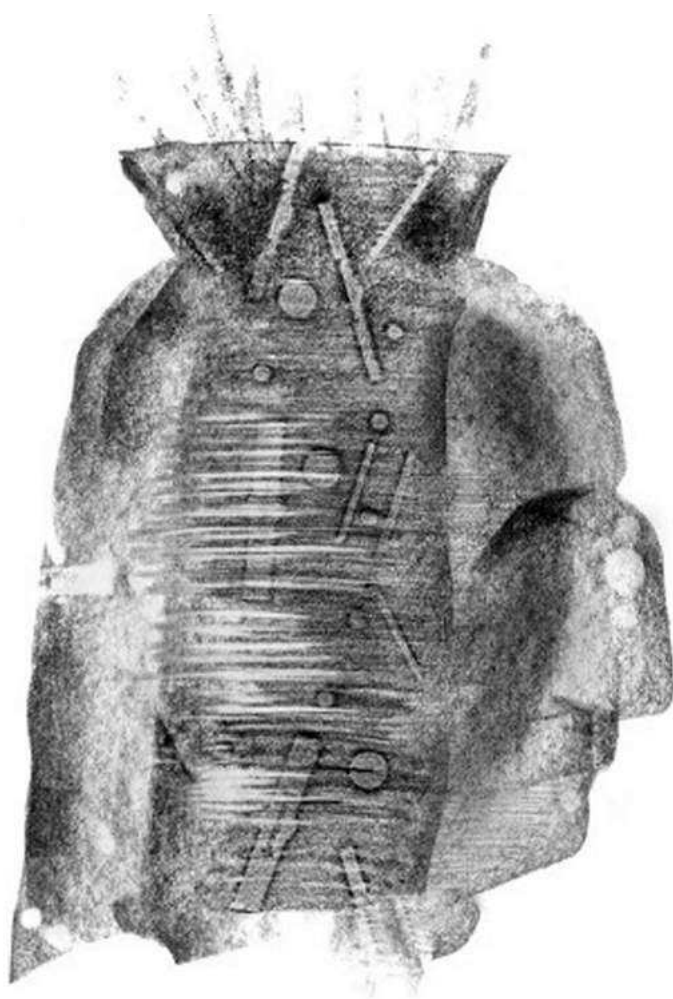


IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

SZIRÁK PÉTER főszerkesztő
ÁFRA JÁNOS
FODOR PÉTER
HERCZEG ÁKOS
LAPIS JÓZSEF szerkesztők
HERCZEG-SZÉP SZILVIA szerkesztőségi asszisztens

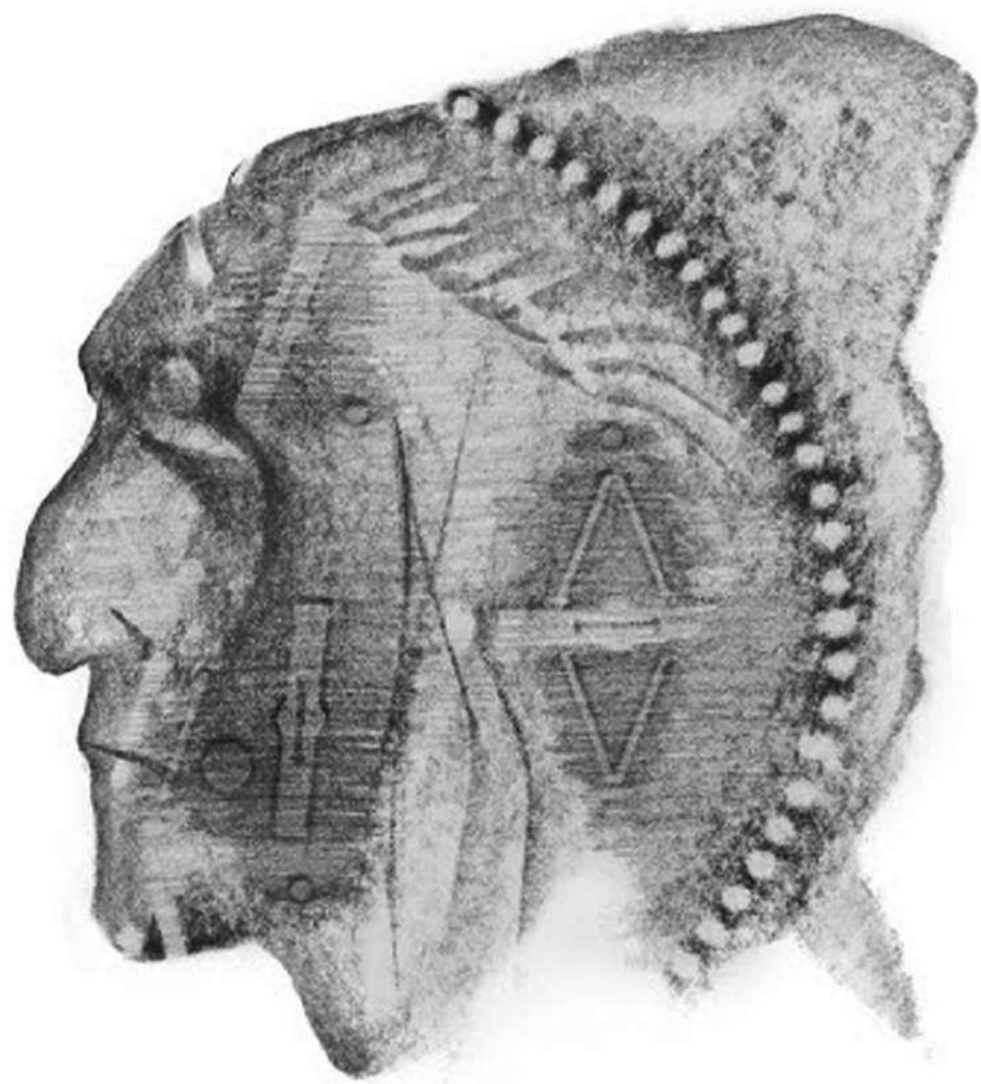
alföld

600 FORINT



nka
Nemzeti Kulturális Alap





MARNO JÁNOS

Képtörések

1

Bajuszpályaudvar. Nincs otthon az ember, idegenben nyilallik a foga, és egy garasa sincs, amit rááldozhatna vagy hozzáverhetne. A portré, amit delejezetten bámul már mióta, semmit sem árul el a fájdalom erejéről, mélységéről, nagyságáról vagy méltatlanságáról, nagyjából csupán a helyéről sejtet valamit, körülbelül a rekeszizomtól jobbra, szorosan a bordái alatt, amely mögött a májat és a patkó-, más néven: nyombelet detektálja reflexből a tudat; ott tehát, ahol a két drága kéz, egymást is tapintva, puhatólózhat. Fontosak a színek, mint a szavak, melyek formájukból kiöntve árnyékot vetnek saját jelentésükre, majd árnyékuk megduzzad, és mászna le, szerte a sötétbe. Mert miért ne szakadhatott volna fel az a szörnyeteg is, amit rekeszizomnak hívnak, és engedett szabad nyílást a förtelmes gyomornak, hogy megkergesse a szívét, meg-megelőzve közben szegényt és felbuktatva. Nincs feje a lánynak, még nyaka, sőt válla sincsen, csupán egy hártvás bugyit visel, a testével beágyazódva valami habzó ágyneműbe. Talpa a combját tapodja, mellei sírva fakasztják az embert. Ellepi bajuszát az embernek a harmat, barna, bajor kenyeret vásárol a pályaudvar mellett, majd a zacskóból kitép egy falatnyi kenyérbaját, és megszagolja, és irány a fogászat. Az elegáns hallban senki. Senki, de Semmi. Csupán egy kísértet kezében állt meg az ecset, semmi konkrétum, csak az időjárásnak lazult ki a foga, az mardos bele a gyomorba, belekbe, az fogja összemarkolni a szívét is azonnal – álljon már le!

2

Délelőtt fél tíz tájban borotvaecsetével lát neki a tulajdon portréjának. Tajtékzó ágy-

nemű habjai a szeme aljától egészen le
a kulcscsontjáig, a szeme bevérezve
homálylik, látja, amit az ember magától nem
látna meg, mert nem illik bele a látványtervébe,
víz alatt látja az egész sivatagot állni,
a tevét, a végtelen hullámzó homokdűnéket,
amerre az életben nem járt, még álmában sem,
álmában éppen méretes tojást vett volna,
melyet egy kakas tojt éjjel a fáma szerint.
Csakhogy a bolt zárva volt már. Létrán
kellett az embernek onnan továbbállnia,
tágítania vagy haladnia – ember legyen a talpán,
aki ezt álmában képes eldönteni. Felvinni
valami festéket a lenvászon lepedőre,
hogy a végén majd legyen mit levakarni.
Kikaparni, törülgetni szeméből az álmat, mely végül
mégsem a festők, hanem a fiatal szép- és
kritikus írók körébe vitte, akik egymás
szavába vágva vitatták éppen a művészet
tárgyi és anyagi feltételeit. Az egyre sötétebb
helyiségben mintha madarak fészkeltek volna be
magukat, egyre többen és többen, akárha
ők sötétítenék be a mennyezetet. Vagy kátrány-
papírból lettek volt kivágva, és az ollósubogás
hatott szárnyverdesésnek. A hat cölöpön álló
madárházból tyúklétrán kellett a végén
leereszkednie – ezúttal mintha egy tojásból
maga kelt volna ki, egy főemlős a méretét
s a formáját nézve. Ebben a formában ébredt,
és indult tüstént a fürdőbe, szeme sarkában még
mindig a felülről megcsonkított lány téglá-
színeivel. S akkor egy roppant kémény meredt ki
mögötte a földből, mintha csak a lányból
épült volna, s támadt fel az égnek, de nem
füstölt, nem haladt semerre, itt-ott a téglái
látszottak izzani a tűző napfényben, mikor
a lámpák a kórházban még trehányyságból égtek.

VILLÁNYI LÁSZLÓ

Fotó

Megveszi a színházi látcsövet, amit a régiségkereskedőnél látott, ötlik fel benne, hogy közelről szemlélhesse, kiderítve nevüket is, a madarak előadását a világot jelentő ágakon, nekem kellene megörökíteni őket, rokonszenve az áttelelőké, sötétedés után újranézi, buszonöt év múltán, egykori kedvenc filmjét, s már tudja, valójában azért rajongott érte, mert a nézőtérén ült a lány, akitől várta a szerelmet, aki időről időre feltűnik álmában, integet a busz hátsó ablakából, s nem változnak szemében a fények, róla beszélt akkor is, amikor a köerdőben otthonos barátja megmutatta a fotót: tizenkét évesen volt szerelmes először és utoljára, állt a lány mellett, akárha egy életre, úgy hajoltak egymáshoz.

Szív

Gurult felé a labda, de képtelen volt belerúgni, s az álom futni se hagyta, erőtlenül állt a pályán, nap nap után úgy nézi az időjárás-jelentést, a várható hőfokokat a világ városai mellett, mintha holnap arra ébresztenék a madarak, hogy nem hatvan éves, most érettségizett éppen, s bolyonghat, ahol még sohasem járt: Santa María, Dublin, Odessza vagy Edő utcáin, bicikliről köszön rá (kimondva gyerekkori nevét) az ősz hajú nagylány, s már érzi is a nyári rét illatát, talpába csíp a méh, „deret harangoznak”, idéződik, bajdan miként botlott nyelve, ahogyan beszél hozzá, minden pillanattal egyre teljesebben érzékeli az ismeretlen szépségét, barna hajában megszereti a fehér hajszálat, nem kell számon tartania az időt, elég ha a lakók névtáblájára néz, elmosódott a szemérmetlen szív, az őt jelölő név mellett mára csak egy halvány folt maradt, pedig milyen erővel rajzolta oda piros tollával hol volt, hol nem volt szerelme.

HALASI ZOLTÁN

Orákulum 1-2.

A MISZTÉRIUMOK VILLÁJA, POMPEJI

Szilénosz:

*„Apád az anyját vette el anyádban,
anyád fiútestvért akart apádban;
anyádnak fáj, apád meg kevesellte.*

*Anyád halott nővérét látja benned,
boldog hogy feltámaszthat, eltemethet,
apád a túrheterlen vetélytársat.*

*És jönnek fiúk, lányok váltakozva,
apák és anyák variációi,
a tévedések szomorújátéka.*

*Mindenki dob valakinek kis aprót
az ösztön sötét aluljárójában
a földre tett, nyitott hegedűtokba.*

*Hol az Akácós út, hol a Chaconne szól,
hol rajtad játsszák, hol te vagy a koldus,
hol úgy díjazod, hogy oda se nézel.*

*Hol leköpdösnek, hol leszerződtenek,
a mutatóvány keres itt mutatóványost,
helyek cserére, cél utakra vágyik.*

*Nézz a tükörbe, amit nekik tartasz:
nem te vagy, akit árvaházba adtak,
nem téged csodálnak a hódolóid.*

*Anyádat vette el az első férjed,
apádnak szólt a barátnői részvét:
neked felemás arcot, szellemképest*

*kínált a zöldbínáros ösztönélet.
A korong forog, most te táplálsz
gidát, holnap te viseled a bőrét.*

*Sosem tudod, a szexus kosarából
mikor mered elő, mintha belőled,
nagyanyád vágyának teljesítője,*

*és barlang falán, mikor ver visszhangot
szerelmed fülében, ismétléskényszer,
dermesztő sikolyod, a megerőszakolté.”*

Aidosz:

*„Szaturnusz-Vénusz szembenállás,
egy leánygyermek a nyolcadik házban:
a rettenetből jössz, ne lássa senki.*

*Te mint menekülők leszármazottja,
saját maguk elől menekülőké:
húzd meg a barázdát és vesd be maggal.*

*Nincs határ mögöttük, nincs tér előtted,
árnyékukat, árnyékodat felélik:
töltsd meg a tömlőd képes dajkatejjel.*

*Nem ismerik a nyelvi együttálást,
a szavak örömét a dolgokéval:
te csak meríts a legszemélyesebből.*

*Ha ők a létezésen innen állnak,
mintha megúszhatnák a létezésük:
a létezés fogalmát is felejtse el.*

*Ejtsd el, hogy vagy, hogy bárkiként lehetnél,
egy vagy az ismeretlen elemekből,
add át magad a nyers keletkezésnek.*

*A rettenetből jössz, valaki látja,
valaki leoldja rólad a semmit,
és bebújtat egy másik rettenetbe.”*

Funkcionális analfabéták

Egy-kettőre belátta Éva is, hogy így járt a Jósisten, a Jóisten: az általa teremtett testnyílásokat a teremtett szervekkel jól megdugják. Szüzességének elvesztése után egy hónappal már úgy fogadta a közeledésemet, akár egy kivásárolt rabszolga, aki épp a fölszabadítóján akar bosszút állni – az egyik alkalommal kis híján leharapta az ujjaimat, amikor másodjára is elélvezett; azt hiszem, valóban csak a (kis)polgári neveltetésének védőhálója tartotta tőle vissza, hogy megtegye. Imádta az ujjamat szopni szeretkezés közben. Őszintén megbeszéltünk mindent. Egyik pillanatról a másikra lett az ágyban fölszabadult és fesztelen. Amikor bevallotta, hogy szeret, én is azt mondtam neki, hogy szeretem. Előtte egyetlen egy nőnek mondtam csak ilyet. Évi minden vasárnap délelőtt misére ment. Egyetlen alkalommal kísértem el, de az már közvetlenül az esküvőnk előtt történt. Néha pornófilmet néztünk, és mint aki aerobic-videóra tornázik, úgy igyekeztünk követni a képernyőn zajló eseményt. Az első alkalom szent hagyományát követve gyakran szeretkeztünk a szabadban, ha az időjárás engedte; ilyenkor a pornószínészek véletlen félmozdulatai és torz pozitúrái helyett a madarak röptéből és a felhők mintázatából igyekeztem kiolvasni valamiféle útmutatást a jövőnkre vonatkozóan.

Szombati nap volt, június eleje, csapongó fecskék, forróság, híg-kék ég. Épp mielőtt megszólaltak volna a közeli ferences és domonkos templomok harangjai, fél perccel a déli zárás előtt rontott be a légkondicionált üzlethelyiségbe egy idegesen káricsáló osztrák tyúk a hordóhasú férjével. Udvariasan megkérdeztem tőlük, miben segíthetek. Foghegyről válaszoltak. Itt minden termék bio? – kérdezték. Igen – feleltem. Amikor tíz perccel később távoztak végre (természetesen semmit sem vásároltak), egyedül azért nem küldtem el őket a burgenlandi kurva anyjukba, csakis azért búcsúztam tüntető udvariassággal ettől a nagyhangú bunkóparaszttól meg a szőkített, debella nejtől, mert a véremben van az üzleti szellem. Fitymálgatták az áruimat. Drágállották őket. Megjött közben Évi. Ő angolból nyelvvizsgázott, és németül egy szót sem értett (ami egy szombathelyinek legalábbis fölfoghatatlan). Leült egy székre a pult mögött. A vietnami papucsba bújtatott lábát néztem. A szinte len lakkal lehúzott körmeit. Nem volt szép lábfeje. Ekkorra már megszerettem a lábát is, de a kecses testalkatához sehogy sem illett ez a széles, lapos lábfej. Miután az osztrákok távoztak, összeölelkeztünk. Rendet csináltam a kasszában, Éva gyorsan felsöpört, aztán beültünk az autóba, és már húztunk is kifelé Szombathelyről, át a vasúti híd alatt, amelyen épp egy tehervonat dübörgött végig IFOR feliratú tankokkal és dzsípekkel megrakva.

– Biztos, hogy kibírsz még egy órát? – néztem rá Évire, mikor egy rövid megálló után már a 84-es főúton hajtottunk dél felé.

– Nem nagyon kívánok enni ebben a hőségben.

– Én éhes vagyok – mondtam, és finom remegést éreztem a belsőmben. – Adsz egy kis vizet?

Meghúztam a palackot, aztán megkértem Évát, vegyen nekem elő egy csokit a szatyorból.

Egy autósbüfénél álltunk meg enni, ahonnan látszott két tanúhegy. Nem volt pincér, benn kellett rendelnünk a pultnál.

Leültünk a teraszon egy fiatal nyírfa árnyékában a két jeges teával, és merengve nézegettük egymást, meg a háttérrel, egymás kezét, fülét, a ruha alatt dombordó mellett, a kislányos aranyfülbevalót és a száj szegletében bujkáló mosolyt.

– Te tudod, hogy mi a nevük? – kérdezte Évi a kihűlt vulkánkúpokra mutatva.

– Az ott a Csobánc, az pedig a Szent György-hegy – böktem előbb az én hátam, majd az ő háta mögé.

– Az nem a Badacsony?

– A Badacsony délebbre van, lenn a Balaton-parton. Innen nem látszik.

Évi sajtos melegszendvicset evett, én velős pirítóst. Fizetni is benn a pultnál kellett.

Mikor tíz perccel később leparkoltam az üzemi út mellett, Éva ijesztő lassúsággal még egyszer ellenőrizte, megvan-e a táskánkban minden, amire szüksége lehet, aztán megindultunk lefelé a lankás domboldalon a borókák között. A gyalogösvény az utolsó pár méteren egy lépcsőzetesre kitaposott meredélyen vezetett le a nádasig, amelynek oldalában gyors, zavaros patakocska hömpölygött. Levettük a papucsunkat, combig föltúrtem a nadrágom, aztán belegázoltam a hideg vízbe. Megfogtam Éva kezét; úgy láttam, kissé viszolyogva lép a sáros mederbe. Két lépés után már csak bokáig ért a patak. Még egy lépés, és kinn is voltunk belőle. Csúszkáltunk a síkos iszapréteggel fedett homokon. Egyre sűrűbben álltak az embermagas nádszálak. Folyamatosan kigyózva igyekeztem abba az irányba tartani, amerre ritkásabbnak látszott a nádas. Nagy madárlábnymok látszottak a sárban.

– Vigyázz, el ne vágja a kezed – szóltam hátra Évinek, amikor láttam, hogy tenyerrel hajítja szét maga előtt a hosszúkás leveleket. – Próbáld a karoddal vagy könyökkel utat csinálni magadnak.

Itt már egészen szikkadt volt a felszín, tenyérynyi méretű okker darabokra fölrepedezve, amelyek úgy porladtak széjjel mezítelen talpunk alatt, akár a fagyott őszi levelek.

– Mindjárt kinn vagyunk belőle – mondtam, és hátranyúltam, hogy megfogjam Éva kezét.

Régóta nincs napszemüvegem. Amíg volt, előfordult, hogy nem láttam semmit a nyári verőfényben, ha véletlenül otthon felejtettem. A száraz homok izzani látszott parányi kvarcsemcséivel, ahogy végre kiértünk a hosszú lapályra. A távolban jobbról ott szürkéllett a bányató, míg szemközt, a partfalba vágott nyiladékon egy patak hömpölygött át, ugyanaz a patak, amelyen egyszer már átkeltünk; a nádas alacsonyabban fekvő részein átszivároghatna jókora kerülővel ért vissza a tóba. Fogtuk egymás kezét. A partfal túlsó oldalán kiléptünk a vízfolyásból, és a nyárfák között letáboroztunk egy helyen, ahol az árnyék éles vonallal vált el a napsütötte homokfelszíntől.

Jó darabig isteni szerencsém volt, aztán egyszer végre megfogtak a vámosok. Már szinte vártam, mint egy fegyenc a folyton elhalasztott kivégzését. Az osztrák határ-

Őr csak legyintett, miután megnézte az útlevelemet, a magyar meg szétszedette velem a kocsit.

A karintiaiak és stájerok Mucsaként tekintenek a keleti Burgenland tartományra, a Trianon előtt részben Magyarországhoz tartozott Órvidékre. Szombathelyen és Sárváron mindenki rühellte a nagyhangú, pénzes burgenlandi parasztokat, míg odaát a magyarokat afféle alacsonyabb rendű természeti népek tekintették. Miután megnyitották a határt, a Rohonci úton állt Bucsutól a szombathelyi kocsisor. A szocializmus minden gyermeke Tefal fritőzt és Gorenje hűtőládát akart. Mégpedig sürgősen. Kinder-tojást akartunk és Milkát, gyümölcsjoghurtot és Adidas cipőt. Úgy tébláboltunk az oberwarti szupermarketekben, akár a... – hadd ne fejezzem be a megalázó hasonlatot. Amikor évekkel később ráébredtünk, hogy az oberpuldorfi Billa a kivételes kínálata ellenére sem a szabadság temploma, már késő volt. Mire Magyarországon is lehetett extra szűz olívaolajat és százszázalékos narancslevet kapni, mire egyáltalán megtudtuk, hogy léteznek ilyesmik, úgy vesztettük el addigra az elszigeteltség okán viszonylagosan megőrzött szellemi ártatlanságunkat, akár a búcsúi bál éjszakáján leitatott tinédzserlány, aki másnap nem emlékszik semmire, de a bugyija véres, az öle pedig ég és viszket. Én még voltam út-törő. Iskolaköpenyem is volt. És mai fejjel úgy látom, Magyarországon a huszadik század legizléstelenebb épületei nem a szocializmusban épültek, hanem a század végén, a kilencvenes évek közepétől kezdve. Ekkoriban öltözködtünk a legborzalmasabban. Ekkor szóltak a legkínosabb popzenék a rádióban. Ekkoriban ment végbe teljes mélységében a kijózanodás a rendszerváltás eufóriájából; és amint a Horthy-korszak polgári ízlése is kitarzott még egy ideig a proletárdiktatúrában, úgy a Kádárkor elfojtásai 1989 után, a demokráciában hozhatták csak meg dús gyümölcsöket.

Pökhendi, fiatal gyerek volt, talán még nálam is fiatalabb. És nem a fantasztikus pszichológiai érzéke vezette sikerre, egyszerűen csak ráhibázott a kis görény. Miután a pótkerék mellett, a Toyotám csomagtartójának fenékleméze alatt megtalálta a törölközőbe bugyolált Jägermeistereket, gúnyos vigyorra húzódott a szája szeglete, majd kezében az útlevelemmel megmutatta, hová álljak félre. Fölvettem a legsimulékonyabb modoromat. Együttműködő voltam és bűnbánó, akár egy megfenyített eb. A huszonegy üveg piát lefoglalták, ellenem pedig eljárás indult. Utána jó ideig nem mertem alkoholt behozni Ausztriából, ami komoly bevételkiesést jelentett a számomra.

Kegyetlen álom volt, azt álmodtam, hogy Éva valójában földönkívüli, aki kémkedni jött az emberek közé. A sötétben pár pillanatra visszaváltozott *alienné* a csinos emberi álcája. A teste elvékonyodott. Rideg faág volt a karom mellett a karja, ágcsonkujakkal. Megjijedtem, mit keresek a társaságában; mit akar megtudni pont tőlem vagy rólam.

Látomásokkal és hőségriadókkal tetőzött az első közös nyarunk. Évinek, aki a másodévet fejezte be a főiskolán, ez volt az első szünideje, amit Budapesten kívül töltött. Igyekeztem nem befolyásolni a döntésében, de nem titkoltam az örömet, amikor végül is közölte, hogy igényelte a nyári bentlakást a kollégiumban, és már talált is magának egy főtéri kávézóban heti harmincórás felszolgálói munkát.

Ekkoriban derült ki, hogy megnyerte az ösztöndíjat, amit nem sokkal a megismerkedésünk előtt pályázott meg, és amellyel egy negev-sivatagi kibucba utazhatott el kerek egy hónapra, hogy ott bővítse ismereteit a növénynevelésről, valamint aktív dolgozóként tanulmányozhassa, miként működik a létező legmodernebb öntözéses mezőgazdaság. Október elsejére szolt a repülőjegye. Nem csak a szülei, én is nagyon féltettem. Nyár végére tökéletesen egymásba gabalyodtunk. Az internet ekkoriban még alig hódított Magyarországon, a kollégiumban nem volt hálózat, de nálam se. Évinek se, nekem se volt e-mail fiókom. A külföldre telefonálás nagyon sokba került. Abban maradtunk, hogy háromnaponta küldünk egymásnak egy kézzel írott levelet, az elsőt rögtön október másodikán, hiszen nyilvánvalóan jó pár napig úton lesznek majd a küldemények.

Éva nyár elején mutatott be a szüleinek, amikor az egyik hétvégén fölutaztunk a fővárosba. Röhejes volt, de nem alhattunk egy szobában, kénytelen voltam a nappaliban éjszakázni. Az anyja és az apja jelenlétében Évi mintha nem lett volna ön maga. Egyszerre volt velük különösen nyers a beszédmodorában, ugyanakkor a gesztusaiban kényszeredett és távolságtartó. Én meleg családi légkörhöz, őszinteséghez és fesztelen testi érintésekhez szoktam otthon. Anyám és apám harminc év házasság után is gond nélkül szájon cuppantották egymást vagy összeöleltek bárki jelenlétében, csak úgy megszokásból. Mindez innen, ebből a képmutató polgári pokolból nézve olyannak tűnt, akár egy fordítva megfogott távcsőben szemlélt pásztorjelenet. Dideregtem éjjel egyedül a robusztus antik bútorokkal megpakolt Villányi úti nappaliban, pedig napközben harminckét fok volt az utcán. Éva öccse még otthon lakott, a nővére és a bátyja már nem, de vasárnap délelőtt ők is megjelentek családotól, és az egész kompánia szépen átvonult a közeli templomba szentmisét hallgatni – velem együtt. Az étkezések előtt meg kellett fognunk egymás kezét, és közösen imádkoztunk. Erzszi nagyi is mondott gyerekkoromban néha asztali áldást, így nagyjából emlékeztem a rigmusra, tudtam ütemre mozgatni a számat. A születésem után meg lettem keresztelve, de semmi több; nem voltam elsőáldozó, se bérmálkozó, soha nem jártam hittanra, és ezek a Villányi úti prúd nyárspolgárok olyannak tűntek nekem a mereven elitista társadalmi elveikkel, a műveltnek tetsző, és épp ezen az áron roppant felszínes társalgásukkal, aztán a szoft-antiszemitizmusukkal és a poroszosan kegyetlen nevelési szabványukkal, akár a saját fajtájuk paródiája, mint a nyugati keresztény ember lelki fejlődésének és szociális önpozicionálásának tökéletes zsákutcája. Egyszeriben megértettem, miért menekült innen Éva egészen Szombathelyig. A testvéreivel is hűvös, udvarias viszonyban volt (ahogy a testvéreknek, pláne a különműveknek egymáshoz közeledni illik). Későbbi menyasszonyomnak egyetlen igazi barátnője sem akadt Budán, se Pesten. A testi-lelki barátnője egy soproni lány volt, Zsuzsi, akit az első évben ismert meg a főiskolán.

Igyekeztem visszafogni magam, kitérni a vesémbé hatoló tekintetek és az udvariasan előadott, ám a világgépem különbözőségét eleve lehetetlennek tekintő erőszakos kérdéseik elől. Akár egy védekezésre idomított vívó, úgy éreztem magam azon a hétvégén. Nem hagytam magam provokálni. Nem csak azt orrontották meg rajtam, hogy nem vagyok az ő fajtájuk, csírájában sem – azt is kiszagolták a finom szimatukkal, hogy ha bármiféle összezsapásra kerülne sor, akkor a lányuk

hozzám húzna, nem hozzájuk, akik úgymond fölnevelték. Ezért aztán hallgatólagosan úgy döntöttek, hogy futni hagynak minket.

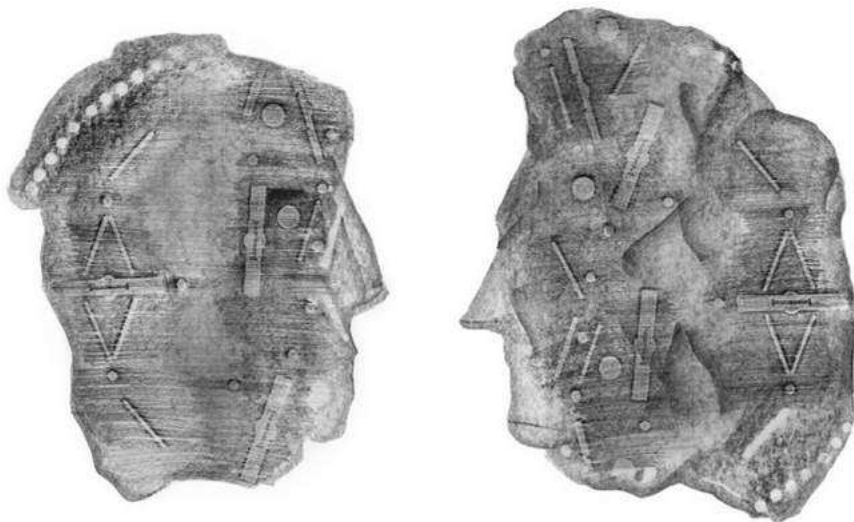
A homokbányába többször visszatértünk azon a nyáron. A teljes napfogyatkozást is onnan néztük végig. Azon a részen, ahol letáboroztunk, csak mi voltunk. Meztelenül feküdtünk a sekély patakban (ami tulajdonképpen a bányató túlfolyójából kiömlő víz volt), ornyergünkön a papírkeretes védőszemüveggel. A combunk ért csak egymáshoz, mégis erekcióm lett, amint a Hold lassacskán elkezdett bekúszni a Nap korongja elé. A megriadt madarak azt üzenték, hogy nem segíhetnek. Magunkra maradtunk. Jó ez így, feleltem nekik. Azt üzenték, hogy iszkoljunk innen, és azt, hogy nincsen hová, és hogy van, igenis van. Maradunk, válaszoltam, és egy pillanatra eszembe jutottak a nagy gázlómadárnyomok a nádas szikkadt-agyagmázás talajában. Ahogy zubogva hömpölygött át rajtunk a patak, egyre jobban kimosta a könyökünk és fenekünk alól a homokot, mi pedig egyre mélyebbre süllyedtünk a hideg vízben. Akár egy repülőgépről fényképezett folyódelta, úgy festett a lapály a levegőből. Sűrű nyárfamagoncok közé fordult be utánunk a patak, és ott ezer ágra vált szét. Összezsugorodott a táj, míg mi óriások lettünk benne. Kitartott az erekcióm.

– Te nem fázol? – kérdezte Évi, mikor a napkorongnak már csak egy lecsípett körömnnyi darabkája lógott ki a hideg hold alól.

Tényleg nem tudtam eldönteni, hogy ezt most kacérkodva mondja vagy nyűgösködik. Félkönyökre fordultam, odabújtam hozzá és simogatni kezdtem a mellét és a hasát.

– Így jobb? – leheltem a fülébe.

– Igen – mondta, aztán hirtelen fölült, majd fölállt. Láttam, hogy csupa libabőr a combja meg a fenéke. Hosszú hajából csorgott a víz. Míg föl nem álltam, engem nézett abban a hülye szemüvegben, nem a Napot. Szorosan átöleltem hátulról, a farpofái közé szorítva a farkamat. Úgy csikorogtunk a közénk szorult homokszemcsékkel, akár egy dögerős gépezet, aminek úgysem árthat semmi.



NYILAS ATILLA

Az ékesszólásról

LÉGY JÓ MINDHALÁLIG

I.

*Az volt a húsvét, mikor Debrecenbe mentünk!
Az Arany Bikában ünnepelt a család,
forgott velem a terem, mint a cigány nagybögője,
és kezemben szorongatok a búcsú peronján
egy nyulat formázó ajándék leporellót.*

II.

*Nyilas dédapám „nagy mulatós volt”,
„fölugrott az asztalra, és ott mulatott”,
már ő is a Bikába járt,
egész éjszaka neki húzták –
ő lett volna, aki „eltapsolt” egy vagyont?*

III.

*Mihálynak hívták, róla hallhattam,
hogy a nagy Református Kollégiumban
egy időben tanult Móricz Zsigmonddal,
és megtetszhett neki a neve –
„nyilván nem az ujjából szopta”.*

IV.

*Gondolom, ezért is volt meg Mamáék
összesen, ha hárompolcnyi könyvtárában
számos patinás regénye,
amelyek utóbb rám maradtak,
depressziós napokon faltam őket.*

V.

*Én büszkén jelentkeztem,
hogy Nyilas Misi a mi debreceni rokonunk,
de osztályfőnök magyartanárom letorkolt,
ennek nincs jelentősége, mert „önéletrajzi” –
azóta is a hideg futkos a hátamon ettől a szótól.*

VI.

*Negyedszázaddal később viszont
tökéletes elégtételül
Móricz szellemi örököse,
egy másik nagy magyar író
bíretem ovációval fogadta.*

VII.

*Más debreceni útra is emlékezem,
ha az másik volt. Tibor bátya
teherautóval szállít minket a Varga utcai portára,
ittas, és egy váratlan pillanatban
letér az útról, hogy átvágjunk a parkon.*

VIII.

*Abban az időben sofőrként dolgozott,
nem kereshetett rosszul, elég sokat ivott,
beszélték, néha olyan részeg, hogy fordítva ül
a volán mögé, vagy fel se bír mászni, de ha beteszik,
a járművet már gond nélkül hazavezeti.*

IX.

*Máskor a lakásukban Marika néni bújtatott,
Tibor bátya az éjjel eltalálta kövel az ablakot,
zárt ajtót nem tűrt maga előtt a saját házában,
tombolva tépte föl, de megjuhászodott
Mama színe előtt, és kezet csókolt neki.*

X.

*Napközben ott járván miskolctapolcai
albérletünkben, a „tulaj” egy olyan
zárban is ráfordította, amelyikhez
nem adtak kulcsot, és megtapasztaltam,
milyen könnyű egy nyaralóba betörni.*

XI.

*Miskolcra érkezhettem haza Budapestre,
nem tudtam nyitni, mert lecserélték a zárat*

*késő este, és a kedvesemmel, csöngetek
gondnoknak, felügyelőnek, képviselőnek,
aztán a csizmás kandúr berúgja az üveget.*

XII.

*Abból a házból, az ötödik emeleti erkélyről
Mama már jó ideje próbált hazabíjni,
de amikor Tibor bátya harsogta bele
ízes nevem a tágas lakótelepi térségbe,
a foci pályán túl is tisztán lehetett hallani.*

XIII.

*Mentem haza, és a lábtörlőnkön,
garabonciás kabátjába burkolózva,
mint nagy madár, gubbasztott egy ember,
éppen festettek a lépcsőházban,
kérdeztem, nem tudják-e, hogy került oda,*

XIV.

*amikor fölemelte fejét, és megismertem:
Tibor bátya elvonóra utazott,
de Pesten megszakította az útját
rokonlátogatásra, és belső zsebéből
előhúzott egy üveg bikavért.*

XV.

*Ahova betértünk, mindig azzal kezdte,
jó hangosan, a mibeztartás végett
olykor a pultra vagy az asztalra csapva,
mintha háromelemű neve lett volna, hogy ő
Nyilas Tibor Debrecenből, és csak utána rendelt.*

XVI.

*Tibor bátya arra tanított,
hogy mindig emelt fővel járjak,
és ha lehet, az út közepén,
hogy észrevegyem, aki jobbról,
és azt is, aki balról támad.*

XVII.

*Valamikor bokszolt, ha igaz,
talán rendőr is volt egy darabig,
talán volt, hogy nem a jó oldalon állt,
férfi volt, lehetek ellenségei,
és megmutatta nekem, hogy kell ütni.*

XVIII.

*Tudtommal sosem karambolozott,
de ami kibírt kívülről-belülről annyi
nyomást, ütést, azt egy kamionféléről
leváló pótkeréknek sikerült
megroncsolnia: drága kemény fejét.*

XIX.

*De még azután is, és ha ivott,
ha hangoskodott, mégis józanabb volt nálam,
ott a pályaudvari talponállóban,
ahol egy szóváltás után csendesen megjegyezte,
hogy hiba volt a bicskám nyitva felejtteni.*

XX.

*Ő volt, aki az ünnepi lapokra
döntött, kacskaringós betűivel
apám, nagyapám neve után
azt is odaírta, hogy „úr”,
jó időre átvettem e szokását.*

XXI.

*Tibor bátyának a nagyapám
a nagybátyja lehetett,
ők voltak Mamával a fia, Kistibi keresztszülei,
aki apámnak mintha az öccse lett volna,
nekem meg minthogyha a bátyám.*

XXII.

*Hallom Kistibi hangját,
ahogy az igazát védi apjával szemben:
mért szól bele, hogy eszi ő a szalámit,*

*ha neki a konyhában állva, teríték nélkül,
csak úgy hevenyészve esik jól.*

XXIII.

*Zenebolond volt, mint apa és én,
tervezte, ha saját portája lesz,
minden helyiségbe szerel majd hangszórót,
a nappaliba talán quadrót szánt,
nem tudom, összejött-e neki.*

XXIV.

*Kistibi menyasszonya,
boldogságban-szenvedésben,
a síron is túl hű asszonya,
a lenyűgöző fiatalasszony,
Viola: sugár az Úr szeméből.*

XXV.

*Mikor Kistibiék odaértek a tor helyére,
kérdeztem, nekik is el kell-e sietniük,
mert van szállás, akár ott is alhatnak, mire ő
azzal a szeretnivaló debreceni határozottsággal
csak annyit felelt: „Maradunk.”*

XXVI.

*Utolsó telefonbeszélgetésünk
ügyetlen névnapki köszöntés,
a vonal egyik végén sorsát elfogadó
nagybeteg ember rezignáltsága,
a másikon egy folyékonylelkű zavara.*

XXVII.

*A Nagyerdőben kis vidámpark
déliábrós csapszékkal,
fölkínálkozó utcalány,
igazi nyárillat, és a nyílegyenes
Ady Endre út a köztemetőbe.*

XXVIII.

*A ravatalozóban szokásosan vacak
slágerek, de a sír melletti csendből
lebeletfinoman előúszó cimbalom,
felérző primás regélte Kistibi nótáját,
hogy a szívem belezokogott.*

BENKŐ ATTILA

Újra

*Az a piros
itt maradt rózsza
már majdnem megfeketült.
Van még parázs, dobd csak be.
Hamar felizzik.
Ma nem egy mérges kis kályhát
ölelgetsz a sarokban.*

Kidron

*Már nincs patak,
de járhatok a völgyében.
Vasárnapi sugarak után
itt,
ahol egy tátikabokor
magasabb nálam.
Forró kövek borítják
a régi ösvényt.
Itt szomjasabb vagyok, mint
a gyermekkori romokon
vagy a sziklakápolnában.
Itt vörös a föld.
Hoztam egy kavicsot hazulról
a nincs-pataknak is.*

Az utolsó

*Sok száz kölyök
taposta ki az ösvényt
a koronás hegyen,*

*én csak utánuk, mikor
már csöndes vízmosás lett,
ott szedtem össze a nagy
sárga borosedények
csillogó cserepeit,
nem rongyosan, de
a gyökerekbe kapaszkodva
még most is találtam egy
hiányzó peremet, mintha
nem akarnának innen,
régi szolgát, elengedni,
bát akkor búcsúzóul
egy csontot hajítok fel
a lassabban vándorló
nehéz kövek közé.*

Cikória

*Felugrik és
a kilincsen csüngve
kinyitja az ajtót.
Rámordulok, de besurran.
Mintha nem ismerne,
szagolgat a sötétben.
Csak ne nyalogasson.
Akkor sem hagy magamra,
ha megfordulok.
Átlépeget azonnal.
Örülöm kéne,
hogy valaki hozzám bújik
a régi rossz rekamién.*

Hazahívó

*A zsilipnél
csak bokáig ér a víz,
kapuja résnyire nyitva,
én dörmögök vagy valaki más:
„Eleget szolgáltad a kensingtoni bolondokat,
ne télen jöjjél haza!”
Halak cikáznak előttem,
ahogy lépkedek,
nem sokáig! És az áradatból*

*sok pici lényt kell kimenteni!
Most gyere, mikor
még foghatok egy porontyot,
hogy közélről megcsodálva
engedhessük el.*

TATÁR SÁNDOR

Hadd sodorjon

HOGY HIÁBA TANÍTANAK...

S HOGY VÉGÜL TANULSZ MÉGIS...

*Hogy elhinni sem akarod,
hogy veled történt mindez,
és soká nem lelsz szavakat:
nincs szótára a nincsnek.*

*Hogy elfogy majd a happy end,
s ott imbolyogsz majd kábán;
bíró, edzőt nem érdekel,
hogy fölrúgtak a pályán;
csúszott a fű, s az ellenfél
aljas volt s túlerőben
– rohadt mindegy lesz akkoron;
„Mikor nem »kedvezőtlen-?!“
Olvashatsz majd bölcs könyveket,
de nyüszíthetsz is éj-nap;
s milyen csábító hinni, hogy
azért fáj úgy, mert mély vagy,
érzékeny és – ah! – áldozat;
sok összeesküvéssel
szemben (jó hogy!!) alulmaradsz,
s mért nem volt figyelmeztető jel!?
Szabad lesz fájnod, vesztened,
évekszámba halogathatsz;
esélyed fogy, fogj csak soká
neki a feladatnak!*

*Elbújni a jövő elől??
Mily máguslepel rejtsen?
Görnyedve sunnyognál, pupák!?
Hisz nincs biztonság lent sem!*

*HADD SODORJON A PILLANAT:
NEM KÉRDÉS, MI FELÉ VISZ.*

Kísértés ellen

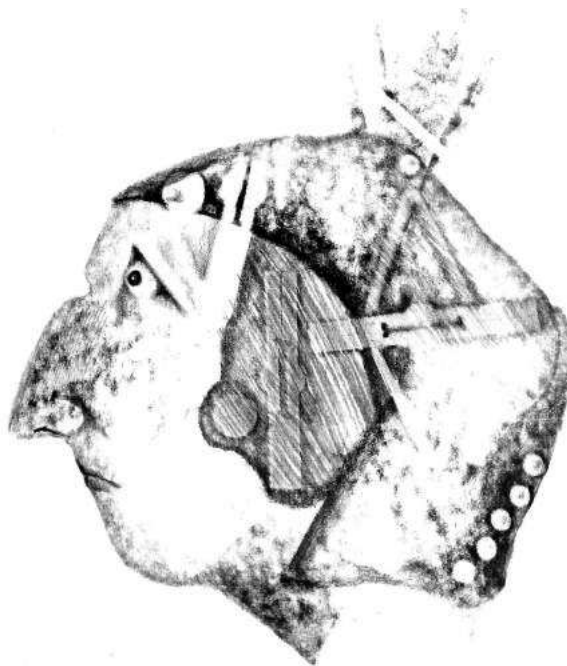
*Nembiába függ
a korpusz itt –
nem kapsz (bár meglehet, kéngázt bőfög)
az ördögtől
akkor pusztít.*

2x2 újabb(?) hexameter

*Tisztességes vagy sem, az embert, lám, kiterítik;
angyal avagy gengszter, de a vége: mint kotorékeb.*

*

*Mért legyek én államtitkár? Császár leszek úgyis!
Mért ne legyek államtitkár?! Váz s sár leszek úgyis...*



tanulmány

DOBOS ISTVÁN

A szabálytalan remekmű

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *PACSIRTA*

Regény és színmű

Jóllehet Kosztolányi színműveit előadták, s az író megkülönböztetett figyelemmel kísérte saját darabjainak a bemutatását, mégsem került be a korabeli színjátszást meghatározó szerzők közé. Vajon mi akadályozhatta meg ebben? Alighanem e ropant összetett kérdésre az egyik válasz a poétika felől érkezik. Mit tud a kimagasló alkotások sorát létrehozó regényíró nyújtani, melyre színműben nem vállalkozhat? Jelen tanulmány keretében az életműsorozat legújabb kötetét veszem alapul, a *Pacsirta* kritikai kiadását, hogy szemléltessem a kétféle kifejezőmód, elbeszélés és előadás, regény és színmű viszonyának némely összefüggéseit Kosztolányi életművében.¹

Mindenekelőtt arra kell emlékeztetnem, hogy a színmű nélküli a közvetlen elbeszélői megnyilatkozást, s ez Kosztolányi esetében a lehető legnagyobb veszteséggel jár. A regények elbeszélője ugyanis nyelvteremtő. Egy-egy ritka, jól elhelyezett szó, mely összefogja az addig elmondottakat, s távlatot nyit a soron következő eseménynek, megvilágító erejű lehet. Apa, anya és lánya a *Pacsirta*-ban az utazás előtt a rendkívüli izgalomban csak „ide-oda bódorogtak”. E szavak körül megfordul az elbeszélő világ, s a figyelmes olvasó is részesül ebből az átváltoztató eseményből. Jóllehet nem biztos, hogy ismeri az „ide-oda bódorogtak” „céltalanul megy” jelentését, mégis telitalálatnak véli a régies kifejezést, s tökéletesen érti a „kóborol” áthallásával. Egyik nyelvtörténeti forrásunk szerint: „Az bódorog, aki nem tuggya, hoty hova mennyen, csak kószál.” Talán nem véletlen, hogy Kosztolányi az idézett mondatban minden mást javított, de ezt a szót érintetlenül hagyta (20/14.–21/9.). A kóborognál azért is erőteljesebb a bódorog, mert hangalakján a borong, búslakodik jelentése is átsejlik.

A felforgató hatású jelző rendszerint szellemi jelenségekhez s lelki eseményekhez kapcsolódik a regényben. A kávéház teraszán ejtőzők Pacsirtára néznek: „Nem tiszteletlenül, hanem úgy, ahogy rendesen. Bizonyos jóindulatú, hamuszín rokonszenvvel, melyet belül káröröm bélelt, pirossal.” (33.) A káröröm pirosa érthető és szemléletes jelző. Pokoli meleg van az indulás napján, s a pusztító szenvedélyhez könnyen társítható a parázsló tűz, ennek nyomán pedig a hamu. A hamuszín rokonszenv mégis fejtörést okoz. Ákos egérszürke ruházatára s őszes hajszínére emlékeztet. Az apa esetében a hamuszín egyaránt lehet a gyász és a bűnbánat kifejezője. Ákos előresietett, hogy ne kelljen a lánya mellett mennie. Most mellé áll, jelezve, hogy ő is vállalja a kárörömet s persze a rokonszenvet is. Az apa esetében

jelentheti továbbá a világi hívságokról való lemondást lánya kedvéért. Vészjóslo jelzésként is értelmezhető, hiszen a világvégi eseményekhez a pusztulásra utaló hamu kapcsolódik az apokaliptikus írásokban. A kétségbeesésében magáról megfedkezett apa szivarjának a hamuja szóródik majd szét, és szennyezi be könnyes arcát a nevezetes leszámolási jelenetben, amely hajnalig tart, amikor az égbolt hamuszínűre vált. Egyetlen jelző a szöveg egészének az áttekintésére s a kapcsolódó elemek újrendezésére készíti az olvasót. A 20. századi drámai szövegek nem vagy csak nagyon ritkán adnak utasítást a szereplők arckifejezésének a jelentését illetően, s az utóbbi esetben is számolni kell azzal, hogy az előadás nézője az adott távolságból s látószögéből másként észleli az arc árnyalatát. A szín többértelmű megjelölése az elbeszélő szövegben a kapcsolódó elemek erőteljes áramlását váltja ki, s ennek a többirányú mozgásnak az észlelő megértése az olvasó feladata.

A leírás regényben általában szünetet jelent, azonban Kosztolányi esetében az ekkor megszólaló nyelv egyenrangú a cselekvéssel. Cifra Géza „Ádámcsutkája leföf mozgott gugás nyakán.” A csomós jelentésű gugás szó megszakítja a szöveg folytonosságát, s arra eszmélteti az olvasót, hogy az értelmezés távlata a szereplő s az elbeszélő nézőpontjának a függvényében módosul: az utóbbi megítélése szerint Cifra Géza jelentéktelen alak, a szülők szemszögéből ellenben kulcsszereplő. A félreértés elkerülhetetlen a társas kapcsolatokban, mert senki sem tudhatja, mit jelent a másíknak. A harmadik fejezet kínosan emlékezetes első jelenete színpadra állítva beszédtöredékre zsugorodna: „– Elutazott? – kérdezte. – El – szöft az apa rekedten. [...] – Tulajdonképen – kezdte anélkül, hogy folytatná.” (63.) E párbeszéd-fosztlány akár abszurd dráma lecsupasztított jelenetében is elhangozhatna. A regényben azonban nyolc lapra rúg a jelenet bemutatása. Az elbeszélő és Vajkay Ákos értékrendjének a rokonságára utal, hogy a nyelv művészhöz hasonlóan a levéltáros is sokat tudott „egy-egy szóról, melyet a régi atyafiak elejtettek valahol századok mélyén.” (73.) A családfák kutatója a múltban él, az író a nyelv emlékezetében időzik. Egyetlen példával szemléltetem ezt a párhuzamot.

Vajkay Ákos Pacsirta levelét olvasva ismételten szembesül a megértés korlátaival s az értékek viszonylagosságával. Azon tanakodik, hogy nem tudja megmagyarázni a feslett Orosz Olga vonzerejét, az ünnepeft díva ellenben bizonyára nem értené meg Pacsirta levélének a különös észrevételeit. Jelesül azt, hogy „kígyóút van a dombon, [...] hogy rhododendronok nyílnak a virágágyakban, [...] hogy már hatkor meggyújtják a lámpát és szüretre készülődnek.” (305.) Vajkay Ákos tökéletesen tisztában van az idézett szavak jelentésével. A regénybe foglalt levél olvasójának töprengése a mű önértelmezéseként is felfogható, melynek a címzettje a mindenkori befogadó. A szöveg rejtelmes utalásrendszerének a felvázolása azt sejteti, hogy az apa többet tud a címszereplő lelkivilágáról, mint az elbeszélő, a tényleges olvasóról nem is szölvá. Vajkay számára magától értetődő, miért tartja Pacsirta éppen a rhododendront említésre méltónak, amelyre vonatkozóan az elbeszélő nem kockáztat meg feltevést, holott máskor kedvtelve teremt összefüggéseket. A havas szépe tudományos nevét Linné a görög rodón (rózsa) és dendron (fa) szavakból képezte. Mivel azonban a rododendron nem rózsa és nem is fa, ő maga is elégedetlen volt vele, olyannyira, hogy átkeresztelte azaleának. Pacsirta neve a

Japánban s Kínában őshonos növényhez hasonlóan nem illik viselőjéhez. A szülők nagyon régen nevezték el így lányukat, „[m]ikor még énekelt. Azóta a név rajta ragadt és viselte, mint kinőtt gyermekruhát.” (25.) Az azálea kínai jelentése azonban kakukkvirág: ezt abból a hiedelemből eredeztetik, mely szerint az azálea az örökké síró kakukk vércseppjeiből sarjad. Ebben az értelemben e név illik Pacsirtára, aki könnyeivel öntözi a földet. A levél minden szava fáj az apának, mert síró lányát képzele magá elé. A levéltáros nemcsak a családfáknak, de a nyelv emlékezetének is avatott kutatója lehet: „Mi mindent tudott azonban mesélni az ő őseiről, [...] egy-egy szóról, melyet a régi atyafiak elejtettek valahol a századok mélyén” (72.).

Az olvasásból felocsúdva kimenőjüket élvező katonákat lát, akik lányokkal „ámolyognak” a parkban, sötétedésre várva. Az olvasó a különös szóválasztásra lesz figyelmes. Az elbeszélő történet idejéhez, 1899-hez képest félműltnak számít 1862, amikor megjelenik *A magyar nyelv szótára*. Eszerint az ámolyog jelentése: ámulva, tátoogatva, céltalanul, henyén álldogál vagy ide-oda jár. A színmű alakjai járhatnak andalogva, de „ámolyogva” aligha. E távolról jövő, ritkán hallott szó a nyelv emlékezetének a kimeríthetetlen gazdagságára figyelmeztet, s arra, hogy a nyugalmazott levéltáros számára a szókinccs mélyebben fekvő rétege is elérhető.

A cselekvést megjelenítő kifejezés erőteljes hatást vált ki a regényben, ellenben nem érvényesülhet színpadon, mivel ott testet ölt. Amennyiben hangot kapna a színre vitt cselekvést leképező szó, önmegnevezésként, vagyis ironikus hatású feliratként érzékelné a néző. Ami a regény sava-borsa, az színműben felesleges. Az elbeszélő megnyilatkozásaiban éppen ezek a gondosan elhelyezett, nem hivalkodó, ám megvilágító erejű kifejezések válnak az olvasás jelentésteremtő eseményeivé.

Amint a szereplők útra kelnek a vasútállomásra, először az apa, majd az anya arcát és alakját látjuk az elbeszélő nézőpontjából. „Mégis mennyire hasonlítottak. Szemükben ugyanaz a riadt fény reszketett, vékony, porcogós orruk egyformán hegyesedett ki és fülük is egyformán piroslott.” (23.) Kosztolányi társalkotónak tekintette az olvasót, akinek az értelmező tevékenységéhez teret biztosított, ezért is tartózkodott a leírást kísérő kimerítő lélektani magyarázatoktól. A regény beszédmódjának a megítélése szempontjából lényeges kérdés, mit nem közöl Kosztolányi itt a kéziratból. Kihagyja a szülőkre vonatkozó összegző megállapítást: „A hosszú házasság testvérekké tette őket.” (22.) Másfelől a szöveg legapróbb részletei is jelentéssel telítettek.

A tárgyak nem pusztán kellékek Kosztolányi regényeiben, mivel az esetek döntő részében a szereplőkben zajló lelki folyamatok jelölői. Az apa egyik kezében gyapjútakarót, a másikban meg kulacsot tart. Az utóbbi érthető, hisz Pacsirta a nagy meleg ellen felhúzza rózsaszínű napernyőjét, a meleg takaró viszont felesleges, ugyanakkor ebből lehet arra következtetni, hogy jelenléte a szülők eltűzött aggodalmának köszönhető. Az elbeszélő tekintete egy-egy tárgyat kiemel, ráírnyítja a figyelmet, s ezáltal érzékelteti a jelentőségét. A falóra jelenlétének a többértelműségére lehet itt utalni.

Leírással kezdődik a regény. Apa és anya csomagol az ebédlőben. Középről látható a két szereplő, ahogy birkóznak a bőrönddel, majd villanásnyi időre megelevenedik a jelenet. Egy-egy rövid mondat hangzik el a majdnem otthon felejtett fog-

keféről, de párbeszéd nem bontakozik ki. Drámai fordulat akkor következik be, amikor a faliorára néznek: nem lehet tovább halasztani az indulást. A történetmondó felől itt arra is lehet gondolni, hogy Pacsirta színre léptetése sem halogatható tovább, a címszereplő ugyanis fizikai valójában csak közvetlenül az elindulás előtt jelenik meg. Az ingaóra „cifra, fa-faragványos”. A jelző előre mutat Cifra Gézára, aki ugyan a jelét sem mutatja közeledésnek Pacsirta iránt, a szülők vágyteljesítő képzeletében azonban ez mégis megtörténik. Cifra jelzőkkel azért illetik Vajkayék az ártatlan forgalmistát, mert a továbbállt csapodár udvarló tulajdonságaival ruházzák fel.

Ami a szereplők belső világában megtörténik a regényben, az nem következik szükségképpen a látható, külső eseményekből. A színmű ellenben az utóbbiakra épül. A narratív szöveg hangnemének s nézőpontrendszerének az összetettsége elsősorban az elbeszélő tevékenységének köszönhető. Az elbeszélő történet szereplői s a fiktív világot megalkotó szerzői tudat között az elbeszélés teremt kapcsolatot. A narrátor összefoglaló előadása közvetíti a regényalakok belső gondolatait. Az átélt beszéd eltörli az előadó és a szereplő megnyilatkozása között húzódó határt.

A szereplő az elbeszélő nézőpontjának a közvetítésével látható, akinek a közleménye kiemeli és súlypontozza a megjelenített cselekvés, mozdulat, arcjáték jelentőségét. Az apa a földre tekintve szól lányához: „Mehetünk aranyos”. Pacsirta azért jár lehajtott fejjel, hogy a haja eltakarja az arcát, az apa azért, hogy ne lássa azt. A két szereplő testtartásának a hasonlóságára a mozdulat kiválasztása, megnevezése és ismételt megjelenítése hívja fel a figyelmet. Dramatikus szövegben a párhuzam ebben a formában nem érvényesülhet, erre legfeljebb a mű színpadra állításával nyílhat lehetőség.

Kosztolányi tudatában volt szöveg és előadás különbségének, ezért vélte fontosnak, hogy jelen legyen saját darabjainak a próbáin. A színrevitelt egyenrangúnak tekintette az írott művel, ezért a játék igényei szerint kész volt változtatni a drámai szövegen. Másfelől ez a tudás és meggyőződés abban is kifejeződik, ahogy megformálja regényeinek az elbeszélőit, akik mintha a rendező szemével állítanak be a jelenetet. A *Pacsirta* elbeszélője bevonja a játékba az olvasót: „Második fejezet (melyben végigmegyünk a Széchenyi-uccán, az indóházig, és a vonat végre elindul).” (27.)

Az elbeszélő nem riad vissza a szereplők gondolatainak a tolmácsolásától. Színházi látásmódra jellemző, hogy előadásra utaló hasonlaltal reflektál a címszereplő regénybeli megjelenítésére. Az, hogy Ákos lánya csúnya s megvénült, „[c]sak a napernyő rózsás fényözönében, ebben a majdnem színpadi világításban derült [...] ki egészen. Mint hernyó a rózsabokor alatt, gondolta.” (31.) A közvetlen belső magánbeszéd színműben jobbra valakihez fordulva valósulhat meg. A regény elbeszélője ellenben hangot ad a szereplő belső beszédének. E tevékenység viszont emlékeztet arra, ahogyan a rendező a színészhez fordulva értelmezi az alakokat.

A színmű alapja a párbeszéd a 20. század első felének magyar drámairodalmában. Amíg a vonat elindul Pacsirtával, a második fejezet végéig, nem alakul ki beszélgetés a szereplők között, sőt, lényegében meg sem szólalnak. A hallgatás ezek szerint többet árul el a regény alakjairól, mint a kimondott szó. Az első két fejezet

teljes szövegének a töredékét teszik ki a szereplők közvetlen megnyilatkozásai, amelyek jobbára hiányos mondatok: „– A fogkefe. – szólt apa. Lám a fogkefe, – bólintott anya.”, „– Pacsirta. És még erősebben: – Pacsirta.”, „– Mehetünk, aranyos, – szólt apa, a földre tekintve.” (25.). Ezek a közlemények nem igényelnek folytatást a másik fél részéről, mivel egyoldalú beszédcselekvések, felkiáltások, megszólítások vagy intelmek: „Meg ne fázz – szólt anya aggódva – ebben a pokoli melegben.”, „A kulacsban ott a víz, – figyelmeztette még egyszer apa. – Ne igyál hideg vizet.” (39.). A felkészülés a kiszámítható rend jegyében zajlik. A szülők minden eshetőségre gondolnak. A vonat elindulása után a nyugalmi állapot megszűnik, s a szó testi értelmében a szervezet egyensúlya felborul.

Szöveg – elbeszélés – előadás. Testi jelenlét

A szereplő közvetlen testi jelenlétének az érzékeltetése az elbeszélésben a jelentésalkotás eddigi rendjétől eltérő olvasásmódot igényel. A mozgás elváltoztatja a teret, amelybe kerülve Pacsirta testét zavaró, nyugtalanító hatások érik. A vonat váratlanul mozdul meg, s gyorsulás közben szédülést vált ki az utazóból. Az elmaradó táj képei rendezetlenül, zűrzavar összbenyomását előidézve villannak fel. Az érzékek bántó külső hatásoknak vannak kitéve. A lány kihajol az ablakon, s idegennek érzékeli a látványt a részletek szokatlanul gyors társulása miatt. Az ellenségessé lett környező világ szinte Pacsirta testének a belsejébe hatol: a por csípi a szemét, a napsugarak elvakítják, a füsttől köhög, a mozgástól szédül. A test *elváltozásai* az ablaküvegben megpillantott arc vonásainak a *változatlanságára* eszméltetik a címszereplőt. Ingó talajt érez a lába alatt a mozgó vonaton, ahol a tér veszedelmesen nyitott, hiszen csak egy ablak választja el az elsuhanó tájtól. A test megpróbáltatásánál súlyosabb teher a lelki fájdalom, amely nem látszik. A kinti és benti világ között azonban mintha eltűnne a válaszfal a mozgó, nyitott térben. Pacsirta ezért menekült a fülke zártságába, ahol „elejtette fájdalmát.” (43/2.) Az „elejtette” a maga villódzó többértelműségét megőrizve egyszerre fejez ki akaratlagosságot és önkéntelenséget. Pacsirta nem tudja s talán nem is akarja tovább tartani a lelki terhét. Nincs hová visszavonulni, ezért nem várja ki, ahogy szokta, a kellő pillanatot, hogy mások tekintete elől elhúzódva elsírhasa magát. Nem képes úrrá lenni a test késztetéseiben, de a kényszeres sírás most új felfedezésekhez juttatja. Nem szellemi, lelki vagy erkölcsi tartalmakról van szó, de elsősorban testi, anyagszerűen érzékelhető tapasztalatokról. Pacsirta csodálkozik, milyen sok könnyet hullat. A szó szoros értelmében a mennyiség ejti gondolkodóba. A fájdalom tárgyáról leválasztott testi érzet átélése ragadja magával. A sírás szellemi jelentése másodlagossá válik a közvetlenül *jelenlévő* testi tapasztalat hatásfokához képest. A kínálkozó új testi viszonyulás kíváncsivá teszi, s bizonyos értelemben felszabadítja, ezért sem rejtegeti tovább a könnyeit. A test akaratának az érvényesülése elé nem emel gátat, s a kívülállókon valamiféle elégtételt vesz, amikor közszemlére teszi fájdalmát. Aránytalanul sokat szenvedett, s ezt méltósággal viselte, talán ezért éri feljogosítva magát, hogy megossza másokkal a terhét. A sírás erősebbnek bizonyul az értelem működésénél, mivel elsődlegesen testi történés, amely csak részben befolyásolható: „Majd a görcs jelentkezett, az idegek és az izmok görcse,

mely összeszorította torkát, úgyhogy kaparó édességet érzett, mintha aszúbort nyelne, aztán keserűséget, mely már elviselhetetlen.” (43.) A test fiziológiai elváltozása legyőzi az akaratot, s ha valaki, ezt Pacsirta igazán jól tudhatja: „Zsebkendőt azonban nem keresett. Ezt úgysem lehetne letörölni. Nyíltan sírt, a két férfi előtt, még mindig állva, majdnem szemérmetlenül, bujálkodva a kínban, hurcolva átkát, melynek otthona sincs, közönyösen is, tüntetve is.” (43.) Pacsirta szabadjára engedti a könnyeit, kimutatja a fájalmát. A sírás „ősi művelete” a regény megjelenítésében éppolyan testi működés, mint az érzékelés, a szaglás vagy a tapintás: „A mellet egyetlen sóhaj fújta föl titánivá s a rángatózó száj fuldokolva, többször levegőért kapkodott. Néhány belégzés és a lekötő indulat után következett a föloldó, mely szintén fáj, de már a fájdalom halála volt.” (45.) A sírás ebben az esetben különösen összetett érzelmi állapotnak a következménye, s az értelme ennél is nehezebben ragadható meg. Valami rázza Pacsirta testét, „amit nem lehetett látni, pusztán ő látott, egy fölsejlő, alakot sem öltő emlék, egy végig sem gondolt, de annál maróbb gondolat, egy ki nem ordítható gyötrelmek képében.” (45.) Pacsirta számára a sírás természetes lefolyású életműködés: „odadőlt a fülke ajtajához, hogy könnyebben végezhesen nehéz munkájával.” (45.) Pacsirta az ember „excentrikus” helyzetére emlékeztetve saját testének a kívülálló megfigyelőjévé válik. Útitársai közlőrlől látják a zokogó lányt, akinek az elváltozott arca mintha nem is emberi, de természeti jelenségre emlékeztetne: „csak a forró zápor folyt szeméből, szájából, orrából, a könnycsatornákon át” (45.). A tollas kalapjával olyannak látszik az elbeszélő nézőpontjából, mintha mulatságban szokásos álöltözetet hordana. Egyszerre megrázó és nevetséges a kinézete. A feltartóztathatatlan sírás testi megkönnyebbülést vált ki, a lelepleződéstől való félelem feloldódása, a rejtegetett titok nyilvánosságra kerülése pedig élvezetet. A felszabadultság fiziológiai érzete azonban csak átmeneti. Az önkéntelenül kitörő, szabályozhatatlan sírás nem képes megváltani az átélő tudatát a szégyen terhétől.²

Szerepek megtestesülése. Az elbeszélő előadás öniróniája

A színjáték-hasonlat kiterjeszhető a jelenet szereplőire, hiszen mindenki alakoskodik a fülkében, a pap úgy tesz, mintha semmit sem venne észre, Pacsirta ellenben céltudatosan megfigyeli útitársai viselkedését, s miután gyorsan kiismeri a szemben ülő fiatallembert, helyet változtat, s a pappal fordul szembe. A lelkipásztor alakjának a leírása és a narrátor kísérő magyarázata között tökéletes az összhang. A szemléltető ábrák képaláírásait idézi az elbeszélő jellemzése. A külső megjelenés és a belső tulajdonságok egyenértékűek. Az elemek felcserélhetősége a kölcsönös helyettesítés retorikai alakzatának a paródiájaként hat. A kopottas külső nemes belsőt takar: „Reverendája viseltes volt, egy gombja hiányzott is, celluloid papgallérja töredezett. A hatalmas egyháznak ez a kis, szerény katonája, ki visszautazott falujába és ott öregedett meg szeretetben, jóságban, sejtette, miről lehet itt szó, tapintatból nem szólt, részvétből nem mutatott érdeklődést. Ő tudta, hogy ez a világ: siralomvölgy.” (47.) A jellemző életsorsot felvillantó kiegészítés – „visszatutazott falujába és ott öregedett meg szeretetben, jóságban” – az önmagáért beszélő kimondásaként hat, ezért az iróniát sem nélkülözi. Nevetséges színben Pacsirta

másik útitársa tűnik fel, aki a jó szándékú, ám buta fiatalember alakját testesíti meg, tehát bizonyos értelemben irodalmi torzképnek tekinthető. Mindkét alak esetében hangsúlyozott *a szerep megalkotottsága*. Pacsirta, amikor felszáll a vonatra, s a fülkéhez ér, „elejti” terhét, amikor Tarkónél leszáll, „a pap segítette leadni holmiját.” (49.) Itt is akadálytalan az átmenet a szó szerinti és az átvitt értelem között, a poggyász, amit utazóként magával cipel a lány, s a szenvedés, amelynek a nyomasztó súlyát viseli, úgy látszik, hogy megosztható s közölhető. A szellemi világgal érintkező pap tekintetéből szeretet árad, a természettel együtt élő Béla bácsi egészséges arcán pedig a vendéglátó szeretete ragyog. A lelkiatya pillantása vigasztaló, akárcsak Pacsirta nagybátyjának a vidám alakja. Égi és földi tartományok küldöttei adnak találkát egymásnak. A megkettőzött világ áttekinthető rendjét tükröképszerű formák képesek megjeleníteni. A regény egybevágó elemei azonban az ironia hatására elmozdulnak, s nehezen áttekinthető rendbe illeszkednek. A szöveg *tükrös szerkezete felbomlik*, s az össze nem illő részletek a *hálózatos szövevényesebb* alakzatát veszik fel.³

A zokogó lány együttérzést vált ki a fülkében vele szemben ülő jóságos papból, aki sejtí, miről lehet itt szó. A színmű azonban nem foglalhat magában olyan erős értelmezési javaslatot, mint a regény, amelyben az elbeszélő a történet első olvasójának számít: „tapintatból nem szólt, részvéből nem mutatott érdeklődést. Ő tudta, hogy ez a világ: siralomvölgy.” (47.) Az elbeszélés retorikáját átható ironia azonban megbontja a hallgatólagos tudás közösségét, amely összekapcsolja a jelenben résztvevőket a bekövetkező kölcsönös megértés során.

A *Pacsirta* elbeszélője a közvélekedéssel szemben sokat értelmez. Szembeötlő, hogy keresztnevén szólítja az apát. Az élhet ezzel a bizalmas, közvetlen megszólítással, aki nagyon közel áll a másikhöz, s meghitt barátként képes ráhangolódni az érzelmeire. Kosztolányi regénye az elbeszélő magatartásának köszönheti összetéveszthetetlen egységét. A *Pacsirta* értelmezéséről készült önálló könyv szerzője úgy véli, hogy az elbeszélő „a harmadik személyű narráció grammatikai szerkezetéből, illetve az elbeszélő világon kívüli helyzetéből következően különbözik el valamennyi szereplőtől.”⁴ E két, meghatározónak tekintett tulajdonság egyike sem tekinthető kivételesnek, ha nem csalódom. Ákos és felesége ugyanis rendszerint harmadik személyben beszélnek a lányukról annak távollétében. Az elbeszélő sem áll teljesen a történeten kívül, hiszen gyakran tanúként is fellép: közelnézetből látatja az idős pap s a sírással küszködő Pacsirta tekintetét. Az előzőekben láthattuk, akad arra is példa, hogy a szereplő többet tud nála: Vajkay Ákos Pacsirta levelét olvasva a lány szavainak rejtve maradó háttérét is érzékeli. Talán a kiválasztott szövegrészletek futó elemzése után nem teljesen alaptalanul feltételezem azt, hogy a *Pacsirta* elbeszélője kivételes nyelvteremtő képzeletével emelkedik ki a regény világából. Az irodalom természetéből következő, hogy a remekmű mindig tartogat az olvasó számára felfedezni valót. Színmű és regény, előadás és elbeszélés poétikai szempontokat követő összevetése további adalékokkal szolgálhat e két kifejezés mód viszonyának a megértéséhez Kosztolányi életművében.

A *hálózatosan szétterjedő ismétlődés mintha a szövegszerű megalkotottság* hatását erősítené fel a regény előadásszerű poétikai szerveződésével szemben. A változáson átmenő alakzat azonban jellemzően olyan ismétlődő tett, cselekedet,

amelynek az egyik viszonyítási pontja a regénybe foglalt színházi előadás. Pacsirta atyai búcsúcsókot kap az arcára az induláskor, s „dohányszagú” rokoni csókot a nagybácsitól, amikor megérkezik Tarkőre. Béla bácsi „szakállá vörössárga volt, akár a purzicsán-dohány.”⁵⁵ (49.) Szapora csókjait szüleinek írt levelében is megemlíti. Pacsirta hazatérése után, amikor a szülők otthonukban magukra maradnak gyermekükkel, a viszontlátás örömeiben először az anya csókolja össze-vissza Pacsirtát, majd az apa csókolja meg lánya mindkét arcát. Hangsúlyozza az elbeszélő, hogy Pacsirta száját soha nem csókolják meg a szülei. Egymást homlokon csókolják. Szenvedélyes csók a népszerű zenés darab egyik felkavaró jelenetében kerül színre. Orosz Olga alakítja a teaházi énekesnő, Mimóza szerepét, aki „szemérmetlenül” engedi, hogy az angol sorhajóhadnagy átölelje: „Hosszan pihent egymáson a két száj, ette egymást, habzsolva a gyönyörűséget, tépdelve a kéjt, melynek nem akart vége szakadni. Egyre izzóbbá, parázslóbbá vált az ölelkezés, úgyhogy a sárszegi polgárok – nők és férfiak egyaránt – lélekzetüket visszafojtva lesték, mi következik ezután, rájuk csavarták a látcsövet és mintegy tanulva tőlük, akár az iskolában lévő diákok, arra gondoltak, hogy hasonló körülmények között majd ők is így fognak cselekedni.” (219–221.) A nézőtérrel elhelyezkedő Ákos a látcsőbe tekintve visszahőköl, olyan közletről látja a színpadi jelenetet, mintha abban maga is közvetlenül jelen volna. A jelenlét átélésének mozzanata vonatkoztatható a regény előtér szerű jeleneteit érzékelő olvasóra is, aki – az előadás nézőjéhez hasonlóan – mintha a szereplőkkel egy térben helyezkedne el. Mondhatni, a *Pacsirta* elbeszélője is a szereplőkre „csavarja a látcsövet”, tehát kiterjeszti az olvasó érzékszerveit, s a szereplőkkel együtt engedi látni, hallani, érzékelni az elbeszélő előadás mozzanatait.

Szemiotikai test. Együttérzékelés

A távolodó vonat körvonala egyre kisebbre zsugorodik, végül eltűnik a szemhatár alján. A távolba néző szülők ezek után „maguk elé meredtek” (51.). Mindkét testtartás bizonyos értelemben önkívületi állapotra utal. Előbb távolba révednek, de nem merengve, inkább révületbe esve néznek, ezért állnak megbabonázva, mozdulatlanul. Majd „maguk elé meredtek azoknak az embereknek szomorú és buta mozdulatával, kiket valamilyen hirtelen veszteség ért. Legalább ahhoz a helyhez ragaszkodtak, hol utoljára látták.” (51.) A szülők most nem tudni, hová, talán *magukba néznek*, miután rádöbbennek, hogy Pacsirta nincs jelen. *A jelenvaló lét hiánya olyan tapasztalatot közvetít, amely a semmit kísérti meg.* Az elbeszélő a bölcsélet nyelvére váltva azt sugalmazza, hogy a szereplők a távollét és a nemlét érintkezésére eszmélnék rá, de nem tudnak hangot adni átélt gondolati élményüknek: „Aki elutazik, az tovatűnik, az megsemmisül, az nincs is. Csak annyira él, mint az emlék, mely visszaréved képzeletünkben. Tudjuk, hogy van valahol, de nem látjuk őt, akár azokat, kik meghaltak. Pacsirta pedig eddig nem hagyta el őket hosszabb ideig” (51.). Ez a személytelen elmélkedés valamelyik szereplő megszólaltatásában hangozhatna el színműben, félő viszont, hogy így a beszélő a szerző szócsövété változna. A regény ugyanis ehhez a megnyilatkozáshoz nem rendel alakot, s ezáltal nyitva hagyja, kinek a gondolatait közvetíti. A beszédcselekvés el-

liptikus formája itt mintha arra figyelmeztetne, hogy a megszólaló nyelv nem köthető egyértelműen egyik beszélőhöz sem. Színháték és elbeszélte előadás között az egyik döntő különbség, hogy *a megnyilatkozás alanya nem azonosítható hiánytalanul a szövegben*. Emellett a narrátor abban sem lehet biztos, miféle gondolatok terhe alatt görnyednek a szülők, amikor a pálya kavicsait bámulják, „nem kevésbé búsan, mint egy váratlanul-gyorsan behantolt sírdombot.” (51.) A kép nem önmagában, de másik kép közvetítésével jelenik meg az elbeszélte előadásban. A szereplők szótlánul néznek maguk elé az előtérben álló vasúti jelenetben, amelyen átűnik a hasonlatból kibomló temető látványa. Az együttérzékelés közvetíti a megfoghatatlan lelki tartalmakat: „Máris érezték a magányt. Kínosan egyre növekedve, ott lebegett köröttük a csöndben, melyet a vonat hagyott maga után.” (53.) Az elbeszélő szemiotikai testként, tehát érzékszerveinek, hangjának és tekintetének a közvetett jelenlétével az észlelés feltételeit teremti meg.⁶

Az elbeszélte előadás önreflexivitása

„Vékonyka vasúti tiszt közeledett, piros szalaggal, szárnyas kerékkel a karján, ki a vonat indulásánál a sínek között állott és most határozatlan lépésekkel az iroda irányába ment.” (53.) A színre lépő forgalmista megkülönböztető jegye a Magyar Királyi Államvasutak jelképe. A szárnyaskeréknek a gyorsaság felel meg, de ez éppen nem mondható el az állomásról kihúzó kávédarálóról. A jelkép felbukkanása ironikus önértelmezésként hat az elbeszélte előadásban. Ákos ért a címertanhoz: „Egy szempillantás és látta, [...] mit jelent a címer mezőnyén egy vízirányos szelemen, egy kiterjesztett szárnyú sas, vagy egy aranygolyó.” (69.)⁷ A titkos tanítások emlékezetét őrző szárnyaskerék időhurka az önmagába visszatérő, körkörös idő jelenlétére utalhat. Sárszeg nem ismeri az előrehaladó időt, csak az örök jelent. A szülők kilenc éve bélyegezték meg Cifra Gézát, aki nem tudott megfelelni a neki szánt szerepnek. Amikor a forgalmista megjelent lányuk közelében, felmagasztalták, mintha a karján viselt szárnyas napkorong uralkodói jelkép volna, melynek a másik ismert eleme a levegőben repülő transzcendens madár a keleti hiedelemvilágban: Pacsirta és Cifra Géza. A lány szülei, mint akik a Napba néznek, elvesztik látásukat, s miután látomásuk szertefoszlik, nem magukat okolják vakságukért, hanem a forgalmistát, akinek az (uralkodói) székhelye Sárszegen található. A forgalmista piros szalaggal van megjelölve. Nem tud elrejtőzni a szülők tekintete elől. A tarokk kártya X. lapján találkozhat Ákos tekintete a szfinx uralta életkerékkel vagy szerencsekerékkel. A szfinx a Nap előtt fekszik, eltakarja az éltető sugarakat, sötét árnyékot vetve. A tarokkhoz „keleti gondolkodás szükséges.” (331.) Ákos a legjobb tarokkjátékos, aki nem tud ellenállni a nagy lapok csábításának. „Aki kártyázik, az a felejtés teljes mámorát élvezzi, s külön világegyetemben él, melynek síkjait kártyalapok rakják ki.” (339.) Úgy látszik, a kártyában nem pártol el tőle a szerencse. Az apa azonban nem tud felejtetni, baljósan szétszórja a kaszinóban nyert pénzt a leszámolási jelenetben. Felesége a házasság kiszámíthatatlanságáról példálózva próbálja vigasztalni: „Hernád Janka férjhez ment [...] múltkor kísért szemmel jött a nőegyleti bálba. Elvette egy kártyás semmiházi, fél év alatt elkártyázta a hozományt, most aztán ott vannak.” (421.)

Mielőtt a reménytelenség érzése úrrá lenne rajtuk, az állomáson is az asszony lép föl kezdeményezőként, tanácstalan férje pedig engedelmesen követi. Ez törté-
nik miután hazaérnek, s a lakásban nem találják a helyüket: Vajkayné a kertbe hív-
ja férjét, s próbálja eloszlatni aggodalmait. Amikor rémálmok kínozzák, felébreszti
Ákost. Gyakorlati érzéke azonban nem óvja meg a talajtalan álmodozástól. Egy pil-
lanatra el tudja képzelni Ijas Miklóst Pacsirta oldalán. A józan ész megtestesítő
asszony nem képes kordában tartani csapongó képzeletét. Másfelől a jelképek rej-
tett értelmének a kutatója sem végez öncélú tevékenységet, hiszen titkos tudását
életösszefüggések jelentésének a feltárásában kamatoztatja.

A negyedik fejezet alcíme ironikusan utal az előszámlálás eposzi kellékére:
„melyben fölvonulnak Sárszeg nevezetesebb alakjai a Magyar Király étteremben.”
(99.) A seregszemle itt nem a hősök dicsőítésére hivatott, de a fölvonultatott sze-
mélyek szellemi és testi állapotának az élethű bemutatására. A kávéház tükörabla-
ka mögül Ijas Miklós szemléli a reggeli forgatagot. Az üveg mögött ő nem látható,
ezért onnét nézve a kinti világ látszik akváriumnak. A rejtőzködő megfigyelő néző-
pontjából tárulkozik fel egy-egy ellesett pillanat. A *Sárszegi Közlöny* segédsze-
kesztője titokban figyeli a téren átvonuló alakokat. Úgy látszik, nemcsak a címsze-
replő rejtőzködik.

Pacsirta kerüli a nyilvánosságot, a látható színtereket, otthon is a félhomály me-
nedékét keresi. A Magyar Király „óriási, tejüveggel fedett, nappal is négy ívlámpá-
val világított” étterme pedig fényárban úszik, amikor elutazásának másnapján szü-
lei üres gyomorral belépnek. Az otthon elfogyasztott tea „kimosta gyomrukat”,
mondhatni megszabadította őket a „jó” házikoszt maradványaitól. Magukra erőltet-
ve Pacsirta véleményét, azt képzelik, hogy a vendéglői konyhában „tisztátalansá-
gok fordulnak elő” (111.). Mindennek az ellenkezőjét tapasztalják. A nappal is ki-
világított étterem ragyog, az abrosz „patyolatfehér”, a cukrászfiúk fehér sapkát
viselnek. Pacsirta meg az édesanyja otthon „szenvedélyesen tisztogattak” (109.). A
test tisztasága elsősorban tisztálkodással és megfelelő étrenddel érhető el. Lélektan-
i értelemben az önmegtartóztató életmód védekezést fejez ki a tisztátalanná tevő
váglyakkal szemben. Ákos lemond a dohányzásról, az alkoholoról, a kártyáról s a
társaságról. Tisztátalan mindaz, ami nem szolgálja Pacsirta elrejtését. Talán a rej-
tőzködés iránti vágy magyarázza, miért bánik olyan keményen a lány a cselédek-
kel. Mind idő előtt tovább áll, s így Pacsirtára hárul az otthoni konyha vezetésének
a feladata, melynek valójában az a szerepe, hogy távol tartsa a család tagjait az
éttermektől. A szülők a távollét testileg is elviselhetetlen gyötrelmeire készülnek,
de az apa alig tudja eltitkolni, hogy ízlik neki az éttermi koszt. Ebéd után, hazafe-
lé tartva „[r]lagyogott minden szörnyűség. Még az orvosi műszerkereskedés kiraka-
ta is tündöklött.” (135.) Az étel elfogyasztása után azonban Ákost „[b]lántotta a fia-
taleberek tekintete, kik bizonyára vidám, lányos házakhoz járnak.” (119.) Gál
doktor azzal próbál az alkoholista Szunyogh lelkére beszélni, hogy eszébe juttatja
eladó lányát. A latintanáron látszik, milyen rossz állapotban van, Ákos igyekszik
leplezni, mennyire szenved.

Az apa az önálló véleményalkotásról is leszoktatja magát. A családi hagyomá-
nyt követve egyetlen konzervatív hírlapot járta, amely többször irányt változtat,
ezért bukkan időnként egy-egy cikkben ellentmondásra, de ezek feloldását egy-

kedvűen azzal hártja el, hogy bizonyára „nem egészen érti, amit olvas.” (139.) E szavak ironikusan vonatkozhatnak a regény elképzelt befogadójára is, aki időnként hasonló mentségekhez folyamodik. Pacsirta apja a szó szoros értelmében homályban él, mivel a csillár négy körtéje közül három takarékoságból nem ég. A cikkeket mellőzve érdeklődése előbb a házassági és halálozási rovatra szűkül, majd időszakosan teljesen kialszik: „Hetekig föl sem nyitotta a számokat. Ott heverték asztalán, töretlen címszalaggal.” (139.) Miután becsavarja az égőket, újra olvasni kezd, s ezáltal a szó átvitt értelmében is bekapcsolódik a világ eseményeinek áramába. Fásultságát levetve megosztja feleségével a híreket. A mécesst akarják meggyújtani, s a gyufát keresve „eszükbe jutott valami. De nem szóltak semmit.” (147.) Világosságra vágnak, de amikor visszanyerik látásukat, azzal szembesülnek, amit inkább elrejtene. A jótékony homályban a szülők nem tudnak összenézni, amikor fényre jutnak, újra egymás árulkodó tekintetével találkoznak. Akár felgyújtják, akár lecsavarják az égőket, nem kerülnek közelebb a létezésüket meghatározó helyzet megoldásához. Pacsirta azt mondja, azért nem jár színházba, mert petróleumlámpával világítanak, s nem bírja a füst nehéz szagát. Holott talán az zavarja, hogy a színházban egyáltalán világítanak, s a nézőtérén ki van téve mások tekintetének. Otthon félhomályban botorkálnak, mert takarékoságból a csillárnak csak egy égője világít, a többi Pacsirta lecsavarta. Ákost megtévesztik „a rivalda lámpái visszás fényükkel.” (217.) Nem tudja eldönteni látcső segítségével sem, milyen színű Orosz Olga szeme. A színész nő nyíltan a közönség felé fordul, s engedi, hogy mások tekintete a sajátjával találkozzon. Ezt a nyíltságot Ákos azért találhatja érdekesnek, mert családtagjai kerülnek a szembenézést.

A „címetan tudósa, ragaszkodott a történelmi igazsághoz. A regényt, színdarabot nem tartotta »komoly« dolognak. Nem is olvasott semmiféle munkát, hol a képzetet ott hagyta bűvös nyomát.” (217.) A szereplő önértékelését fenntartás nélkül elfogadó *narrátor vélekedésével szemben* látnivaló, hogy *Ákos a képzelőerejével tűnik ki a regény világából*. A szöveg ellenáll a leegyszerűsítő értelmezésnek, s ez alól olykor a történetmondó magyarázata sem kivétel, sőt, némi túlzással akár azt is mondhatjuk, hogy az olvasás gyakori színreviteléből levonható következtetések sem számítanak egytől egyig feltétlenül érvényes iránymutatásnak a regény befogadására nézve.

Lánya levelét olvasva egyedül az apa érzékeli a semlegesnek tetsző leírások mögött, mi fáj annyira Pacsirtának. Ákost rémálmok gyöttrik, lányát megcsonkítva, holtan látja: „Pacsirtát ilyen álmai után még jobban szerette.” (97.) Próbálja elképzelni, mire utalhat az étlapon olvasható ismeretlen szó: „vaníliás metélt”. Elhomályosult értelmű kifejezések nyomait őrzi a hétköznapi nyelv, ezért az étlap is olyan talányokkal lepheti meg az olvasót, mint a regények kitalált történetei. Szóképek az ételek elnevezésében is bőségesen előfordulhatnak, nemcsak a szépirodalomban. A szó szerinti és az átvitt értelem játéka az étlap olvasóját is bűvöletbe ejti: „Boszorkányos, ostoba nevek. [...] Hagyjuk ezeket a számárságokat.” (155.) Nem véletlen, hogy a levéltáros a délutáni ejtőzést félbeszakítva, a betéve tudott családtörténet lapozgatását váltja fel az étlap ismeretlen szavainak az ízlelgetésével. Vajkay egyébként „csak annyit olvas, amennyit hivatali kötelessége megenged”, de hivatali kötelessége semmit sem engedett meg, ennél fogva semmit sem

olvasott.” (219.) A megjegyzés gunyorosságát nem enyhíti, de felerősíti a kivételként említett olvasmány: „Egy ízben áttanulmányozta Smithnek a jellemről szóló művét. Ezt dicsérte, sokáig ajánlgatta ismerőseinek.” (219.) A mű tanulságainak rendszertelen felsorolása követi a bejelentést. Vajkay Ákos kedvenc szállóigéi közhelyszámba menő erkölcsi igazságokat fogalmaznak meg, s „abba a kellemes káprázatba ringatnak bennünket, hogy senki sem szenved érdemetlenül, senki sem hal meg ok nélkül gyomorrákban. De hol van itt az összefüggés?” (219.) Az elcsépelet gondolatok összefüggéstelen halmozásával az elbeszélő itt mintha egyértelműen felülről nézne a szereplőre, ironikusan azt sugalmazván, hogy Vajkay Ákos nem olvas elég alaposan, ugyanakkor e bírálat által egyszersmind magára a regényre vonatkozóan egy eddig ki nem aknázott értelmezési lehetőségre irányítja a figyelmet, nevezetesen az említett skót bölcselő erkölcsi alapelvei és a levéltáros értékrendje között teremthető összefüggések feltárására. A szereplők tudatának a megjelenítésében közeli s távoli, külső és belső látószögek váltakoznak, s ennek is köszönhető, hogy a szöveg többféle értelmezést enged meg. E meghatározatlanságot a kiszámíthatatlan nézőpontjáték mellett a szereplők olvasásmódjára tett utalások s az önértelmező alakzatok sem csökkentik.

Adam Smith *Az erkölcsi érzelmek elmélete* című munkájának az egyik kulcsfogalma a „szimpátia”: „az az érzelem, melyet mások nyomorúsága iránt érzünk, akár látjuk azt, akár arra kényszerülünk, hogy élénken átéljük.”⁸ Smith a szimpátia érelynén együttérzést, részvétet ért, amellyel az önzést állítja szembe.⁹ Pacsirta szülei aggódnak lányukért, ezért különösen érzékenyek az emberi önzés legapróbb megnyilvánulásaira. Egy ellesett pillanat kiválthatja belőlük a kegyetlen szorongást, mint ahogy a nevető szakács látványa az elhaladó vonat étkezőkocsijának az ablakában: „föltűnt a szakács, fehér sapkájával, piros arccal és valamin jóízűt nevetett.

Most hágott tetőpontjára a szülők riadalma.

Ha izgatott állapotban vagyunk, akkor minden jelentőssé válik, amit különben meg sem figyelünk. Ilyenkor maguk a tárgyak is – egy lámpaoszlop, egy kavicsos út, egy bokor – fokozottan éli a maga ősi, zárkózott, embernek ellenséges életét s szívünket fájdtíva mutatja közönyös mivoltát, úgyhogy visszadöbbenünk tőlük. Az emberek pedig, kik mindig önzőek, és testvértelenül rohannak céljuk felé, egy szavukkal, egy mozdulatukkal emlékeztetnek bennünket, milyen egyedül vagyunk, és ez a szó, ez a mozdulat minden látható ok nélkül örökös jelképévé dermed lelkünkben az élet egész céltalanságának.

Így hatott a két öreg emberre is a nevető szakács.” (463. és 465.) Vajon miért retenti meg a szülőket a nevető szakács? Talán éppen Smith önzésről adott okfejtése adhat erre magyarázatot: „Az ember [...], lévén hogy tudatában van gyengeségének és a mások segítségére iránti szükségletének, örvendezik, valahányszor megfigyeli, hogy ezek átveszik az ő saját szenvedélyeit, mert akkor biztos segítségükben; és bánkódik, valahányszor az ellentétét figyeli meg, mert akkor biztos ellenkezésük felől.”¹⁰ Az önzés – a Smith adta értelemben – mégsem fogható fel az együttérzés kizáró ellentétéként, ennél összetettebb fogalom. Magába foglalja az önérdék figyelembevételét, de másokra való tekintettel. Valahol közösen helyezkedik el az áldozatkészség és a saját érdek korlátlan érvényesítése között. Smith szerint az érintett személlyel történő képzeletbeli helycsere, az együttérzés végső

soron érintkezik az önzéssel, amennyiben a „mit éreznék én az ő helyében” kérdése mozgatja. Az erkölcsös életvitel egyik alapvető kihívása ezért a magunk és mások világa közötti egyensúly megteremtése. *A részvét többértelműsége nem áll távol a regény értékvilágától.* Smith óva int a teljes önfeladástól, mivel az ember egyszerűen képtelen tökéletesen megfelelni az önkéntes áldozat eszményének.¹¹ Az önszeretet kiküszöbölhetetlenségéből következően a másokért viselt felelősség, az erkölcsi hiba vagy vétség csakis viszonylagos lehet. Erkölcsösnek az a cselekedet nevezhető, melyet a helyes mérték alkalmazása iránti kifinomult érzék vezet. A feltétlen áldozatkészség ellentétes az emberi természettel, ezért szükségképpen bukásra van ítélve.¹² Smith szerint az ember, aki a gondviselésbe veti bizalmát, azt hiheti, hogy cselekedeteit állandó figyelem kíséri, ezért törekszik az önzés legmakacsabb megnyilvánulásainak a féken tartására.¹³ Az ember jóra való törekvése önérdektől (self-interest) vezérelt; legalábbis az örökkévalóság felől nézve. Az önmérséklet, az önkéntes áldozat felett érzett öröm – lévén hogy az ember tudatában van saját gyengeségének – az önszeretet (self-love) egyik megnyilvánulása.¹⁴ Nemcsak a segítségre szorulónak van szüksége az együttérzésre. Az ember elsősorban a saját javát helyezi előtérbe akkor is, amikor másokról gondoskodik.¹⁵ *Az erkölcsi érzelmek elmélete* az együttérzés, az önzés és az önszeretet egyensúlyát hangsúlyozza. A részvét és az önzés nem kizáró ellentétei egymásnak, mondhatni, egyik a másiknak a lehetőségi feltétele. Adam Smith emberi jellemről alkotott képe Nietzsche felől is olvasható. Látnivaló, hogy a narrátor figyelmes magyarázata az erkölcsi világ Smith adta értelmezésén túlmegy, s az élet céltalanságának tétélezésig jut el, idézve az *Aranysárkányt*, s mellette Kosztolányi számos más művének az alapszólamát. A regény hangneme azonban összetett, melyben a „könnyed humortól a keserű iróniáig az árnyalatok sokasága érzékelhető.”¹⁶

Színpad és nézőtér. Határátlépések az elbeszélt előadásban

„Ákos most látcsövét hol Zányira, hol Orosz Olgára szögezte. Nem tudott betelni velük.” (225.) A látás érzékszervének a meghosszabbításával a színpadi csókot kíváncsian kémleli: „Ákoshoz olyan közel hozta a képet a látcső, hogy pillanatra visszahökkent.” (221.) A Vajkay házaspár nem tartozik a színház törzsközönségéhez, ezért nem tudják követni, mi zajlik körülöttük: „Az, ami a nézőtéren és színpadon történt, a különböző térbeli és időbeli események, összezagyválódtak előttük, valami cifra gomolyaggá, amelynek pászmáit és szárait nem mingyárt sikerült kigubancolniok.” (215.) A nézőtér és a színpad között a határok átjárhatóvá válnak, mivel a társasági élet eseményeinek a szereplői mindkét térfélen érdekeltek: „Gál doktor volt itt, mint színházi orvos, több bizottsági tag, aztán egyéb bennfentesek, a művészek barátai, Fehér tata is, az Agrár Bank igazgatója. Ő most más híján egy névtelen gésát ölelgetett, kinek szemhéján kék árnyék sötétedett.

– Rémes botrány volt – folytatta a komikus a már megkezdett elbeszélést. – Tegnap este a Bíboros harmadik fölvonását fél órával később kezdtük. A közönség már nem tudta, mi történt. Hát az az örült Zányi a második felvonás után úgy, ahogy volt, bíbor talárban, aranylánccal kiment a városba. Orosz Olgához rohant a lakására, a Bólyai utcába. Egyszerre rájött a féltékenység. Ott beverte az ablakot, iszo-

nyú patáliát csinált, és véres kézzel jött vissza. A Széchenyiből látták is, amint a bíborosi ruháját fölfogva visszafelé szaladt. Nagy muri volt. Egy havi gázsijába kerül.” (233. és 235.) Környey magával viszi Ákost dohányozni a második felvonás végeztével a színház udvarára, ahonnet a színpadon használt díszletek megvilágította vászon hátoldalát vehetik szemügyre. A csalóka látszat mesterséges előállításának az eszközeit „kopott suhancok” viszik be a raktárba.

Nemcsak a felvonások között zajlik a páholyokban a társasági élet, de előadás közben sem szünetel a szóbeszéd. Környey csak a nézőteret látcsövezi, s közben bizalmas hírekkel látja el Vajkayékat. A legjobban azon a színészen mulatnak, kit Ijas Miklós a közönség kiszolgálásáért kárhóztat bírálatában, s alakítását egyenesen vidéki komédiázásnak nevezi.

Ákos számára éppen a művészet és az élet, *a színház és a valóság közötti átmenet tapasztalata* jelent szokatlanul izgalmas élményt: „Középuitt, a nagy platánfa alatt, Szolyvay ült valami vendéglői asztalon, kínai ruhájában és fehér fröccsöt ivott. [...] Micsoda ördögös egy fickó ez a Szolyvay. Szolyvay és mégsem az.” (233.) Vajkay Ákost az előadást nézve a színész hangjának az elváltoztatása ragadja meg, pontosabban *a színpad és a nézőtér világának egyidejű érzékelése*, a köztes helyzet, melyben felismeri az előadóművész természetes és elváltoztatott hangjának a különbségét. A folyton hangoztatott megkülönböztetés az élet „komolysága” és a színjáték „komolytalansága” között valójában védekezést fejez ki az apa részéről a könnyen lebomló énhatárok átlépésével szemben.

Vajkay Ákos különösen érzékeny megfigyelője a testi szenvedély megnyilvánulásainak. Mély benyomást tesznek rá a közletről megfigyelt szerelmi jelenetek az előadásban, szinte rátapad látcsövével a heves színpadi csókra. A szóbeszédben forgalmazott szerelmi történeteket is érdeklődve hallgatja: „Környey, mint színházi törzsvendég, csak a közönséget látcsövezte. – Láttatok? – kérdezte. Egy másodemeleti páholy felé mutatott, hol Zányi Imre ült, szalmasárga hajú, kétes hölgyike társaságában.” (225.) Az érzékiség jelenléte nem kerüli el a házaspár figyelmét a színházat övező világban sem: „Az asszony semmit sem szólt. Óneki már régen megvolt lesujtó véleménye a színészekről. Gyakran beszélt Pifkó Etelről, egy régi sárszegi színésznőről, ki áldott állapotban megmérgezte magát és sírja ott állt a sárszegi temetőn kívül, mert el sem temették a szentelt földben, nem részesült az Egyház utolsó áldásában.” (221.) Ákos minden érzéki tartalmú jelzést észrevesz: „Csak a tiszteletlen kifejezés bántotta, melyet még a borbély tükreben vett észre. Hiába mosakodott, keféltkedett, az csak nem tűnt el róla. Bajusza egyre ágaskodott. Ha lenyomta, azonnal visszaugrott.” (200.) Ebből a magára erőltetett szigorú önmegtartóztatásból arra lehet következtetni, hogy családi életkörülményei vélhetően saját vágyainak az elfojtására kényszerítik, másfelől a szenvedélyre utaló jelek szerencsétlen lányát juttatják eszébe, kit nemcsak a bál örömeitől fosztott meg a sors: „a bálterem ajtaja be volt zárva. Barátságatlan félhomály lengett a folyosón. A szobalány, egy dundi-kövér nő fehér harisnyában, magassarkú lakkcipőben, kezében vörösréz-gyertyatartóval, ide-oda ringott és a lépcső karfájára támaszkodva olykor félreérthetetlen jeleket adott a fiatalembereknek. Szemérmetlen élet folyt erre, annyi szent.” (231.) Az előadás szünetében zajló események valósággal meghorogják Vajkay Ákos érzékeit: „Nem mindent fogott föl egészen, nem mindent

értett. Zavartan nézett maga elé s örült, mikor ismét felgördült a függöny és belemerülhetett a játék csinált, de mégis egyszerűbb, áttekinthetőbb látványába.” (237.) A japán nyoszolyólányok, a „kis nőcskék”, mint a madarak, a „gyönyör felé tartották csőrüket.” (239.) Orosz Olga trillázott. Vajkay Ákos elkéri feleségétől a látcsövét, a népszerű dívára irányítja, s hosszan, aprólékosan, a látványba feledkezve tanulmányozza az „istentelen” nő alakját. Feltehetőleg magára eszmél, amikor drámai hangon teszi fel a kérdést: „Van-e igazság?” (241.) A bűn haragos ostorozásába kezd, miközben a romlott test megfigyelőjeként maga is elköveti a „paráznaság” vétségét: „Erre a [...] bibliai paráznára, erre a förtelmes perszonára kénköves eső kellene és virág hull rá.” (241.) Ez a beszédmód a parázna asszony megkövezését követelő farizeusok és írástudók dühödt kirohanását idézi, ezért is szembetűnő, hogy Vajkay Ákos nem követi János evangéliumát. Elhallgatja, hogy Jézus lehajol, s nyugodt mondatával meghátrálásra kényszeríti a vádlókat: „Aki közületek büntelen, elsőként az dobjon rá követ” (Jn 8, 1–11). A színésznő nem házasságtörő, de kicsapongó életet él, sőt, a szóbeszéd szerint testét áruba bocsátja, ezért a szó bibliai értelmében valóban parázna. Vajkay erkölcsi felháborodását azonban hitelteleníti, hogy nem tud szabadulni a buja színésznő képétől: „látcsövét szemére szorítva” gyerekesen azt latolgatja, mit tenne, ha egyszer találkozna Orosz Olgával: „Úgy érezte, hogy elfordítaná fejét, végigmérené tekintetével, vagy egyszerűen köpne előtte.” (241.) A regényben végighúzódó fény és árnyék szó szerinti és átvitt értelmű játékában itt megnyílik a 12. vershez kapcsolódó értelmezési lehetőség. Jézus azt mondja magáról, hogy „én vagyok a világ világossága” (Jn 8, 12) – ebben a fényben elmosódnak a határok vádlók és vádlottak között, és senki nem meri vállalni az első követ. Talán Vajkay Ákos egy pillanatra magába néz, miközben leereszti látcsövét. Ezért is viszonylagos érvényűek az igazság létezését tagadó kijelentései. Az előadás után Ákos haragja lecsillapodik, amint a színigazgató bemutatja Orosz Olgát. Elfogadja a színésznő feléje nyújtott kezét, és melegen gratulál neki. Rekedtes hangja, parfümjének bódító illata, „párnás” kezének érintése mély benyomást tesz az „öreg” emberre, aki ezek után homlokegyenest mást mond feleségének a színésznő alakításáról, mint amit az előadás közben gondolt: „– Egészen úgy nevet, – jegyezte meg az asszony – mint a színpadon. – Igen, nagyon természetesen játszik.” (249.) Fesztelenül megosztják egymással, amit Orosz Olga magánéletéről hallottak, ahogy ez a törzsközönség körében szokás. Gyorsan alkalmazkodnak megváltozott életformájukhoz.

A „Csúf, csúf csakugyan” kezdetű betétdalt szünni nem akaró tappsal jutalmazza a közönség. A kitörő siker hangulata magával ragadja a házaspárt, s teljesen feloldódnak a tömegben. A csúfondáros szöveg s az igénytelen dallam játszótarssá változtatja Vajkayékat: „Úgy nevettek, hogy potyogtak szemükből a könnyek.” (243.) Ákos hirtelen és heves mozdulatokkal válaszol a vidám dalra, mely eltéríti a létezés igazságtalanságának nyomasztó gondolatától: „tapsolt kihajolva páholyából magáról megfeledkezve Ákos is, ki beleolvadt a tetszés mindent elragadó mámorába és páholy-könyöklőjén verte ki a dal ütemét. Nem bánta már, ha látcsövezik.” (243.) Az első benyomás hatására szokatlan cselekvésre ösztönző viselkedés (acting out) s annak nyílt vállalása valójában félelmeket rejt el, s a veszélynek kitett sze-

mélyiség önkéntelen védekezéseként fogható fel. A színházi helyzetben az elrejtett bánat észrevétlenül átalakulhat örömmé:

„– Csúf, csúf csakugyan, – kuncogott az asszony.

– Hess, hess, – visszhangozta Ákos, tréfásan feléje mutogatva, böködve a levegőt.” (243.) Pacsirta szülei a színjáték eseményeit saját helyzetükre vonatkoztatják, tapasztalatlan nézőből így válnak az előadás tevékeny résztvevőivé. Az értő törzsközönség számára természetes a színpadi mű tréfás „applikációja”: „Ez azonban még nem volt minden. Utána az időszerű strófák következtek, melyeket a helyi és politikai viszonyokra alkalmaztak ügyesen. Sárszeg is csúf volt, csúf, csúf csakugyan, mert csupa sár, nincs csatornája, a színházának nincs villany-világítása. Tomboltak.” (245.)

Vajon az öröm vagy a bánat könnyeit törölgetik-e szemükből a szülők? Vajkay Ákos a *Bibliát* említi, misére jár, tehát hitét gyakorló katolikus, ezért a kérdésre *Máté evangéliumának* a szavaival is lehet válaszolni: „Boldogok, akik sírnak: mert ők megvigasztaltatnak” (*Mt* 5, 4). Pacsirta szülei összetört szívvel rendszeresen sírnak. A sárszegiek már megszokták, hogy „Vajkayék nyilvános helyeken sírtak. Sírtak vasárnap a templomban, a misén, a szentbeszéd alatt, sírtak a temetéseken, esküvőkön, sírtak a március tizenötödiki ünnepélyeken, mikor a zászlók, szavalatok, szónoklatok magasabb légkörbe emelték lelküket. Ezeket az alkalmakat majdnem keresték.” (37.) Most egy pillanatra mintha megszabadulnának a szenvedés bélyegjától. Önfeláldozó törekvésük értelméről vajon a hit segítségével győződnek meg? Annyi bizonyos, hogy a szülők odaadással igyekeznek a lányukra mért terhet csökkenteni. Úgy látszik, a *Pacsirta* világában az átélt szenvedés mégsem képesít arra, hogy az áldozatot hozó elnyerje a belső béke jutalmát. A kíméletlen éjszakai leszámolási jelenetben *megmutatkozik*, hogy a szeretet az érzelmek *minden* változatát magába foglalja. A szülők felindultan, előbb megszegyenülve, majd megtisztulva tapasztalják meg a magával ragadó szenvedély erejét, amely kapcsolatot terem az érzékelhető élet és a lélek világa között.

Vajkay Ákost az önvád vezérli, amikor kétségbeesésében utat enged kitörő érzelmeinek. Felesége igyekszik jó irányba terelni a szenvedély hullámzásait, s nem riad vissza a késhegyig menő vitától sem. Végül sikerül lehűteni társa végletekig hevített indulatát, ám a meggyötört pár mégsem nyer teljes lelki békét. A szeretet próbáját kiállják, szülői érzelmeik megtisztulva felemelkednek, az életükre nehezedő teher azonban levethetetlen. „Mennyit szenvednek a gyermekek a szülők miatt és a szülők a gyermekek miatt.” (267.) Apa és anya a gyermeküket ért csapás miatt vállalják a lemondást, az áldozatot. A tanítás szerint ez az erőfeszítés Szent Pál szavaival nyerhet értelmet: „a szeretet nem keresi a magáét” (*1Kor* 13, 5). Pacsirta anyja buzgón kiveszi részét a Katolikus Nőegylet jótékony munkájából. A hit kegyelme azonban a szülők számára nem ad teljes vigaszt. Minden erejükkel a gyermekük javát helyezik saját érdekeik elé, de megtapasztalják, hogy a szeretetből fakadó önzetlenség nem lehet feltétlen. A szenvedéssel teli létezés mélyebb rétegeivel meghitt kapcsolatot tartanak, de képesek örülni minden természetes adománynak, amelyet az élet eléjük hoz. Ákos a főispánnal evett, s elmeséli mi keltette fel az érdeklődését: „Kis findzsában kapták a húsleveset, nem tányérban, mint otthon.” (253.) „Felesége viszont elmesélte az ozsonnát. Főképp a foszlós kalácsot

dícsérte.” (253.) Vajkayné minden fiatalember társaságában zavarba jön. Ijas Miklóssal találkozáskor „Ákos meghajolt, az asszony zavartan nézett rá.” (263.) Lehet arra gondolni, hogy Pacsirta anyja még nem adta fel teljesen a reményt, vár még valamire, ám minden egyes találkozás azzal szembesíti, mennyire valóságosan elképzelni lányát az illető oldalán. A *Sárszegi Közlöny* tájékozottnak mutatkozó szerkesztőjéről kiderül, hogy nem követi a külföldi tudósításokat, holott tüntetően a pesti lapok olvasásával kezdi minden napját. Erre úgy derül fény, hogy Vajkayné, emlékezve férje felolvasására, a sztrájkra utal, hogy bekapcsolódjon a beszélgetésbe, de a vidékiességet ostorozó költőnek sejtelve sincs, mi történt Brazíliában, holott a hír fővárosi újságban jelent meg. Ijas Miklós részéről a nemzetközi tájékozódás fennköltten hangoztatott igénye szellemi restséggel párosul, s e felemás szellemi magatartás hitelteleníti a parlagiság kötelességszerű elmarasztalását. Az elcsépeelt szövegek gépies ismételtetése nevetséges színben tűnik fel.

Színházi alaphelyzet. Szerepek színrevitele

A regény hetedik fejezetének (jelenetének) az egyik szereplője Ijas, az értelmező alcím meghatározása szerint „egy zöld, vidéki költő”. Számára természetes, hogy nyíltan beszél lelki fájdalmairól. Választott szerepének is az önfeltárulkozás felel meg, ennek gyakorlása a legfőbb napi foglalatossága. Ijas tudatában van a színházi alaphelyzetnek, amely meghatározza működését a nyilvánosság különböző tereiben. Neki szüksége van közönségre, nézőre és olvasóra egyaránt, hogy színre vigye önmagát. A hétköznapi élet teátrális eseményeiben játszott szerepe nem választható le egyéniségéről. Az ő esetében önazonosságról csak a folyamatos határátlépés értelmében lehet beszélni. Személyisége megjelenítéséhez szüksége van arra, hogy a másik kerülőútján távolságot vegyen fel magától. Az én kívülre helyezésének folyamatos kísérlete nála azon a hallgatóságos belátáson nyugszik, hogy a másik tekintetével, tehát a néző és az olvasó közvetítésével kerülhet közelebb önmagához. Vajkay mindezt *nem érti*, ugyanakkor *jól érzékeli*, hogy Miklós álarcot visel, akárcsak Vun-Csi az előadásban.

Az ember „ex-centrikus” helyzete, a „conditio humana” olyan távlatból mutatkozik meg a regényben, amellyel Vajkay nem rendelkezik. A korlátos ítélőképesség azonban nem pusztán műveltség, vagy szellemi erő függvénye, de mondhatni antropológiai meghatározottság, amelyre a mű nézőpontrendszerének a vakfoltjából lehet következtetni. Minden távlat korlátozott tudást közvetít, s egyik sem számíthat feltétlenül jelentősebbnek a másikinál.

Vajkay Ákos következetesen ragaszkodik a szemérmes férfi szerepéhez, így viszatartja magát attól, hogy megossza másokkal a lelki terhét, amelyet a nevezetes „leszámolási jelenetben” ejt el. A nyílt beszéd ellentmond a „természetes” szégyenérzetnek. A felfokozott érzelmi állapotnak nemcsak a színházban van kitéve. Küzdelmet folytat az érzékiség jelenlétével, megpróbál parancsolni szenvedélyeinek, amelyek veszélybe sodorják, mert önazonosságának elvesztésével fenyegetik. Számára a színész és a költő maga az alakváltoztató, azonosíthatatlan személyiség, aki másnak mutatja magát, mint ami. Ijas éles szemmel veszi észre, hogyan tartja magát távol az apa attól a határtól, amelyet átlépve átalakulna a személyisége, ezért

próbálja elrejtteni fájdalmát: „– Pihenni, – szolt apa, ki gépiesen ismételte az utolsó szót, melyet hallott, mint rendesen, mikor idegeskedett és hangjával akarta elnémítani gondolatait. Ijas ezt észrevette. Az öregúr arcába tekintett, mint előbb Ákos az ő arcába, és most annyira megszánta őt, hogy szíve összefacsarodott. A fájdalom micsoda mély, ásatag rétegeit bolygatta meg pár szava.” (273.) Ákos a színházi alaphelyzetekben játékosként nem, csakis nézőként akar részt venni. Ijas szemébe néz, amikor a fiatalember saját fájdalmáról beszél. Miklós köztisztelőben álló apját megrágalmazták, másfél év vizsgálati fogság után szabadult, „testben-lélekben megtörve külföldre utazott, ott is halt meg. Felesége már fogsága idején belehalt izgalmába.” (259.) Katonatiszt bátyja nem várva meg az ellene indított „becsületügyi eljárást”, föbe lövi magát. „Közben birtokaikat, villájukat eladták, fölélték, családjuk szétzüllött.” (259.) Bár mindkettejük családját csapás éri, nem mondhatni, hogy Ijas és Vajkay rokon lelkek volnának. Pacsirta apja a megfigyelő nézőpontját veszi fel, ő tükröként áll a másik ember rendelkezésére, hogy az idegen felismerje benne új önarcképét, viszont önmagát igyekszik elrejtteni mások pillantása elől: „Miklós nem hagyta abba munkáját, tovább érdeklődött, tovább kutatott. Az asszony örült a figyelemnek, noha nem egészen tudta, mi lehet az oka.” (275.) Az anya minden gondolata Pacsirta jövője körül forog, ezért önkéntelenül is lányára tereli a szót. A leszámolási jelenet végén kétségbe esve kutatja, ki válthatná meg a magánytól Pacsirtát, s még Ijas Miklós neve is felrémlik előtte. A képtelen gondolatot azzal hessegeti el, hogy a szerkesztő kérőnek még túl fiatal. Az anya látszólag nyílt és józan. Vele szemben mutatkozik az apa visszahúzódnak, nem pusztán szeméremből, de védekezésből, mert lepleznie kell szüntelenül magával vívott lelki tusáját: „Ákos botjával a falakat kopogtatta, hogy zajt csináljon, mert belül hangokat hallott, erősebbeket, mint a beszélőkéi. Azokat óhajtotta elhallgattatni.” (275.) Valójában az anya sem képes célszerűen viselkedni s gyakorlatiasan gondolkodni, mert fogva tartja a kilátástalan jövő miatt érzett görcsös aggodalom. Ezzel magyarázható, hogy a remény leghalványabb jele is képes alapítványokat ébreszteni benne lányával kapcsolatban. Nem veszi észre, hogy Ijas érdeklődése valójában része írói szerepjátékának, amellyel próbára teszi lélektani érzékét, s megfigyeli szavainak a hatását.

Ijas képes távolságot tartani önmagától, így nem azonosul teljes egészében egyik megnyilatkozásával sem. Ingadozó értelmű beszédével ezért táplál hiú reményeket beszélgetőtársában: „Pacsirtával, mióta élt, kevesen foglalkoztak ennyit, ily melegséggel, ily jóságosan. Nem mondta azt, hogy szép, azt sem, hogy nem csúnya. Nem hazudott. De a kettő közt mozogva megkerülte a veszedelmes pontot, más irányba csapott, fölfelé, utat nyitva a megbékélésnek, és az asszony lelkében, ki mihán hallgatta őt, homályos reménység éledezett, olyan sejtelem, hogy nem is merthe magának bevallani. – Igazán, jöjjön el egyszer, ha lesz ideje Miklós, – szolt. – Látogasson meg bennünket.” (277.) A fiatalember udvariasan elfogadja a meghívást: „– Bátor leszek, mondta Ijas.” (277.) Szavai kihívás elfogadásaként hatnak, amennyiben íróhoz méltó feladatot latolgotó énjéhez szólnak. A meghívás és a kihívás közt ide-oda mozgó jelentést Ijas többértelmű nyelvi játéka és szerepalkítása teszi lehetővé. Íróként az élet látható felszíne mögé akar tekinteni: „Miklós a rácson át a kertbe nézett. Csönd volt itt és magány. Az üveggömböket figyelte, a

pázsiton a kőtörpét, mely őrködni látszott. Egy napraforgó lecsüggesztette fejét a sötétedő éjszakában, mintegy vakon, keresve a földön a napot, melyet bámulni szokott, a napot, melyet most nem talált sehol.” (279.) A földre tekintő szomorú növény érzékletes látványa átvitt értelmű jelentéssel telítődik Pacsirtára vonatkoztatva. Innét már csak egy lépés, hogy a költő átható tekintete előtt megnyíljanak a ház nem látható belső terei, amelyek átváltoznak a szenvedés tartományaivá: „Miklós biztosan látta maga előtt a nyomorult szobákat is, melyek sarkaiban söpörtlen szemét gyanánt hever a szenvedés, életek piszka, évek során át fölhalmozott fájdalom. Lehúnyta szemét és magába szívta a kert keserű illatát. Ilyenkor »dolgozott«.” (279.) Enyhe irónia bujkál az elbeszélő szavaiban, különösen, ha a szereplő állandó jelzőire vonatkoztatjuk őket. A „zöld, vidéki költő” azonban „szív-ből” érti meg az öregeket, erre utal új megnevezése, az „isteni szerelmes”, ki „megért valakit, magába ölel egy életet, meztelenre vetkőztetve, hústól, testtől és átérzi, mintha az övé volna. Ebből a legnagyobb fájdalomból születik majd a legnagyobb öröm, hogy minket is megérintenek egyszer és a többi idegen emberek is úgy fogadják szavunkat, életünket, mintha az övék volna.” (279.) A Szentírás szerint Isten szavának a megértését egyedül a szeretet bizonyítja, talán erre vonatkozik az „isteni szerelmes” kifejezés. Ijas, mielőtt fölfogta volna a szellemi lélek tevékenységének lényegét, az őt álló kerti törpéhez hasonló képzeteket alkotott a körülötte élő emberekről: „torzak és görbék. lelkük befelé kunkorodik. Nincs tragédiájuk, mert itt el sem kezdődhetnek a tragédiák.” (281.) A gyerekes gőg a szív értetlenségét leplezi le. Az „isteni szerelmes” azonban már nem kívülálló, ezért tud megértő lenni „a tudatlanok és tévelygők iránt” (Vö. *Zsid* 5, 2). Ijas belátja, „[m]ilyen hasonlatosak hozzá. Ha egyszer elkiáltja ezt, nagyot kiált. Csak hozzájuk van köze.” (281.) Az emberek megértése terén bekövetkezett változásnak köszönhetően alkotóként is elmélyültebbé válik. A költészet személytelen felfogásának szellemében a közvetlen vallomás helyett tárgyi megfelelőt (*objective correlative*)¹⁷ keres tapasztalatainak a kifejezéséhez: „Az a vers, melyet fejében hordozott, rossz volt [...] Majd másról ír, talán ezekről és arról, amit hallott, a verandáról, a hosszú-hosszú asztalról, melynél valamikor együtt ültek és ma már nem ülnek.” (281.) A költészetten és a szőlő hóharmatbetegségéről szóló hasznos vezércikk nem zárja ki egymást a másik világának méltánylására kész gondolkodásban.

Az olvasás színrevitele

Az olvasás színrevitelét jelenti be a nyolcadik fejezet alcíme, „(melyben Pacsirta levele olvasható, teljes terjedelmében)” (285.). Pacsirta küldeménye ajánlott, amelyet a megszólított csak személyesen vehet át. Bizalmas közleményről lehet tehát szó, titkokat rejtő üzenetről. Ákos a parkban először „zsebredugta”, majd „[m]ég az utcán feltépte a levelet [...] oly izgatottan, hogy nemcsak a borítékot szakította el, hanem maga a levél is kettérepedt, középen és oldalt. Ezért össze kellett illeszteni a papírdarabokat.” (285.) Pacsirta rajta hagyta keze nyomát a papíron, mivel írót használt: „még pedig olyan kemény írót, mely nem árnyalt, csak karcolt, halvány, alig látható vonalakat vonva, mintha varrótű kaparta volna ki a papírt.” (285.) Az apa körül megszűnik a világ, amikor „silabizálni” kezdi a sorokat: „Mire Ákos kibe-

tűzte, a parkhoz ért.” (285.) Minden egyes kézjegy *balvány* körvonala látható, az írás tehát nehezen olvasható a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt. A levél tartalma olyannyira árnyalt, hogy egyedül a címzett érti a *balvány* utalásokat.

Ákos épp elindul otthonról, mikor a kapuban szembe jön vele a levélhordó. A találkozás a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt *küszöbhelyzetben* történik. Ákos elveszti egyensúlyát, s minden cselekedete szabálytalanná válik: máskor tollkést használ, most feltépi a borítékot, nem törődik a járókelőkkel, megfedkeznek arról, hogy menet közben a papírra mered. Többször elolvassa a hosszú levelet: ülve, állva, sétálva. Pacsirta helyesírási hibák nélkül, tisztán, pontosan fogalmaz, mert elvégezte a felsőbb leányiskolát.¹⁸ Élőszóban természetesebben fejezi ki magát, mint írásban. Szálkás betűvetése is jelzi írásmódjának mesterkéltségét. Részletes beszámolójának elkészítéséhez iskolai fogalmazási feladatok szolgálnak mintaként. A sérelmeket elszenvedett lány az elsajátított kifejezésmódhoz folyamodva próbál úrrá lenni érzelmein. Rendezett sorain azonban átsejlik a lelkében dülő zűrzavar. Iteratív alakzatok bontakoznak ki a levélből. Pacsirta még egyszer elmeséli az utazást, ennek köszönhetően Vajkay Ákos összevetheti lányának az utólagos beszámolóját azzal, amit szemtanúként tapasztalt, a regény olvasója pedig mindkét beállítást viszonyíthatja az esemény egyidejű megjelenítéséhez. A szereplők látószövegei s a történeten kívül álló narrátor nézőpontjai (!) bizonyos részletek bemutatásában találkoznak, máshol meg elválnak: „Hogy megindult a vonat, és eltűntetek szemem elől, jó szüleim, bementem fülkémbe, melyben két kellemes, igen jómodorú útitársam ült, egy fiatalember és egy agg, katolikus lelkész.” (289.) A lány elhallgatja, hogy ifjabb útitársa ellenszenves volt, s valóságos küzdelmet folytatott vele. Pacsirta haragját a jóindulatú, ám nem túl eszes fiatalember részvételének a tolakodó kinyilvánításával váltja ki: látványosan elfordul, amikor a lány sírva fakad, vagyis kérkedik az udvariasságával. A fölös tapintatot Pacsirta azzal utasítja vissza, hogy kihívóan az ifjú szemébe néz.

Hét év telt el Pacsirta előző tarkóvi látogatása óta. A lány külsejének a megváltozását jelzi, hogy a kutya nem ismeri meg, a kedélyes rokon pedig zavartan viselkedik. Nem Béla bácsi öregedett meg, hanem Pacsirta: ez tükröződik a vendéglátó tekintetében, idegenné vált lényét ezért tudja nehezen megszokni a lány. Pacsirta annak örül, ha újra gyerekként bánnak vele: „Ma is én vagyok a kedvence. Maga mellé ültet, megölel, megcsókol és azt mondogatja, amit kislánykoromban.” (293.) Talán azért akar visszaváltozni gyermekké, hogy megszabadulhasson a társnélküliség nyomasztó terhétől, e korábbi életszakaszra ugyanis nem vonatkozik a párválasztás köteleme. Az is kedvére való, hogy nem magáról, de a szüleiről kell mesélnie, s a társaság azon mulat, mennyire féltik az öregek még mindig a gyermeküket. Pacsirta felett azonban elszálltak az évek, s nincs mitől féltetni. Vendéglátói őt kéri meg, legyen az ott nyaraló kamaszpár kísérője. A rá osztott felügyelői szerep arra emlékeztetheti, hogy mindaz, amitől óvni kell a fiatalokat, kimaradt tulajdon életéből. Szívesen megfedkezne a visszafordíthatatlan idő múlásáról, ezért állítja be *gyerekes* dolognak, hogy a szerelmesek napestig eltűnnek, kiszöknek az erdőbe, s elbújnak a szobában. Klári tizenhat éves. Pacsirta tapasztalanságával csak részben magyarázható, miért tekinti a kamaszokat gyermekeknek. Vélhetően saját életkorával sincs tisztában, hiszen állandóan szülei társaságában tölti

idejét. Amint kimozdul otthonról, összezavarodik. Ezért látja Béla bácsit öregebbnek, a szerelmespárt pedig fiatalabbnak. Pacsirta játszik is az idővel, ha ezzel önkéntelenül kárpótolhatja magát. Az új vendég, hasonló korú, mint Klári udvarlója, de vele szemben hosszan foglalkozik Pacsirtával, ezért „[ő] már figyelmes, előzőkeny fiatalember” a lány szemében (297.). Valójában ősi nemzetségeik közös leszármazási ágairól beszélgetnek, de Pacsirta ezért is hálás távoli rokonának.

A családi címerek összehasonlítása a színek és formák jelképes értelmével ruházza fel Pacsirta alakját. Vörös mezőnyben arany lilium a jegye Vajkayék nemzetiségének. Az orléans-i szűz címerében található két arany lilium. Pacsirta időszemléletének az összefüggésében a mulandóság és a remény emelhető ki a lilium szimbolikus jelentésköréből.¹⁹ Továbbá a lelki szeretet, amely megmutatkozik Pacsirta apja iránt tanúsított figyelmességében. Az ősi nemzetség leszármazottja nem tudja eldönteni melyik ág utóda. A címertan tudósához szólnak a lány alábbi szavai: „Szegény fiú, most nem tudja, hányadán van. Tanácsoltam, forduljon apához.” (299.) Amikor levelében szülei hogyléte felől érdeklődik, először az apját szólítja meg: „Apa sokat dolgozik-e? Milyen új családfát rajzolt?” (303.)

Pacsirta a tanultak szerint igyekszik teljesíteni a fogalmazási feladatot: írásműve a levél paródiájaként hat, s nyilvánvaló, hogy önértelmező szerepet tölt be a regényben. A közvetlen s egyértelmű stílusparódia viszont a regény „saját” szövegműködésének a nyitott értelemképzéséhez viszonyítva bizonyul „iskolás” megoldásnak, s ennyiben a paródia paródiáját nyújtja. A személyes hang megszólalását korlátozza a tanult levélszabványok követése. A címszereplő írásmódjának a mulatságos bemutatása viszont szintén utánnzással történik, az *Így írtok ti* mintázatának a leképezésével: „Kellemes ébredni a puszta zajára, a tehének méla kolompszavára és a galambok turbékolására [...] Milyen édes a mezei élet [...] nem győzőm eléggé bámulni a kedves méhikék szorgalmas munkáját.” (299.) A gyerekes gügyögés imitálásával óriáscsecsemőre emlékeztet a felnőtté válás elodázására törekvő címszereplő. Pacsirta felszínes irodalmi műveltségének az érzékeltetése közheyles gondolatok megfogalmazásával történik, tehát a paródia hagyománya felől szintén szokványosan: „Könnyezek Baradlay Ödönön és nevetek Tallérossy Zebulonon. Mennyire ismerte nagy írónk az emberi szív rejtelmét és mily ékes szavakkal tudta ecsetelni.” (301.) A levél modorosságainak a kigúnyolása – „meghitt szobácskában levelet írok nektek” – a megbírált írás eszközeivel történik, s így a kezdetleges fogalmazványról készített utánnzat akár kritikával is illethető a travesztia-hagyomány egyoldalú követése miatt. Kosztolányi remekműve azonban tökéletes példáját nyújtja annak, hogy a paródia kifinomult önreflexiós irodalmi alakzat: távolságot tart a megbírált szövegtől, de viszonyuk nagyon is összetett, amelyet az irónia játéka képes érzékeltetni. Torzító egyszerűsítéssel: a paródia többnyelvű s többértelmű, szemben az egynyelvű s egyértelmű travesztiával.

Linda Hutcheon szerint a modern paródia megkülönböztető vonása, hogy tiszteletadás (*reverence*) és kicsúfolás (*mockery*) különös keveréke.²⁰ A paródia indítéka elsősorban poétikai természetű, ezért nem célja, hogy nevetségessé tegye és lerombolja a mögöttes szöveget. Az utánnzott újraalkotása komoly tréfának tekinthető: „Minden gondolatom tinálatok van és sokszor, mikor nevetünk, elszomorodom, mert látlak benneteket, az ebédlőben, amint magatokban ültök, jó szüleim.”

(303.) Megindító és csúfondáros egyszerre Pacsirta személyes megnyilatkozása, ugyanis az általa elképzelt komor állóképpel szemben az olvasó tanúja volt a mozgalmas vendéglői jeleneteknek. Az apáról nemcsak az derült ki, hogy szereti az ingyencséget, s kifinomult élvezettel képes felfedezni a konyhaművészet remekeit, de szívesen időzik társaságban is. A mondatot záró „jó szüleim”, a régi magyar nyelvből felhangzó megszólítás, amelyet keserű népdalok fordulatát idéző panasz követ: „Nincs is itt maradásom.” (303.) A fájdalmas hangot kicsinyesen fontoskodó, köznapi megfogalmazás követi: „Ígéretemhez híven, otthon leszek a félkilences (8 óra 25 perc) vonattal.” (303.)²¹ A rákövetkező mondat szokványosan indul, de a korai Kosztolányi-versből merített vendégszöveg fordulatot hoz: „Alig várom, hogy újra szívemre ölelhesselek mindkettőtököt.” (303.) Az elbeszélte történet idejének nyelvállapotát idéző dalocska kifejezése – „Lázás szívemre ölelém a reszkető természetet” (*A régi dalokból 2. Zsengék, töredékek.*) – már érzelmesen szólhatott a regény megjelenésekor, ugyanakkor itt elevenbe talál, s megrendíti a lány apját.

A *Pacsirta* elbeszélője nyelvteremtő: jól ismeri a szavak árnyalatait, helyi értékét s „*napi árfolyamát*”. Mesterien alkotja újra a távollévő címszereplő nyelvi világát, s a paródia összetett alakzatában mutatja meg, milyen nehezen jelölhető ki a személyiség határa, mekkora távolság választja el egymástól a címszereplő egyes megnyilatkozásait. A közhely – „figyeltem a természetet, mely csak a város falain túl bontakozott ki igazi pompájában, csak ott szólt lelkemhez az ő csöndes, vigasztaló szavával” – a belső élet mélyére világító megnyilatkozásokkal keveredik: „Ma este bál van [...] Engem is nagyon hívtak, de nem mentem el. Azt mondtam, hogy nincs ruhám. Én nélkületek nem érezném magam jól.” (301.) A paródia készítője azonban nem rendelkezhet korlátlanul az elképzelt nyelvi világ fölött. Bizonyos szavak képzetfelidéző erejét nem érzékeli az elbeszélő, csak a levélben megszólított Vajkay Ákos, aki töredékesen utal a talányos kifejezésekre, de nem világítja meg jelentésük hátterét. A regény megjelenített olvasója ezáltal nem egyszerűen jelzést ad, de nyomokat is hagy a tényleges befogadónak a feladvány értelmezéséhez, elképzelve ebben a szerepben az érzéketlen Orosz Olgát: „Ő nem értené meg ezt a levelet [...], hogy már hatkor meggyújtják a lámpát és szüretre készülődnek.” (305.) A szüret az évszakok körforgására emlékeztet, a beérett termés betakarítására. A természet túlláradó bőségevel szemben a kert alján kiszáradt ér jeleníti meg Pacsirta terméketlen életvilágát: a tápláló forrás nélkül maradt árterületről ezért írhatja, hogy „valóságos paradicsom.” (291.) Az irgalmas félhomályt keresi, nem akarja, hogy őt lássák, számára ezért kegyes évszak az ősz, amikor „már hatkor meggyújtják a lámpát” (305.), s olvasmányaiiba temetkezhet. A levél olvasásából felocsúdva nem véletlen, hogy az elnéptelenedett park a napközben itt zsvajgó gyerekek látványát hívja elő az apa képzeletében. Sétáló katonákat, nyers „parasztfickókat” vesz észre, „lassan lógázva az imádott cselédek ripacsos kezét, mely ép belefért az ő kurtaujjú földműves-kezükbe” (305.). A rút látvány ellenére mégis az jut eszébe, hogy „[e]bből az érdesből azonban valami édes születhetett.” (305.)

Az apa magára marad a fájdalmával. Nem tudja elfogadni lánya kiszolgáltatott helyzetét, miközben küzdelmet folytat a színházi események kísértésével: jó színben próbálja feltüntetni Pacsirta idegenségét, kivételes érzékenységevel állítva

szembe Orosz Olga érzékiségét. A levélből felnézve mindenben a magányra ítélt sors ellenpontját pillantja meg, ezért háborítja fel a parkban sétáló párok megszo-
kott látványa. A kétségbeesett ember jellegzetes elragadtatásával vonja le a követ-
keztetést: „Minden, ami hitvány, közönséges, úgy hívják, hogy élet. Nincs és nincs
és nincs igazság. Semminek sincs értelme. Minden mindegy.” (307.) Vajkay Ákos
Pacsirta levelét izgalomban nemcsak eltépi, de miután elolvasta, el is vesztí: „a
földre esett talán és elsöpörte a szél a szakadt ujságpapírok közé, a szemétkébe.”
(309.) Felesége érdeklődésére a levél jelentéktelen apróságairól számol be: „– Egész-
séges. Csak kicsit fáj a foga. – Szegényke. – De rumot tartott rá, – szólt Ákos – jó
erős rumot és mingyárt elmúlt. Ez megnyugtatta az asszonyt.” (309.) Talán nem
akarta elvenni felesége kedvét a rájuk váró vacsorától, amelyet Környey társaságá-
ban költenek el „nem rossz hangulatban. Tizenegyig maradtak együtt.” (309.) A
párducok másnapi összejövetelére is el kell mennie, hiszen a szavát adta. Ákos jól
ismeri a kanzsúrok megpróbáltatásait, ezért készül az eseményre: „Délután, előre-
látásból, aludt egy órát s frissen ébredt.” (313.)

A párducok zártkörű előadása. Sárszeg zenei élete

A regényből készült film torzképet ad a kaszinói egylet világáról: a lealacsonyító
ivászatra, a bornírt tobzódásra helyezi a hangszúlyt, szemben az árnyaltabb szöveg-
gel, amelyben helyenként megcsillan a kedélyes társas együttlét kínálta jóérzés.
Ákos megjelenését az egybegyűltek lelkes ünnepléssel fogadják: „Priboczay átölel-
te őt, arcát arcához tapasztotta és sokáig nem engedte el. Aztán gyöngéd férficsók-
kal megcsókolta arcát.” (317.) Az elbeszélő megbocsátó iróniával mutatja be a gon-
dos előkészületeket a nagyobb étel- és italfogyasztásra: „Az előcsarnokban régi is-
merőseivel találkozott, Bástával, a városi hajdúval, ki a könyvtárba ép két rengeteg
tálat vitt, melynek ecetes vízében fejessaláták s keménytojásszeletkéik áztak. Le-
tette az üres könyvespolcra, – mert csütörtökön itt álltak az esti étkek – majd össze-
ütötte csizmáit, megállt a nagyságos úr előtt, elvette botját, kalauzolta befelé.”
(313.) A megrakott tál az üres könyvespolcon nem egyszerűen az anyagi javak el-
sőbbiségét fejezi ki a szellemi táplálékokkal szemben, inkább valamiféle „meghitt”
belső háztartásra utal, amelyet a szokásrend folytonossága biztosít ebben az élet-
körben. Az elbeszélő iróniájából arra lehet következtetni, hogy némileg túlzónak
véli a faliképről számonkérő testtartással letekintő Széchenyi szigorát: „Balkezét
csípőjére téve a kardkötő felé, mentéjét félretolva állt ott, mint valamikor, boltoza-
tos homlokával, melyet zilált kis fürtök libegtek körül, nyugtalan szemével, mely-
ben az egyéniség ideges tettereje égett, s nézte, mi lett nemes gondolatából, az
eszmeváltó körből, a kaszinóból, melyet az úri társaságok pallérozására, a társas
érintkezés tüzetesbé tételére honosított meg. De a vágnivaló füstben nyilván ő
sem látott jól.” (323.) A bárgyú viselkedés ellenben gyilkos iróniában részesül: „A
patikus könnyezett, gyenge volt a szíve, gyenge volt a szeme is, és valahányszor
egy régi, kedves emberét látta, mint lángnál a hāj, olvadozott attól a melegségtől,
mely egész mivoltát áthevítette. Zsebkendőjét kereste.” (317.) Ákos időnként meg-
kísérli a szokást, de az otthonosság megújuló érzése maradásra bírja: „– Nem iszol?
– kérdezte Ákost Ladányi. – Könnyű szilványi, – jegyezte meg és fölhajtotta pohá-

rát. Ezt pedig: „könnyű szilványi, oly ízesen mondta, hogy Ákos megitta a könnyű szilványit. Ladányi megölelte Ákost.” (335.) Játék közben elveszti időérzékét, s mintegy kívül kerül önmagán: „Aki kártyázik, az a felejtés teljes mámorát élvezi s külön világegyetemben él, melynek síkjait kártyalapok rakják ki.” (339.) Az átváltozás mámoros érzése rabul ejti, ezért nem tud ellenállni a marasztaló játéknak. Az elbeszélő kíméletlen gúnnyal idézi a korlátolt, együgyű megnyilatkozásokat: „Füzes Feri gúnyosan biggyesztette el száját Darwin nevének hallatára, nem mintha nem tartaná őt úriembernek, de róla is az volt a véleménye, mint Kossuth Lajosról: Darwinnak is megvan a maga fényoldala és a maga árnyoldala, mint mindenkinek a világon.” (345.) A rendszeres csütörtöki összejövétel ellenállhatatlan vonzerővel bír. A hitehagyott, mozgásképtelen Hartványi Olivér morfiummal enyhítve fájdalmát, fél önkívületi állapotban is felhozhatja magát a kaszinó emeletére. A társasági élet színtere fellépésre, nyilvános szerepjátékszásra ad alkalmat. Olivér megbotránkoztatóan nyers szókimondással a pusztulás képeit festi, Füzes Feri a gondviselés mellett érvel a párdúcoknak: „De azok sem rá, sem Füzes Ferire nem hederítettek. Mindkettejüket egyformán unták.” (345.)

A vidékiesség jelképes színhelye zenétől visszhangzik Kosztolányi regényében.²² A *Pacsirta* elbeszélője élő eseményként jeleníti meg a cigányzenekar előadását. Az elsőhegedűs arcjátéka, testbeszéde elválaszthatatlan a hallgatóságra gyakorolt zenei hatástól. Színész és néző együttes testi jelenlétének a feltétele a térbeli határok átlépése. Jellemző, hogy éppen a „szárnyasajtóba” áll a „banda”. A szárnyaló, lélekemelő zene szóképein át jelenik meg a megtisztulás képzete, mely a kaszinó légkörében a szó szoros értelmében gyógyító hatást jelent: „Látszólag közönyös volt. Szívét azonban egészen átadta a cigánynak, hogy hozzon ki belőle mindent, csiklandozza, kezelje. Kényelmesen, úri nemtörődomséggel nyújtotta oda neki, úgy, ahogy más a lábát teszi a körömápoló elé. Jobban bízott benne, mint Gálban, a házi orvosában.” (347.) Az elbeszélő ironikus hasonlata azt sugalmazza, hogy sekélyes lélekre vall az önátadás léha formája, mert önsajnálát vagy önelégültséget az alapja: „Priboczay elolvadt, mind a két szeme könnyezett, pocskérra ázott a mélabúban.” (349.) A cigányzene úgy ejti ájult révületbe a hallgatót, hogy az elengedettségén túl nem igényel tőle további erőfeszítést: „Mihelyt meghallotta a hegedűszót, hátradőlt székében, karjait ellógatta, dagadó homlokérrel, elmeredő szemmel figyelt.” (347.) A kockázatmentes lelki kitárulkozás élményétől elválaszthatatlan az éntudat megerősítése. Az asztali mulattatók megjutalmazásával űzött játék ezt a célt szolgálja. A kegyetlen tréfa helyreállítja a muzikusok és a mulatozók között fellazult határokat: „Tavaly minden cigánynak egy-egy sonkát akasztott nyakába és úgy kellett húzniok kivilágos kivirradtig.” (347.) A zenészek jól ismerik ennek a játéknak a lélektanát, s józan számításból eljátsszák a nekik rendelt szerepet: „A prímás mindent megtett: kínozza, gyötörte, édesen szenvedtetete, mint úri szolgálja.” (349.) Az értékek viszonylagosságának sejtelve azonban a cigányzene hallgatása közben is jelen van. Mintha a mélabú lelki közösséget teremtené egy pillanatra a kompánia tagjai között: „Mindenki más és más tartalommal töltötte meg a dalt, a verseket, melyek firól-fira szállnak és évszázadok kincsét őrzik.” (349.) A muzikaszótól elvarázsolt társaság tagjainak a körképe egyszerre megrázó és neveléses: „Füzes Feri kukorékolt, Hartványi Olivér dörmögött, Szu-

nyogh lehorgasztotta fejét, mélységes részegségében és ingatta, mint az elefánt. Környey hetyke lett, Mályvády, a természettudomány derék barátja, tréfás, Kostyál kötekedett, Gaszner Máté őrjöngött.” (351.) Az önkívületi állapot egyáltalán nem számít kivételesnek a párducok csütörtöki összejövetelein, sőt, a lerészegedés a szertartásrend elengedhetetlen eleme. A „kanzasúrok” nem utolsó sorban a tilalmak egyezményes feloldásának köszönhetik vonzerejüket.

A világhi szerepében tetszelgő Sárcevic felszínes általánosítás alapján hiheti azt, hogy „[v]alahol a Szajna partján ennyi jószándékból, ennyi szívből és érzésből építmények emelkednének, könyvek íródna.” (351.) A francia kultúráért rajongó Sárcevic fellépése akár ironikus távlatba is helyezheti a cigányzene szeretetét. Az elbeszélte történet idején lényegében kortársnak számító Verlaine művészi hitvallása így határozza meg a költészet törvényét: „De la musique, avant toute chose.” (*Art poétique*) Sárszegen a cigányzene van mindenütt jelen. Amikor Ákos a kaszinóból hazafelé megy a városon át, egy kávéház teraszán Cifra Gézátt pillantja meg, aki „szolgálat végeztével ide tért be, cigányzenét hallgatni”, később „megint cigányzenét hallott. Azt hitte, hogy követi a kaszinói banda, a háta mögött, de az valahol előtte cincogott, annál a háznál, melyben Orosz Olga lakott.” (373.) Baudelaire a természetesenél magasabb rendűnek ítélte a mesterséges élvezeteket. A *Les paradis artificiels* boros és pálinkás üvegek osztagainak alakjában jelennek meg a párducok előtt. Sárszeg neve magába foglalja a földhözragadságot megtestesítő anyagot. Úgy látszik, a helyi szellemet kifejező egyéniség megkülönböztető vonása a testvéries ellágyulás: „A pincérek lábujjhegyen jártak. Megsejtették, hogy itt valami rendkívüli történik, amit megzavarni istentelenség.” (351.) Az érzés azért lesz úrrá a hajdún, mert „ő is székely-magyar volt.” (351.) A kaszinó szánalmas díszlete a Széchenyi megálmodta „eszmeváltó körnek.”²³ A párducok olyan elszántsággal mulatnak, mintha hivatást teljesítenének. A „legnagyobb magyar” cselekvő volt, kései utódai frázisokat pufogatnak, s legfeljebb szemlélődnek, de az már semmiképpen sem mondható el róluk, hogy „józanul”.

A sírva vigadás és a „spleen”, a francia századvég betegsége között ugyancsak lényegbevágó a különbség: „egy borostás arcot érzett arcán s egy száját a száján, mely nyálas csókkal végignyalta. – Édes, édes, öregem. Ladányi volt, Sárszeg 48-as függetlenségi képviselője, ki mellén zokogott. Ákos megölelte őt. – Derék 48-as vagy, Laci, tudom. – Te is az vagy, édes, édes öregem, – mondta Ladányi – derék, magyar ember vagy. És sírtak.” (357.) A nemzeti önsajnálatot a tárgyaltalan bánattól, a mélabú bölcséleti okainak a keresésétől akkora távolság választja el, mint a *Bácskai Közlönyt* a *Figarótól*. A kortárs francia irodalom a „tisza költészet” eszményének jegyében eltávolodik az életrajzi forrásoktól, s a jelentésteremtő szóképek képzetfelidéző erejére hagyatkozik. Sárcevic az irodalom lényegének a személyes élmények közvetlen kifejezését tekinti, ezért ágál az érzések megörökítése mellett: „nábobi tékozlás szétszórni azt, amit átélünk, kiloccsantani a borral együtt a padlóra.” (351.)

Ákos köszönés nélkül megszökik az utcán, egyedül ő válik ki a társaságból, s keresi a mielőbbi visszavonulást, hogy magába szálljon. A „kanzasúr” mozgalmas kaszinói jelenetei a városban folytatódnak, amelyet valóságos csatatérre változtat a dorbézoló gyülekezet: „Egyszerre durranást hallott háta mögött. Egyet, kettőt, hár-

mat. Revolverből lőttek. Majd ismét hármat lőttek, de most gyorsabban egymásután. Nem ijedt meg. Tudta, hogy ez is hozzátartozik a mulatsághoz.” (361.) Jelképes, hogy a nemzeti kaszinó alapítójáról elnevezett épületben tesz kárt a párdúcok vezére: „Környey széles jókedvében lövöldözni szokott, s levegőbe süti el forgópisztolyát. Múltkor a Széchenyi egész mennyezetét és minden tükrét összelövdözte. Nem rosszindulatból, hanem kedélyből.” (361.) A sárszegi polgárok megszokták a csütörtök éjszakai hadizajt: „Sárszegen mindenki ivott. Egy paraszt a járda szélén álldogált, majd pár lépést próbált tenni és arccal a földre vágódott, mint katona, kit eltalált a golyó. Leterítette a hatalmas szesz. Úgy is maradt. Elnyúlt a csatatéren.” (363.) Az itallal folytatott össznépi küzdelem béka-egér harc, elszántan vívott, kisszerű hadakozás. Környey, a főpárdúc azonban komoly átéléssel alakítja az emelkedett hadvezér szerepét.

A cigányzene ellenpontját Beethoven első szonátája jelenti a regényben, melyet Pacsirta anyja hajnali három óráig próbálgat a zongorán, férjére várva: „Aztán a hangjegyfűzetben lapozgatott, kiemelte a sok kötet közül Beethoven szonátáit és az elsőt próbálgatta, mely merész, ugrándozó ütemeivel átszállva évek távolságán fájó zsongást ébresztett benne. [...] addig ismételte, míg ujjai forogni kezdtek, és a lehangolt zongora acélosan zengett az összhangos bánattól. Valóságos gyakorlat volt ez, izgalmas hajsza.” (387.) A leírás az f-moll, Op. 2 No. 1 nyitó tételére illik.²⁴

A zenemű igényes kiválasztása ellenére sem kíméli az elbeszélő iróniája Vajkayné próbálkozását: „Arcán, melyet a két égő lámpa között közel kellett tartani a hangjegyfűzethez, erőlködő figyelem, csodálkozás tükröződött.” (387.) Az előadó feddhetetlen mesterségbeli tudása ritkán társul kottahasználattal.²⁵ Vajkayné szerény felkészültségét sejteti, hogy egyedül a „Hullámzó Balaton tetején ...” kezdetű dalt tudja fejből játszani. Miután kimerülten lefekszik, a közelből cigányzene hallatszik, kutyaugatással keveredve. A kétféle hang vegyítése, akárcsak a zongoraszonáta és a magyar nóta egybehangzása, kegyetlenül csúfondáros végkicsengést ad az elmaradottságot jelképező Sárszeg zenei életének.

Az éjszakai nagy leszámolási jelenet. A szavak és a tettek performativitása

A részegség, a szabálytalan viselkedés, a részlegesen uralt cselekvés alapvető szerepet játszik a kaszinói mulatságban és az éjszakai nagy leszámolási jelenetben. A „holtrészeg” Vajkay tántorog, egyensúlyát veszti, arccal az ágyra vágódik (az utcán a részeg paraszt arccal a földre), szédül, s az önkívületi állapotból az eszmélkedés fokozatain át tér magához. Kijózanodik a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt. Az olvasó közelről láthatja a folyamatot az elbeszélő jelenetben. Vajkayné figyelmesen s célratörően alkalmazkodik szétesett, magából kivetkőzött férjéhez, s nagy emberismeretről tanúságot téve lesz úrrá a kiélezett helyzeten. Vajkay külső megjelenése és viselkedése leginkább züllött kártyajátékosra emlékeztet. A másik segítő tekintetében ismer újra önmagára, s nyeri vissza arcát. A feleség és a férj szó-párbajt vív egymással, miközben tükörszínjáték résztvevői lesznek, cserélgetve maguk között a néző és a játékos szerepét. Nem véletlen, hogy Vajkayné a színházi alaphelyzetre utaló *zsöllye*-be ülteti férjét. A *zsöllye* felemelkedik a levegőbe, le-föl mozog, majd szédítően forog, mint a körhinta, a környező tárgyak elmosód-

nak az örült száguldásban. A módosult tudatállapotra jellemző *érzéksalódások* közvetett belső nézőpontból jelennek meg az elbeszélte előadásban: „Öntudata kihagyott, visszatért.” (400.) Amikor a szokásos ellenőrző körútját teszi a lakásban, rejtőzködő rabló után kutatva, szokatlanul erős fények fogadják: „A folyosón is milyen illumináció volt, meg a leányszobában is.” (403.) Ákos feleségét gúnyolva nevet a báli fényeken, majd az érkezése előtti kutyaugatáshoz hasonlító zokogásban tör ki: „torkát görcs szorította össze, lehanyatlott a zsöllyébe és zokogni kezdett. Egész testét rázta a száraz-zokogás, mely szájából vonyítva, könny nélkül szakadt ki. Odaborult az asztalra.” (405.) Vajkayt kísérti az álomkép, kiszolgáltatott helyzetben látja maga előtt Pacsirtát, s a szűkülő kutyára emlékeztető hangokat ad: „a palánk mögül nézett rá eszelősen és kérte, hogy segítsen rajta. Nem bírta el ezt a képet, meg azt, amit érzett. Szinte csaholta keservét.” (405.) A tagolatlan beszéd a mérhetetlen s megnevezhetetlen fájdalom nyelvi kifejezésének a korlátaiba üt-közik. Az állati hang az emberi tartás összeomlásának a jele. Az apa úgy rázkódik tehetetlenül a zokogástól, mint a lánya, amikor elejti terhét a vonatfülkében. Az apának nincs könnye, Pacsirtái patakokban ered meg.

Az apa a lányát siratja felesége előtt, aki nem tud Vajkay látomásáról, s nem olvasta Pacsirta levelét. A színházi alaphelyzet nyilvánvaló az elbeszélte jelenetben: „Felesége nem akart belemenni a játékba.” (405.) Vajkayné csillapítani akarja férjét, de kezdetben bizonytalan, ezért hagyja, hogy felülkerekedjen, az apa szenvedélyes kirohanásainak a háttere ugyanis csak fokozatosan világosodik meg előtte. Az anya józan és hűvös, kerüli a lélektani magyarázatokat, csakis gyakorlatias válasszokat ad, s tudatosan figyelmen kívül hagyja az elhangzó szavak átvitt értelmét. A töredékes párbeszéd félreértések tisztázásával bontakozik ki: „Nem értesz te engem, – felelt az öreg indulatosan. – Nem arról beszélek. – Hát miről?” (407.) A részegségre történő hallgatólagos hivatkozás egy ideig kitérőt kínál a fájó kérdések elől: „Arról, ami itt fáj, itt, – és szívét verte. – Arról, ami itt van. Erről itt. Mindenről. – Aludj már.” (407.) Vajkayné elszántan hárit, ezért fekszik le, látva férje összeomlását, s szinte belé akarja fojtani a szót, meg akarja akadályozni, hogy kitörjön. A férfi erre a játékra felelve meg akarja botránkoztatni a feleségét: „Azt akarnánk, hogy ne is legyen.” (409.) A lelki kitárulkozás *feltartóztathatatlan performatív esemény*. Az asszony kiugrik az ágyból, s leül a szemben lévő zsöllyébe. A ki nem mondott szavak elhangzásától való félelmét legyőzi a kíváncsisága. Az apa előadásának nézőjeként akar szembenézni önmagával: „Érezte, itt van a nagy, végső leszámolás órája, melyre sokat gondolt, de azt hitte, hogy mégsem történik meg, legkevésbé pedig vele és ilyenkor.” (411.) A néző és az előadó helyzetét itt a szó szoros értelmében az együttes testi jelenlét határozza meg. Mindketten elragadtatott állapotba kerülnek, de figyelnek a másikra, akinek játszanak, mert így tudnak távolságot venni önmaguktól: „Szinte kívánta, hogy beszéljen, mondja ki, mondjon ki mindent. [...] Nem is szólt közbe, mikor ura beszélni kezdett.” (411.) Az asszony képzletben már titkon lejátszotta azt a jelenetet, amelyben férjével minden részletkérdésre kitérve, de tapintattal feltárják lányuk helyzetét, s most csalódnia kell: a férj kíméletlen egyszerűséggel kimondja azt a szót Pacsirtáról, amely korlátozza a játékteret, s lehetetlenné teszi az eszméltető, meghitt párbeszéd kibontakozását: csúnya. A nyers őszinteség gúzsba köti a szereplőket. Az apa eljättsza, megtestesi-

ti a csúnyaságot, s mintegy megfellebbezhetetlenül jelenvalóvá teszi: „ilyen csúnya, – és száját-orrát förtelmesen elhúzta – olyan csúnya, mint én.” (415.) A hatás fokozása érdekében „[f]öltápaszkodott a zsöllyéből, hogy megmutassa magát igaz mivoltában és az asszony mellé állt.” (415.) Vajkayné felugrik, s nem az anya, de a megsértett nő szerepébe helyezkedve próbálja rendre utasítani férjét. Az elbeszélő a krónikás szerepébe helyezkedve örökíti meg az állóképpé dermedő jelenetet: „Így meredtek egymásra Pacsirta agg szülei, egy ingben, meztláb, majdnem meztelenül, a két kiszáradt test, melynek öleléséből valaha a lány született. Mind a ketten reszkettek az izgalomtól.” (415.) Mindketten próbálják feloldani a megfagyott helyzetet: „Veled ma nem lehet okosan beszélni. Hajnalban jössz haza, fölfordítod a lakásom, elszemeteled a pénzt, fejemre akarod gyűjtani a házat, össze-vissza beszélsz. Előbb aludd ki magad, – és indult az ágy felé. – Anya, – marasztalta Ákos – maradj kicsit, – mondta, szinte könyörögve.” (419.)

A szereplők színpadi helyváltoztatása lényeges jelentésalkotó eleme a fenti jelenet elbeszélő előadásának. Az anya először menedéket keres az ágyban, elejét akarja venni az indulatok elszabadulásának, de amikor férje nem csillapodik, felpattan fekhelyéről. Ákos gyorsan visszakozik, felesége korholását megadóan elfogadja, mivel alig várja, hogy visszavonulhasson: „Az öregúrnak már nem volt szüksége vigasztalásra. Megenyhült, el is álmosodott, talpa fázott az áthidegülő padlón. Lassan, immár egészen kijózanodva azoktól a hullámvázoktól, melyek vérét föl-korbácsolták, az ágy felé ment s ernyedten a dühkitöréstől végigfeküdt rajta.” (427.) A jelenet drámai hatása a gyarló test vágyának a teljesülésével együtt hiteles. Kosztolányi regénye nem kínál teljes megtisztulást, a szereplők megzavart katarzist élnek át. A lélek és a test egyaránt részesül a felkavaró élményben, miközben mindkettő megtapasztalja önmagának határait. Pacsirta sorsának a megértése csakis részleges lehet: „Csak azt tudom, hogy szeretem és jobban már nem lehet szeretni senkit.” (425.)

A fájdalom és a részvét kifejezése nem képes megszüntetni a másik idegenségét, s ez alól a szülő és a gyermek kapcsolata sem kivétel. Hiánytalan megértés a másik viszonylatában nem jöhet létre. A különbség megszüntethetetlen a sajátként elképzelt idegen s az idegenként létesülő saját világok között, s ennek nemcsak a gondolt és a kifejezett közötti hasadás az oka. A nyelv korlátai mellett az értelem is határt szab a fájdalom és a részvét kifejezésének. Az anya gyakorlatias magyarázatai azért hatnak megnyugtatóan, mert a hétköznapi életből meríti vigasztaló példáit: „Azt hiszed a mai házasság olyan mennyország? Hernád Janka férjhez ment. Záhoczky né mesélte, hogy múltkor kisírt szemmel jött a nőegyleti bálba. Elvette egy kártyás semmiházi, félév alatt elkártyázta a hozományt, most aztán ott vannak. Proszner Magdát veri az ura. Veri kérlek, és iszik. Szilkuty Biri esetét ismered. Ma itt volt és kitálalt. Kár, hogy nem hallottad. Ezt akarod annyira?” (421.) Vajkayné közvetlen szavai s az ismerősen csengő nevek biztonságosan igazítanak el az érzelmi zűrzavarban. A világnak ez az övezete otthonosnak látszik: „Képtelen dolgokat mondottál. Nincs-e meg mindene, amit szeme-szája kíván? Kilenc ruhája van, kettőt az idén csináltattam és öt pár cipője van. Összel kérte, vegyem meg a gyönyörű kék tollboáját, hát megvettem neki, azonnal, ebben a rettenetes drágaságban is, pedig 14 forintba került.” (423.) Vajkayné a zsöllyében ül, s most ő vár

megerősítést a férjétől, aki kellemesen fekszik: „már csak azért is, mert nem kellett szembenéznie feleségével. Szégyellte az előbbi komédiázást, a pipogya, érzelgős szószátyárságot, melyet csak részeg engedhet meg magának, a józan pironkodik miatta. Valósággal elbűjt az ágyban, paplanát szájáig felhúzva. Figyelt, mi történik most” (427.).

Az éjszakai leszámolási jelenetben létrejön a színházi alaphelyzet, az identitásváltozás tere. A szülők szerepjátékot űznek, mintha nyilvános tárgyaláson csapnának össze: az apa a vád, az anya a védelem képviselője. A szerep színrevitelére azért van szükségük, hogy megerősítsék kétségeiktől megrendült azonosságadatukat, ugyanakkor készek önmaguk újraértésére a kialakult határhelyzetben. Kíváncsian fürkészik a másik beszédét, vajon megnyílik-e benne olyan távlat, amely fordulatot hozhat az őket ért sorsszerű egzisztenciális csapás megértésében: „Új szavakat várt, új szempontokat, melyek támogatják az övéit, vagy végképp megdöntik. Mert bármily szilárd hangon beszélt, belül egyáltalán nem volt biztos.” (427.) Az igazságszolgáltatás színrevitelében az intézményesült szereposztás annyiban módosul a regény elbeszélte előadásában, hogy az apa önmagát vádolja, s a feleség az ő számára nyújt védelmet, tehát lelki támaszt. A színházi alaphelyzet tükörjátékában az asszony joggal reméli társától, hogy segítségét viszonzza. A férj azonban, miután részesül a várva várt vigasztalásban, feloldódik a felmentő szavak mámorában, s megfelelkezik feleségéről: „Ákos nem visszhangozta a jóságos szóáradatot, mellyel felesége elkábította őt.” (429.) Az asszony kimondja azt, amit a férj hallani szeretne, de cserébe nem kap támogatást feltámadó kétségeivel szemben: „Így magára maradt és kínzóbb gondolatok mardosták, mint urát, kit ő vigasztalt meg. Fölkelt, mintha kérdené, ki segíthet rajta, ki segíthet őrajtuk.” (429.) A kielégítetlen várakozás keltette nyugtalanság kényszeríti helyváltoztatásra, átvitt értelemben pedig az, hogy a színházi alaphelyzetben az identitásváltoztatás tere szűknek bizonyul. Játsszótársa magára hagyja, ezért mintha segítségért esedezve az ég felé fordítaná a tekintetét, ám kiderül, távolról sem erről van szó. Az anya kétségbeesetten az emlékezetében kutat, kihez adhatná hozzá Pacsirtát? Képtelen ábrándokat kerget: „Minden eszébe jutott. Még Ijas Miklós is, egy pillanatra, ki oly szívesnek mutatkozott.” (429.)

Ákos elhallgat, s így félbeszakad a szölamok váltakozása a szereplők között. Vajkayné összegezni szeretné mondanivalóját, ehhez viszont valakit meg kell szólítani. Énjét megosztva azért fordul önmagához, hogy fenntartsa a párbeszédhelyzetet. Vajkay akkor kapcsolódik be ismét a beszélgetésbe, amikor a felesége elbizonytalanodik, megtorpan, s rávezető kérdésekre van szüksége az őszinte szókimondáshoz. Befogadóként ilyenkor úgy tesz, mintha valamit nem értene. Valójában a másiktól szeretné hallani azt, amire maga is gondol: „Akkor? – segített neki Ákos, lehúzza szájáról a paplant, mert kíváncsi volt – mi lenne akkor?” (429.) Ilyen holtpontra jutva ugyanakkor a remény is feltámad bennük, hátha kiutat találnak a sorszerűen meghatározott helyzetből, s *a beszédben feltárukozik az igazság*. Mindketten kíváncsian keresik a megfelelő szót, a létezésük alapját érintő kérdésre azonban válasz nem érkezik: „– Igaz, – mondta Ákos zengéstelen, reménynélküli hangján – mit csinálnánk? Semmit sem csinálnánk. Mindent megtettünk. Mindent megtettünk, gondolta az asszony, mindent, ami embertől telt, mindent

elszenvedtünk.” (431.) A határhelyzet fennmarad azok után is, hogy a szereplők színre viszik önmagukat az elbeszélő előadásban. Ákos tekintete a feszületre téved, s a meggyötört test látványa végérvényesen ráébreszti arra, hogy számukra a keresztút nem ér véget, szenvedésük nem átmeneti állapot: „Évtizedek óta nézte őket az ájult Istenember, élete és halála határmezsgyéjén. Ismerte minden szavukat, minden mozdulatukat s ő, ki a szíveket és veséket vizsgálja, tudta, hogy most nem hazudtak.” (431.) A feszület örök jelenként mutatja fel a kínhalál előtti pillanatot: „arca már megkövült [...] Nem nyújthatta e nő felé sem segítő kezét.” (433.) A megváltó látja, mennyit szenvednek Pacsirta szülei, akik átéltek a feloldozás kegyelmét bűneik alól. Vajkayné számára elegendő a feszület hordozta bizonyosság: „Jelenléte azonban mégis nagy volt, igaz valóság ebben a polgári szobában, hol minden kicsiny volt, s egy világtörténelmi tragédia magasztosságát, a lángész és forró szeretet végtelenségét árasztotta az édes Jézus, ki a boldogtalankért jött a világra és meghalt azokért, akik szenvednek.” (433.) Az asszonnyal ellentétben a férfi nem vallja meg nyíltan, hogy hisz a gondviselésben. Vajkayné felszólítással fordul férjéhez, performatívumot illesztve a megszólításba: „Imádkozni kell, apa, és hinni. Isten megsegíti majd őt. És megsegít bennünket is.” (433.) A beszédcselekvéssel önmagát is biztatja, hallgatólagosan ugyanis mindketten tudják, hogy mást úgysem tehetnek, életproblémájukra nincs megoldás: „Nem döntötték el azt, amit akartak. Semmi megoldásra sem jutottak, de legalább elfáradtak. Ez is volt valami.” (435.) A kimerült test ad nyihet a léleknek: a szülők nyugovóra térnek. A gondolkodás terhét levette visszaérnek megszokott témájukhoz: a tökéletesen vértlen Cifra Géza erkölcsi hanyatlásának az újabb bizonyítékához. Vajkayra visszahullnak lányát becsmérlő szavai: folyton beszennyezi valamivel magát, és csúnyának látszik. Az elbeszélő előadás közeli engedi látni a szereplő szivarhalmuval bepizskított arcát, szódabikarbónával összekent állát. Egyenesen rémisztő látványt nyújt a félhomályban: „A fehér port rágta fekete fogaival.” (437.)

Forgószínpadon. Átmeneti létezőmód

Az élet értelmetlenségének látomása bontakozik ki az éjszaka élők fekete reggelének a leírásában. A nappal tevékenyek, akik este „eltörődtek a sok tárgyalásban, veszekedésben, zababálásban” (439.), már mindenben csalódtak, nem hisznek semmiben, csak céltalanul robotolnak. Miután a munkaidő letelik, fáradtan vonzólják magukat, kudarcként könyvelik el a hátuk mögött hagyott időszakot, az előttük álló estétől pedig nem várnak semmit. A reményvesztett emberek számára mintha túlságosan hosszúra nyúlnának a napok: előbb érnek véget az órával mérhető időnél, s a fennmaradó napszakot valamivel ki kell tölteni. A lelassult idő átható szomorúságot áraszt: „Bánatos aléltóság remeg a levegőben.” (439.) A fekete reggelre ébredőkkel szemben Vajkayné furdalja a lelkiismerete: „az elmulasztott idő gondolata bántja, sarkalja a kötelesség, hogy jóvátegye hibáját vagy elintézzze teendőit s belehelyezkedjék a rendes kerékvágásba.” (441.) Amíg Ákos alszik, az asszony takarít, a szó szoros értelmében eltünteti az éjszaka nyomait. Pacsirta fogadására készülve tüzetesen átvizsgálja a lakás berendezését, hogy visszaállítsa a lány elutazása előtti állapotot, mintha mi sem történt volna azóta: „Nézelődött, nem maradt-e

valami jel, mely elárulná őket.” (443.) Az asszony az utcáról viszi vissza új krokodilbőr tárcáját az ura helyeslésével. Pacsirta iránti tapintatban tehát újra teljes az egyetértés köztük, akárcsak a gondolatban mesterkélt gyűlölettel úzott bosszúban, Cifra Géza ismételt eltemetésében. Az ügyeletes vasúti tisztet megpillantva „Összenéztek az öregek [...] megállapítván, hogy vége. Márciusra, akkorra biztosan vége.” (453.) A környező világ ellenségessé válik az izgatott várakozásban: szakad az eső, süvít a szél, sötét, kihalt az állomás, a levegőben szállongó kőszénfüst kénese szaga az ördögöt juttatja Pacsirta szüleinek eszébe, a közönyösen felelő munkásra nézve Ákos „a lelketlen izgatókra” gondol. A vonat késik. Vajkay arca, alakja elváltozik a gyöttrő veszteglésben: „Bőre összegyűrődött, mint a papír, arca krétafehér volt, az a kis hús, melyet magára szedett az utóbbi napokban a Magyar Király konyhájából, a kedves pirosság eltűnt. Ismét sovány lett, vézna és színtelen, mint mikor elutazott lánya.” (439.) Az árulkodó jelek eltűnnek az öreg testéről. A késés miatti lázas aggodalom idővel rettegéssé fajul, s véres képzelgésre ragadtatja a szülőket, ahogy ez az apa rémálmaiban korábban már megtörtént.

Mint a forgószínpadon, egyszerre megváltozik a környezet, a fényviszonyok, a szereplők, mintha új jelenettel folytatódna az előadás. A feltételezett vasúti szerencsétlenségről a figyelem áthelyeződik a pesti gyorsra, amelynek az érkezése minden kétséget eloszlatva valóságos színházi esemény. A szórakozni vágyó kisvárosi értelmiség már időben elfoglalja helyét a nézőtéren, szemben a szerelvénnyel. Egy-egy kivilágított fülkében szétnyílik, majd összecsukódik a függöny, kukucsákló színházzá alakítva a megállóhelyet. A fénylő ablakból kitekintő számára a nézőlőddőket körülvevő tér látszik színpadnak: „külföldinek tetsző hölgy állt sállal a nyakán s a rozsdás, szivattyús kutat meg az állomásfőnök ablakaiban lévő muskátlikat nézegetve ábrándozott, micsoda nyomorult fészek lehet ez itten.” (463.) A nézőpont gyors váltakozásával érthetetlen látványok tárulnak fel a szemlélődők előtt mindkét térfélen: „Az étkezőkocsi konyhájában, az ablak előtt, pillanatra fölűnt a szakács, fehér sapkájával, piros arccal és valamin jóízűt nevetett.” (463.) A felvillanó képtől a szülők félelme elviselhetetlenné fokozódik: „Mihelyt meglátták, nemcsak sejtették, hanem bizonyosan tudták, hogy hiába várnak, az éj elmúlik anélkül, hogy leányukkal találkoznának, bizonyosan érezték, hogy sohasem érkezik meg.” (465.) Vajkayék befelé figyelnek, magukba zárkózva, a félelemtől dermedten, mintha nem is érzékelnék a körülöttük zajló eseményeket: „Nem is ők maguk vártak már. Minden tárgy körülöttük és minden ember maga a várakozás volt. A tárgyak álltak, az emberek jöttek-mentek.” (465.) Vajkayék körül szinte mindenki nevet. Környey „Hahotázva köszöntött barátjára.” (465.) A másnapos párdúcok pokoli multságokkal töltik az időt. Az alkoholista latintánár napközben le sem feküdt, csak pálinkát hajlandó inni, ezért társai a régi tréfát úzik vele. Pribozay „[g]lyufát gyújtott és óvatosan Szunyogh szája elé tartotta. Nagyot nevettek. – Vigyázat, – szóltak többen – fölrobban, meggyullad...” (469.) Pacsirta szülei igyekeznek észrevétlenül maradni, nem vesznek részt a társalgásban. A legkemenyebb ívó Szunyogh látszik a társaság legjózanabb tagjának: „Castigat ridendo mores” („Nevetve javítja az erkölcsöket”), idézi a francia Jean Baptiste de Santeuil (1630–1697) újlatin költő – jobbjára Molière közvetítésével ismert – mondását.²⁶ A dolgok megváltoztatásának a legjárhatóbb útja, ha rámutatunk abszurditásukra, s

kinevetjük őket. E belátáshoz nem elég bölcsnek lenni, de *lelki elengedettség*re is szükség van, amely teljességgel hiányzik Pacsirta apjának a lényéből. Vajkay legszívesebben láthatatlanná válna, égő gyomrára tejet iszik, de belül lelkiismeret-furdalás is mardossa, ezért fogadkozik önkéntelenül: „– Pincér, egy csizma sört. No, öreg. – Nem, azt már nem merem. Semmit, semmit. Soha többé.” (467.)

Az önmarcangoló bűnbánattal a féktelen életöröm áll szemben. Az elbeszélő mindkét végtől távolságot tart: „mikor Környey elé tették az üvegcsizmát, mohó élvezettel kebelezte be a gyöngyöző, hús sört feneketlen gyomrába. Természetesen követték őt a párducok, vagy tizen, kik a kaszinói kárlátóról jöttek, melyen ma délelőtt hatkor hideg malacvelőt ettek ecetes uborkával és jól »bevörösboroztak.«” (467.) A párducok rendes heti összejövetelének a másnapján lényegében mindenki szeszmergezésben szenved: „Úgyszólván egész nap ruhástul feküdtek otthon a díványon és gyógyígtatták magukat. Az asszonyok otthon ültek, ápolták a betegeket.” (473.) A patikalátogatás is része az utógondozás szertartásának: „Csak délelőtt tizenegykor mentek el pár percre a férjek Priboczayhoz, ki a Mária-gyógy-szertárban, mint hű mulatótársuk, régi párduc, szakszerűen gyógykezelt, kikúrálta őket. Ekkor a patikában kinek-kinek egyéni ízlése és betegsége mérve szerint gyógyszereket kevert folyadékokból” (475.). A jelenet beállításával az elbeszélő ugyanakkor nem vitatja el az alkoholbeteg latintanártól, hogy a műveltség tartást ad neki: megőrizve méltóságát ezért utasíthatja keményen rendre magáról megfélelkezett egykori diákját: „– *Silentium*, – szólt Szunyogh, felemelve reszkető ujját és végtelen kicsinyléssel nézett át ezen az inci-finci lovagon – *silentium*.” (473.)

A vonat négy órát késik, s a resti teraszán helyet foglaló társaságban egymást váltják a jelenetek. Környey részletesen beszámol a párducok összejövetelének záró mozzanatairól. Ezekről az eseményekről az ő előadását összefoglaló narrátor közvetítésével értesül az olvasó, ezzel magyarázható a történetmondás metszően ironikus hangneme. A színjáték változatos formái kísérik az ivászatot. A krónikás kitér arra, „ki mikor dőlt ki és ért haza, láb-on-e, kocsin-e, egyedül-e, vagy attól az irgalmas szamaritánus bizottságtól támogatva, mely a tökrészeg párducokat mint hullákat elszállítja.” (477.) Vaskosan neveltséges bohózatba illő a mulatság utolsó jelenete: „Hajnal felé, mikor mind eláztak [...] Környey vak tüzilármát csapott, oda-rendelte a tűzoltókat, kik parancsára levizipuskázták a kompániát. Innen tűzoltókocsikon vészelt fújva robogtak az utolsó állomásra, a gőzfürdőbe.” (477.) Miután a társaság tagjai kivetkőztek magukból, levetkőznek a fürdőben az osztrák vadászfőhadnagy kivételével, aki „[s]lárgagombos, katonai felöltőjében, sapkával fején, karddal oldalán, aranycsillagokkal hajtókéjében lépett be a harmincfokos forró medencébe. A társaság megéjlenezte, mint igazi hőst, mire ő kirántotta kardját. Majd tisztelgett, s amint bejött, merev díszlépésekkel ki is ment a medencéből az előcsarnokba, onnan az utcára. Fegyverkabátjáról még csöpögött a víz s mikor tovább haladt a reggeli levegőben, óriási gőzfelleg képződött körülötte. Az egész leírhatatlanul kedélyes, elmés, ötletes volt, érdemes arra, hogy megörökíttessék a párducok jegyzőkönyvében, melyet Füzes Feri vezet.” (479.) Az élőszóban előadott beszámoló lejegyzett formában a komikus eposzt, a narrátor által összefoglalt változatában pedig a hősi epika travesztiáját képviseli: „A párducok hallgatták ezt a beszámolót, mely kiterjedt a legapróbb részletekre, egy lelkiismeretes történetíró

pontosságával, ki adatokkal szolgál a majdan hálás utókornak. Olykor hahotáztak is a hallgatók, ökredezve nevettek, de mindnyájan halványoknak látszottak.” (479.)

Szerepek áthelyeződése történik meg az előadásban: a játékosok saját történeteik hallgatóivá válnak. A múlt költészete performatív eseménybe vonja be a résztvevőket: az újramondás rendkívüli tulajdonsággal ruházza fel a szereplőket, a nevetéses mutatványokat nagy tettek színében tünteti fel, amelyek máris történelmi jelentőséggel bírnak. Az egész közösség életére nagy hatást gyakorló események érdekesekek a megörökítésre. A párducok multságának az előadása színházi alaphelyzetet teremt, s lehetővé teszi látó és látott, néző és szereplő távlatának a felcserélését. A hallgatók élvezik az előadást, ami a közösen átélt események újraalkotása (poieszisz), az *otthonos világ* megteremtése iránti igényüket elégíti ki. A narratív előadás láttatni engedi, ahogy a szerepek áthelyeződnek, s a szereplők szembe-sülnek önmagukkal „a megismerő látás és a látó újrafelismerés” esztétikai élvezetében.²⁷ Vajkay Ákos érzékeli az elképzelt és az átélt valóság közötti átmenetet: „Általában az egész asztal ködben rémlett előtte. Amint nézte ezeket a fakó arcokat, lekókadott fejeket [...] úgy rémlett, hogy álmodja, ami itt van és alvilági árnyak között ül maga is, mint valami kísértet.” (481.) A szó átfogóbb értelmében is jelentős szerepet kap a regényben az *átmenet létmódja* Pacsirta elutazása és megérkezése között. Közismerten az ember kettős, természeti és kulturális meghatározottsága idézi elő, hogy rendre küszöbhelyzetekbe kerül, s az egyik állapotból a másikba vezető átmenet határozza meg létezésének az alapfeltételét.²⁸ A párducok a beavatáskor szokásos rítusok eljátszásával befogadják Vajkay Ákost, a régi „cimborát”, aki rászolgál a bizalomra. Újdonsült ismerősei meghittent köszöntik, akikről azt sem tudja, kicsodák, mert nem emlékszik az éjszaka minden mozzanatára: „Egy madárképű ripacs, valami kardalos, ki a seregélyre emlékeztetett, odanyújtotta Ákosnak a kezét.” (479.) Környey sem csodálkozik, hogy Vajkayékat az állomáson találja az esti látványosság nézői között. Barátságosan csatlakozik hozzájuk a másnapos társaság, s csak később derül ki, miután Ákos percnként megnézi az óráját, hogy Vajkayék Pacsirtára várnak. Ákos beilleszkedése a párducok közé tehát tökéletesen sikerült a befogadók szempontjából, ő azonban legszívesebben láthatatlanná válna, tehát szeretné visszanyerni régi arcát. A rosszullét, a test elváltozása az átmeneti állapot megkülönböztető jegye.

Az elutazás és a megérkezés jellegzetes átmeneti rítus. A félelem azért keríti hatalmába az apát, mert ő átlépte azokat a határokat, amelyek családfőként létezését keretezték. Több okkal érez tehát lelkiismeret-furdalást, ezért igyekszik visszaváltozni azzá, aki volt lánya elutazása előtt: „Nyugtalanossága elérkezett addig a pontig, melyen már megszűnik az önvád okozta tépelődés, fölmondja a szolgálatot a gondolkodás és helyét a bódulat váltja föl, mely csak tördelt, értelmetlen szavakat tud rebegni. Nem gondolt ő már semmire, nem képzelődött, hogy mi történhetett és mi történik majd, csak föl-fölsóhajtott, hogy lázát táplálja.” (485.) Vajkayné feltétel nélkül szereti a férjét. Teljes odaadással nyújt figyelmesen segítséget társának a legválságosabb helyzetekben: „Anya, aki époly ideges volt, rámosolygott, hogy csillapítsa őt, és odaadta kezét, hogy szorongassa. Mindkettőjük keze hideg volt. Reménytelennek látszott minden.” (485.)

A rozzant mozdony emberi lényként viselkedik, ezért válhat Vajkay metaforikus helyettesítőjévé: „Két meggyújtott piros lámpájával, mint valami véres szemmel, erőlködve nézte az utat az éjszakában, óvatosan közeledett, tapogatózva, hogy valakinek a lábára ne lépjen.” (489.) Ákos is rosszul lát, akárcsak az egy hét távollét után visszatérő kávédaráló, s a másnaposság feltehetően vörösbe borult szemén is meglátszik. A szülők öt lépésről sem ismerik fel Pacsirtát, csak a poggyásza alapján tudják azonosítani a homályból kibontakozó nő „érthetetlen” látványát. Az egymásra találás zajos jelenetét, „ezt a színpadi kitörést” a szülők hangját utánozva kigúnyolja valaki. A katarzist ismét váratlan, kiszámíthatatlan, csúfondáros történet zavarja meg: „Mindhárman fölriadtak a viszontlátás öntudatlan örömeiből. Arcukra fagyott a mosoly.” (495.) Az én határainak az átlépése, az átváltozás, a személyiség egységének a megbomlása a látó és a látott összjátékában mutatkozik meg. Pacsirta idegen látványt jelent szüleinek, akik nem egy átváltoztató életmódban részesültek lányuk távollétében, s ezt a folyamatot az elbeszélte előadásokban nyomon követhette az olvasó. A távolból megérkező metamorfózisra azonban csak a levelét olvasó apa nézőpontjából nyílt eddig rálátás. Pacsirta szokásai mintha semmit sem változtak volna. Takarékoságból nem engedi, hogy bérkocsin hajtassanak haza. Pacsirta önfeledten lóbálja a kalitkát, az apa „szórakozottan bámult a földre és nem hallotta, mit beszél leánya és felesége.” (499.) Mintha a kalitkába zártság fejezné ki a magányra ítélt családtagok világának bezárulását. Mindenki magára marad a terhével.²⁹

Ijas Miklós kávéházi leshelyéről megpillantva a hazafelé tartó három alakot olyan gyerekes elszántsággal készít vázlatot a megírandó témáról, mint Esti Kornél a fiumei vonatúton történt megrázó eseményekről: „Legott kivette jegyzőkönyvét és állóhelyében fölírta valamilyen fontosat, amit soha, de sohasem szabad majd elfelejtenie. Ezt írta: *„Szegény Pacsirta szüleiével éjfélután megy. Széchenyi-ucca. Hordár.”* A jegyzőkönyvet visszatette zsebébe. De aztán még egyszer kivette, hosszan bámulva a jegyzetet, valamin tépelődve. És kezébe kapva irónját három nagy felkiáltójelet írt utána.” (505. és 507.) Az írói hivatás szenvedélyes gyakorlása azonban az irónia prizmáján át is komoly feladatnak látszik. Vajkayék a Baross kávéház előtt haladnak el, ahol „Csinos Józsi üres székeknek, asztaloknak húzta csodaszépen a Gésák és Szulamit legújabb dalait.” (507.) Függetlenül attól, hogy mit játszik a hegedűs a Gésáktól, a regény olvasója emlékszik arra, hogy a színházi jelenetben a „Csúf, csúf csakugyan” kezdetű betétdal szólalt meg. A kávéház előtt elhaladó Pacsirta – aki énekes madárról kapta becenevét – nem képes érzékelni a Gésák zenéjének ezt a csúfondáros utalását, az állomáson viszont nem akarja megérteni a sötétben lapuló kamasz gúnyolódását. Vele szemben Vajkay dühödten válaszol az első kihívásra, de csendben marad az utóbbi esetben.

Pacsirta Kisasszonynapján tér haza. Indulás előtt ünnepi misén vesz részt. Ekkor „gyüleseznek a fecskék és elrepülnek meleg partokra, Afrikába. Utána csak a vénasszonyok nyara következnek.” (509.) Pacsirta is költöző madár nevét viseli. Többféle szempontból is *átmenetet jelenít meg* a mű: egyik helyről, életkorból, évszaktól, állapottól a másikba vezet, míg átvitt értelemben elérkezik a reménybe vetett hittől a teljes lemondásig. Talán erre a megrendítően végzetes változásra utal a regény talányos jelzője: „Mély éjszaka volt.” (509.)³⁰ Vajkayék a parkba benézve

baldokló rózsákat látnak. A regény mintha Kosztolányi őszi verseit olvasná, szembeállítva Sárszeg árnyékvilágát a *Vörös hervadás* és az *Őszi reggeli* varázslatos ragyogásával: „Milyen hirtelen jött. Nem fönségesen, nem halálosan, nem nagy pompájában, arany levélszőnyegével és gyümölcsös koszorújával. Kis ősz volt ez, alatomos, fekete, sárszegi ősz.” (511.) A kérlelhetetlen természeti törvény hatálya alól a személyes élet sem kivétel. A szereplők hallgatólagosan elfogadják az idő visszafordíthatatlanságát. Meggyőződés nélkül, gépiesen ismételt szavaik az újjászületésbe vetett hit megrendülését visszhangozzák: „– Még lehet szép idő, – mondta Pacsirta. – Lehet, – mondta anya. – Lehet, – mondta apa is.” (511.) A helyváltoztatás a magány védelmét biztosító környezet elvesztését jelenti, ezért szinte menekül Pacsirta az átmeneti helyzetből: „Alig várta, hogy átlépje az otthon küszöbét.” (511.) „Állj elé, – parancsolta anya, bizonyos öregasszonyos katonaregulával – egyenesen.” (513.) A „katonaregula” kifejezés Pacsirta szokatlan ruházatához, viharvert külsejéhez is kapcsolódik, mivel úgy veti le „esősipkáját, esőköpenyét”, mint a csatából megtért, elcsigázott katona (513.). Pacsirta lényének a külső és belső megjelenítése ez után a tej és a tejtermékek hasonlatának a fokozásos halmozásával bontakozik ki, s olyan kellemetlen hatást vált ki, mint ugyanannak az ételnek a mértéktelen fogyasztása: „Csakugyan meghízott a sok tejtől, tejföltől, vajtól. Szája tejszagú volt, haja tejfölszagú, ruhája vajszagú.” (513.) Az émelyítő ételek sorába illeszkedik a Pacsirtához hasonlóan alaktalanná vált torta, „mely piskótatésztából készült s kávékrémmel volt töltve [...], az úton kissé összenyomódott a ruhák közt s oldalt kifolyt a tölteléke, elmaszatolódott a fehér papírra.” (519.) A tönkrement étel gusztustalan látványt nyújt. Pacsirta viszolyogtató külsejét aránytalan testrészei és bőrfelületének a sérülései okozzák: „a hízás nem használt neki. Vastag, duzzadt hurkák rakódtak mellére, orrán pörsenést kapott, nyaka mégis hosszú volt. Hosszú és sovány.” (513.) A Tarkövön készült fényképen látható Tigris, Pacsirta kedvenc állata, „lógatva emlős hasát, melyben a vadászaton éveken át annyi sörétet kapott, hogy az csörgött tőle és Béla bácsi szellemes megjegyzése szerint valóságos »vas-kutya« lett.” (519.) A félelmetes ragadozóról elnevezett háziállat a vadászkutya szárnalmas torzképét nyújtja. Pacsirta émelyítően becézi kalitkában tartott új szerzeményét: „Nézzétek, milyen aranyos. Tubi, Tubi, Tubica. Aranyos kis Tubica. Nem cukros?” (515.) Az ágrólszakadt madárról azonban az elbeszélő kíméletlen iróniával állapítja meg, hogy „[n]em volt szép galamb. Kopott, borzas kis galamb volt.” (515.) A regény címszereplőjéhez kapcsolódó csúnya, torz, sőt, visszataszító jelenségek a lélektani szakirodalomban az *undon* kiváltó források közé tartoznak. Mi a közös bennük? Először Charles Darwin,³¹ majd közel hetven évvel később a magyar származású Angyal András³² írta le az undor eredetét, természetét s élettani szerepét, de az egészen az elmúlt két évtizedig a lélektan elhanyagolt kérdéskörének számított. Angyal szerint a legérzékenyebb testtáj, a száj váltja ki az érintkezés közelségének függvényében a viszolyogtató érzést. Szembeötlő, milyen sok szó esik ismételt Pacsirta rossz, odvas fogairól, kellemetlen leheletéről. Pacsirta hosszan beszámol szüleinek írt levelében a fogfájásáról, hazaérkezése után pedig gyerekesen mutogatja romlott fogait: „A villanycsillár alá állt, száját kítátotta, hogy anyja belenézhesen s mutatóujját kíméletesen hátrafelé tolvá egy odvas, barnás fogra mutatott, melynek fele hiányzott.” (523.) Darwin álláspontja szerint az undor

az étellelutasítás élményéből ered. A *disgust* a szó szoros értelmében azt jelenti, hogy „kellemetlen az ízlés számára.” A regény gazdagon kiaknázza a házi és az éttermi koszt összehasonlításában rejlő lélektani játék lehetőségét. A hazatérő Pacsirta első kérdéseinek egyike inkább állítást fogalmaz meg, amikor az Arany Sas „szörnyű” ételei iránt érdeklődik. Vajkayék buzgón bizonygatják, mennyire hiányzott Pacsirta főztje, de miután érintkezésbe kerültek ízletes ételekkel, vélhetően ellenérzéssel fogadják lányuk étrendre vonatkozó javaslatát: „Talán kőményleves, rizses hús. Meg egy kis darásmetélt. Torta is van.” (529.) Az étterem válogatott finomságai nemkívánatossá teszik a fűszert is nélkülöző házi kosztot, ezért valósággal nevetésre ingerlő Pacsirta lelkes fogadkozása: „Apus, meg kell híznod. Értetted? Majd én főzök neked” (529.)³³ A regény nyelvének rétegzettsége, az elbeszélő előadás befogadói távlatának a játéka szinte kizárja az egyértelmű jelentéstulajdonítást. A szöveg ellenáll a teremtett világot megelőző lélektani tételek visszaolvasásának. Ennek tudatában érdemes mérlegelni a címszereplőhöz kapcsolódó taszító jelenségeket. A regény utolsó fejezetének alcíme ironikus bejelenés, amely az előadott történet tanító célzatosságát sejteti: „(melyben a regény 1899. év szeptember 8-án, pénteken véget ér, de nem fejeződik be)”. A mű tizenhárom fejezetből áll. A közhiedelem szerint ehhez a számhoz sokféle babona kötődik, és szinte valamennyi szerencsétlen jelentésű. Nem csodálkozhat az olvasó azon, hogy a kiszámítható várakozásnak ezen a ponton sem felel meg a regény.

A szülők az otthon menedékében csókokkal halmozzák el lányukat, kitörésszerűen. A jelenet ismétlődése *egyszerre megindító és nevetséges*: „Benn viharosan megölelte az anyja. – Most pedig, – szolt – össze-vissza csókolom az én lányomat. Cipp-cupp, cuppogtak a csókok.” (513.) „– Isten hozott lányom, – mondta apa [...] Ő is megcsókolta mind a két orcáját. Csitt-csatt, megint csattogtak a csókok.” (515.) A bekövetkező eseménnyel azonos hangok utánzása a vaskos komikumra építő bohózatához közelíti az elbeszélő „előadást”. Ezzel szemben az erkölcsi és az esztétikai érték mintha egyesülne Pacsirta fényképének az áthelyeződő megjelenítésében. Pacsirta elfordítja fejét a fényképen, hogy arcát eltakarja a lencse elől, „egyik kezével Etelka nényibe, másik kezével a falba fogózva, mintegy védelmet keresve valami ellen, amitől félt.” (521.) Az apa egyedül a lányát nézi. Az elbeszélő és a szereplő szavai egymásba fonódnak, s a tekintetük is találkozik. Szépnek egyedül Pacsirta mozdulata látszik, „a kétségbeesett menekülés mozdulata, mely szép volt, különben arca alig tűnt elő.” (521.) A megértő tekintet érzékeli a testbeszéd apró jelzéseit, s mintha a céltalan létezésben nyugvópontot találna. A szereplő és a történetmondó hangjában együtt szólal meg a részvét: szépnek mutatkozik a megtört ember védekező tartása a kiszolgáltatottsággal szemben.

JEGYZETEK

1. Kosztolányi Dezső, *Pacsirta, Kosztolányi Dezső Összes Művei, Kritikai kiadás*, a szöveget sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta: Bucsics Katalin, Kalligram, Pozsony, 2013. A továbbiakban e könyvre hivatkozva csak a lapszámot és azon belül a sor számát adom meg.

2. Erről az összefüggésről lásd Helmuth Plessner, *Lachen und Weinen = Uő., Gesammelte Schriften*, VII., Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1982, 244–261.

3. A tükrös szerkezetek a szövegben szétszórt jelek egyértelmű megfeleltethetősége iránti vágy kifejeződései, s ennyiben az olvasás allegóriáiként is értelmezhetők. Vö. Paul de Man, *Mentegetőzések. Vallomások* = Uő., *Az olvasás allegóriái*, ford. Fogarasi György, Ictus Kiadó és JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1999, 381.

4. Bónus Tibor, *A csúf másik. A saját idegenségének irodalmi antropológiájáról*. Kosztolányi Dezső: Pacsirta, Ráció, Budapest, 2006, 14.

5. A purzicsán finomra vágott, jó minőségű dohány volt az elbeszélte történet idején. A *Vakbélgyulladás* főhősének „[b]ajusza hasonlít a purzicsán dohány száraz és fakó szálaihoz.” Kosztolányi Dezső, *A léggömb elrepül* = Kosztolányi Dezső *Összes Novellái I.*, Szépirodalmi, Budapest, 1981, 392. A szó idegen hangzása talán a délvidék többnyelvűségének a hangulatát hivatott felidézni.

6. A „szemiotikai test” fogalmának a meghatározását lásd Dobos István, *Performativitás a XX. századi magyar regényben* = *Tanulmányok a XX. századi irodalom köréből*, *Studia Litteraria XLVII.*, szerk. Imre László – Gönczy Monika, Debreceni Egyetemi, Debrecen 2009, 10.

7. A szárnyaskerék mértani formára egyszerűsítve – többek között – az 1911-ben alapított BVSC (Budapesti Vasutas Sport Club) címerében ma is látható.

8. Magyarul csak bizonyos részletek jelentek meg Adam Smith *Az erkölcsi érzelmek elmélete* című művéből, ezért, ahol mód nyílik rá, a fordításra hivatkozom, ellenkező esetben az eredeti szövegre. Adam Smith, *Az erkölcsi érzelmek elmélete* = *Brit moralisták a XVIII. században*, Gondolat, Budapest, 1977, 423.; Vö. Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, MetaLibri, São Paulo, 2006, 4. „the emotion which we feel for the misery of others, when we either see it, or are made to conceive it in a very lively manner.”

9. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 35–38.

10. Smith, *Az erkölcsi érzelmek elmélete*, 430.

11. „the idea of complete propriety and perfection, which, in those difficult situations, no human conduct ever did, or ever can come up to; and in comparison with which the actions of all man must for ever appear blameable and imperfect.” Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 21.

12. Joggal állapította meg az író monográfusa, hogy „óvatosan kell fogadni azt az olykor emlegetett tételt, mely szerint Kosztolányi műveiben a részvét a legfőbb érték.” Szegedy-Maszák Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Kalligram, Pozsony, 2010, 248.

13. „we are always acting under the eye, and exposed to the punishment of God, the great avenger of injustice, is a motive capable of restraining the most headstrong passions, with those at least who, by constant reflection, have rendered it familiar to them.” Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 151.

14. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 9.

15. „[A]z erényes jellemet, álljon bármiben, az önszeretet javallja-e nekünk, mely annak észlelésére készítet minket, hogy ez a jellem, mind magunkban, mind másokban, a leginkább hajlik saját magánérdekünk előmozdítására.” Smith, *Az erkölcsi érzelmek elmélete*, 533.

16. Szegedy-Maszák, *Kosztolányi Dezső*, 238.

17. Vö. „The only way of expressing emotion in the form of art is by finding an »objective correlative«; in other words, a set of objects, a situation, a chain of events which shall be the formula of that particular emotion.” Thomas Stearns Eliot, *Hamlet and His Problems* = Uő., *Selected Essays*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1950, 124–125.

18. A *Budapesti Állami Felsőbb Leányiskola* (1876) megalapítását követő években a lányok nem csak polgáriiban és tanítónőképzőben tanulhattak. A „felsőbb leányiskolák” célját Trefort Ágoston valóság- és közoktatási miniszterhez fordulva az intézményalapítás egyik kezdeményezője, Molnár Aladár így fogalmazta meg: „a családéletnek kell a nemzeti műveltségtől áthatottnak lennie. A család házi szellemét és belső házi nyelvét pedig rendszeresen a házi nő határozza meg. Már ez oknál fogva is egyik legsürgősebb teendő az, hogy a magyar állam gondoskodjék a családanyáknak magyar szellemben magyar műveltséggel kiképezetéséről.” Molnár Aladár, *A nőképzés hazánkban és a Budapesti Állami Felsőbb Leányiskola*, Tettey Nándor és Társa, Budapest, 1876. IX. A tantervek lényegében a gimnáziumi követelményeknek feleltek meg, kiegészítve a háziasszonyi teendők oktatásával. Az Országos Nőképző Egyesület budapesti felsőbb leányiskolájában, 1896-ban nyílt meg az első leánygimnázium, ahol az első érettségi 1900 júniusában zajlott.

19. Vö. Bárczay Oszkár, *A heraldika kézikönyve. Műszótárral, 714 szöveggközi ábrával és 3 melléklettel*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1897.

20. Linda Hutcheon, *A Theory of Parody. The Teachings of Twentieth-century Art Forms*, University of Illinois Press, Paper, 2000, xiii.

21. Vö. „Sűrű sötét felhő borítsa be az eget. Nincs itt maradásom már ezen a vidéken.”

22. Az elképzelt kisváros egyik mintaképe, Szabadka lakossága a *Pacsirta* elbeszélte történetének idején, 1900-ban 83 593 fő volt, s így népesség tekintetében Magyarország városai között a harmadik helyet foglalta el. Zenei élete fejlettnak számított. A zeneiskola alapját 1873-ban vetette meg a város. Az 1889-ben alapított *Szabadkai Dalegyesületnek* az író apja is tagja volt, aki nagy kedvvel hegedült gyermekeinek. A *Szabadkai Filbarmónia* 1908. február 12-én tartotta első hangversenyét. Lányi Ernő irányításával a szimfonikus zenekar egy-két év leforgása alatt országos hírnévre tett szert. Az együttessel szívesen játszottak az Európa különböző országaiból érkező rangos előadóművészek.

23. Ezzel szemben a Szabadkai Nemzeti Kaszinó ebben az időszakban kéthetenként felolvasásokkal egybekötött estéket rendez, s ezeken az eseményeken zenészek is fellépnek. Vö. Magyar László, *Szabadka képes történelme*, Íróközösség, Szabadka, 2004, 170.

24. Vajon melyik kiadvány alapján utal itt Kosztolányi a négyteteles zeneműre? Beethoven zongoraszonátainak közreadásában az elbeszélte történet idejétől a regény keletkezéséig Bartók vállalkozása számít jelentős eseménynek, amelyről Kosztolányi bizonyára tudott, hiszen Csáth kritikát írt az első kötetéről. A kérdés megválaszolásához azért adhat támpontot Kosztolányi unokatestvérének bírálata, mert jellemzi a hazai kottahasználatot, s kitér a kiadástörténetre: „Tenger pénz megy ki külföldre kottákért és határozottan indokolt is, hogy azokat a szerzőket, akik közkinccsé váltak, magyarul is kiadják. Csodálkozni lehet rajta, hogy Chopin, Schumann, Mendelssohn még nem jelentek meg. A zeneiskolákban szabály, hogy a teljes szerzőt sohase adják a tanuló kezébe, hanem csak egyes munkáit. Szemelvényeket. [...] Az instruktív kiadványok a pedagógiai célnak megfelelőleg részletes útmutatásokkal és ujjazással vannak ellátva. Eddig persze nálunk csak német kiadások voltak forgalomban.” Csáth Géza, *Beethoven–Bartók. Új hangjegyek*, Nyugat, 1910. december 1., 1748. Csáth üdvözli Bartók munkáját, bátorítja az ithoni közreadói tevékenységet, s szorgalmazza a magyar kiadások használatát. Csáth – s minden valószínűség szerint Kosztolányi is – valamely német kiadványból ismerkedhetett meg Beethoven szonátaival. A Rózsavölgyi és Társa kétszer, 1909 szeptemberében illetve 1911-ben adta ki Bartók közreadásában Beethoven első öt zongoraszonátáját egy kötetben. (R. és Tsa 3282 No. 5, op. 10/1 [c-moll], R. és Tsa 3283 No. 8, op. 13 [c-moll], R. és Tsa 3284 No. 14, op. 27/2 [cisz-moll], R. és Tsa 3285 No. 19, op. 49/1 [g-moll].) Az első szonáta a No. 1, op. 2/1 (f-moll). Bartók a sorrendben nem tér el d'Albert (1902–1903) közreadásától, amelyet az első kiadás előszavában fő forrásként nevez meg: „Mínt hogy nem vizsgálhattam át a szétszórt kéziratokat és első kiadványokat, a véleményem szerint legpontosabb szövegű d'Albert kiadáshoz hasonlítottam ennek a kótaszövegét.” A hivatkozott mű: L. van Beethoven / Sonaten / für / Pianoforte. / Kritisch-instructive Ausgabe / mit erläutitit femden Bemerkungen / und Fingersatzbezeichnung / von / Eugen d'Albert. Lipcse, Otto Forberg (1902–1903). A második kiadásból egyébként Bartók kihagyta ezt a hivatkozást, ennek a lehetséges okait azonban már nem indokolt itt fürkészni. Bartók Eugen d'Albert közreadása mellett talán más, az első kiadásban nem említett műveket is használt. Bartók Beethoven közreadásainak a filológiaijáról legutóbb lásd Stachó László, *Bartók előadóművészi modelljei és ideáljai*, doktori értekezés, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2013, 114–122.

25. Richter idős korában azért folyamodott kottához, mert abszolút hallása valamiért sérült.

26. Egyes kommentárok a szatíra szellemének megtestesüléseként értelmezik e mondatot. Vö. 2011, 01. *Courte synthèse sur la formule „castigat ridendo mores”*. Etudier.com. Récupérée 01, 2011, à partir de <http://www.etudier.com/dissertations/Courte-Synth%C3%A8se-Sur-La-Formule-Castigat/124116.html>.

27. Hans Robert Jauss, *Az esztétikai élvezet és a poieszisz, aisztheszisz és katharszisz alaptapasztalatai = Olvasáselemletek*, szerk. Dobos István, Kossuth Egyetem, Debrecen, 2001. 109.

28. Vö. Arnold van Gennep, *Átmeneti rítusok*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. Az ajtóhoz és a küszöbhez, a vendégszeretethez, az örökbefogadáshoz, a terhességhez és a gyermekágyhoz, a születéshez, a gyermekkorhoz, a serdülőkorhoz, a beavatáshoz, a felszenteléshez, a koronázáshoz, az eljegyzéshez, a házassághoz, a temetéshez, az évszakokhoz és más egyébhez kapcsolódó rítusok módszeres elemzése.

29. A kalitkába zárt madár jelképezi az *Édes Annában* az emberi helyzetet, a *conditio humana*.

30. Charles Darwin, *The Expression of the Emotions in Man and Animals*, Chicago, University of Chicago Press, 1965.

31. András Angyal, *Disgust and related aversions*, Journal of Abnormal and Social Psychology, 36., 393–412.

32. Darwin, *The expression of the emotions in man and animals*, 256.

33. Az undor egyik kiváltója némely szakírók szerint éppen a jó ételt követő minőségromlás. *Tegyük helyére az undort!*, szerk. Kulcsár Zsuzsanna – Várnai Dóra – Rózsa Sándor – Sági Andrea, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2011, 10.

ARANY ZSUZSANNA

Kosztolányi Dezső élete

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚTÓL AZ ŐSZIRÓZSÁS FORRADALOMIG

4. RÉSZ

Újságírás a Világban

A világháborús évek két jelentős fórumát a *Világ* című szabadkőműves napilap, valamint a Hatvany Lajos vezette *Pesti Napló* jelentette az újságíró Kosztolányi számára. Miután az utóbbi sajtóorgánium bemutatását célszerű az őszirózsás forradalom eseményeivel – az újságíró társadalom és Kosztolányi szerepére/részvételére szűkítve a történelmi háttérrel – *együtt* tárgyalnom, így azt egy későbbi soron következő fejezetben teszem meg. Ezúttal a *Világra* összpontosítok, Kosztolányinak a lapban kifejtett tevékenységéről ejtek szót – ha az időrendet nézzük: hamarabb kezdett el ott dolgozni, minthogy bármelyik páholyba belépett volna –, majd a következő részben a publicista működéssel szorosan összefüggő szabadkőműves szerepvállalással foglalkozom.

Mielőtt azonban konkrétan a *Világ* szerkesztőségében végzett munkáról beszélnék, érdemes az alábbi kérdést is megválaszolni: mit tudhatunk a *Világ* című újságról azon túl, hogy a szabadkőművesek egyik jelentős orgánuma volt? A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy által 1910-ben alapított lap (első száma március 30-án jelent meg) unikumnak számított nemzetközi szinten is, mivel egyszerre volt szabadkőműves szellemiségű és szólította meg a nagyközönséget. A polgári radikális eszmék szószólójaként ismert *Világ* elsősorban az Eötvös páholy tagsága anyagi áldozatainak – a lap hivatalosan az Eötvös Irodalmi és Nyomdai Rt. tulajdonában volt –, valamint Bálint Lajos főmester szervezőmunkájának köszönheti létét. A lapalapítás kapcsolatba hozható a páholyokon belüli mozgásokkal is: „létrehozásának gondolata szorosan összefügg a szervezet válságát érzékelő és a páholy munkát tartalmilag és formailag megújítani akarók csoportjának kialakulásával.”²⁰¹ A progresszió hívei között kell említenünk Yartin Józsefet – az Eötvös páholy helyettes főmesterét –, aki már politikai programról is beszélt, és többek között az általános választójogért való küzdelemre buzdított. Vele ellentétes álláspontot képviselt Bálint Lajos, aki a „magyar nemzeti eszme” szolgálatát tartotta szem előtt. Abban azonban mindannyian egyetértettek, hogy a „klerikális reakció” a legfőbb ellenfelük, így ellenük kell harcolni. Végül Bálint lett a kiadóvállalat vezetője, Yartin a főszerkesztő, Gerő Ödön pedig a szerkesztő.²⁰²

Mivel a katolikus tábor akkoriban erősítette meg sajtóját, így a szabadkőművesek is a lapalapítás ötlete felé orientálódtak. Purjesz Lajos, a *Világ* szerkesztője 1916 februárjában a következőképpen nyilatkozott ezzel kapcsolatban: „A klerikálisok egy millió koronát gyűjtöttek sajtóalapra, lapjaikkal, folyóirataikkal hihetetlenül felkészülnek minden liberális gondolat ellen.”²⁰³ A megújult katolikus sajtó ugyanis egyre élesebb hangon támadta a szabadkőművességet. Főként a liberális fölfogású páholytagok kezdeményezték, hogy ne csak belső terjesztésű lapjaikat reformálgassák, hanem olyan sajtóorgánummal rukkoljanak elő, amely nagyobb közönségnek szól, és a páholyok belső ügyei helyett az aktualitásokra koncentrál. Végül az 1909. január 9-i nagygyűlés határozatával döntöttek arról, hogy megalapítják lapjukat.²⁰⁴ Mivel a szabadkőművesség nem képviselt azonos politikai álláspontot, így „leszögezték, hogy politikai kérdésekkel »csak elvek és nem pártok és személyek szempontjából« kívánnak foglalkozni.”²⁰⁵ Az elképzelések és megegyezések ellenére azonban sok nehézséggel kellett a *Világ*ot megalapító gárdának szembenéznie, az anyagi gondoktól kezdve az összes páholy tagságának nem egy esetben széthúzó magatartásáig, mely például pesszimista hangulatkeltésben is megnyilvánult.

E ponton érdemes érintenem azt a kérdést is, hogyan lehetett Kosztolányi egyszerre a katolikus *Élet* és a szabadkőműves *Világ* munkatársa, ha egyszer ennyire komoly ellentétek húzódtak a két orgánium irányvonala között. Mint azt az induló újságíróról szóló fejezetben már tárgyaltam, Kosztolányi felemás módon viszonyult az *Élethez*, már a kezdetekkor is. Igaz ugyan, hogy Prohászka Ottokár védelmében még vezércikket is írt, a lap többi munkatársáról azonban meglehetősen becsmérlő hangnemben nyilatkozott már évekkor korábban is. Való igaz, hogy éppen az *Élet* ügyeit taglaló levelei között találjuk azon nyilatkozatát, melyben a *Nyugatról* szintén kemény kijelentéseket tesz, az antiszemitizmust sem mellőzve „fegyvertárból”.²⁰⁶ Mindez tehát 1908–1909 táján volt. 1914-ben ugyancsak bírálja az *Élet* gárdáját, ám Halasi Andor barátjának írt levelében már „saját lapjának” tekinti a *Nyugathoz* közelebb álló *Világ*ot: „én nemcsak a mostani régime-mel nem vállalom közösséget, de a régivel sem vállaltam. Nekem nem volt soha ínyemre való lap az *Élet*. Ha pedig kijelentem, hogy a mostani régime-mel megtagadom a közösséget, annak olyan színezete lenne, mintha a régivel egy követ fújtam volna, ugyanazzal, mely többek közt a saját lapomat, a *Világ*-ot állandóan marta és kritizálta. [...] Pethőnek se akarok bizalmat szavazni, aki sértő hangon nem felelt udvarias és baráti hangú levelemre. [...] nem jó klerikális árnyalat-harcoknál állást foglalni, se mellettük, se ellenük, ezek az emberek írónak nullák, és a komoly irodalom ügyét se nem lendítik, se nem viszik előre.”²⁰⁷ Időközben ugyanis éles váltás történt az *Életemél*: kisöpörték a szerkesztőségéből a modern írókat, és Andor József szerkesztő – akit Kosztolányi tehetségtelennek tartott – kezébe adtak teljhatalmat. Az írók a *Világ*ban kívántak nyilatkozatot közzétenni: el akartak határolódni a fölerősödött „klerikális szellemtől”. A szöveget egyedül Kosztolányi nem írta alá, a főntebb idézett indokkal.

A *Világ* lapalapítói számára az is világossá vált, hogy már nem elegendő – amint az a belső terjesztésű lapoknál megszokott gyakorlat volt –, ha „csak” olyan páholytagok írják a cikkeket, akik egyébként az élet más területein tevékenykednek.

Ide már jótollú, hivatásos – és lehetőleg céhbeli – újságírók igényeltetnek, akik fizetést is kapnának munkájukért. A szerzők között valóban főként szabadkőműveseket, valamint – sok esetben ezzel együttesen – a polgári radikális irányvonal szellemi vezetőit találjuk, mint például Jászi Oszkárt, Ignótust, Goda Gézát, akik a vezércikkek és cikkek jelentős részét írják. A szerzőgárda tagjai között szerepel egy ideig Ady is, illetve Bölöni György és Csáth Géza szintén belső munkatárs. A lapban olvashatunk írásokat még Balázs Bélától, Gábor Andortól, Krúdytól, Kuncz Aladártól, Mohácsi Jenőtől, Móricz Zsigmondtól, Pogány Józseftől, Somogyi Bélától, sőt még Szabó Dezsőtől is.²⁰⁸ Az illusztris nevekké tarkított listát azért is fontos e helyütt ismertetnem, mert ezek a szereplők a későbbiek folyamán meglehetősen távol kerülnek majd egymástól, s nem egy ízben egymással ellentétes kulturális-politikai fórumokra kerülnek és/vagy sodródnak. Amikor Kosztolányi Dezső a lap kötelékébe lépett, még nem volt a szabadkőműves testvériség tagja. Bálint egyébiránt – sem az anyagi áldozatokat, sem az eszmei-politikai nézeteltérések megoldását nem kívánván tovább folytatni – 1913 februárjában adta át a stafétabotot Purjesz Lajosnak, aki radikálisabb irányba terelte a lap szellemiségét. Buzinkay Géza egyik sajtótörténeti földolgozásában azt is kiemeli, hogy a kiadvány ebben az időszakban már komoly szereppel bírt a Polgári Radikális Párt programjának kialakításában, 1914-től pedig annak hivatalos lapja lett. Ugyan „húszezer alatt maradt példányszáma, befolyása azonban értelmiségi olvasói révén sokkal nagyobb volt.”²⁰⁹

A világháborús években – a cenzúra ellenére – a *Világ* „többszövevényre békepárti álláspontot képviselt, de ekkor még jól megfértek egymás mellett az ellentétes vélemények. A [z 1914.] július 25-i lapszám képezi az átmenetet az eltérő vélemények szabadsága és az egyedül lehetséges uniformizált vélemény között. Az ultimátum átadása után, de még a szerb válasz előtt jelent meg, amikor még nem dőlt el végleg a háború ügye, de a jegyzék hangvételéből már sejteni lehetett, hogy Szerbia aligha felelhet meg a követeléseknek.”²¹⁰ Ehhez igazodva Kosztolányi is – akárcsak teszi azt majd a *Pesti Napló* munkatársaként – több antantellenes cikket közölt a lapban. A *Világ* a Tanácsköztársaság idején – 1919. április 20-tól május 14-ig – átmenetileg *Fáklya* címen jelent meg, majd (1919. szeptember 28. és 1926. április 30. között) újból eredeti címén szerepelt. 1926 májusában tiltották be, a frankhamisítási botrány részleteit föltáró cikke miatt.²¹¹

Mi mondható el Kosztolányi Dezsőnek a *Világ* szerkesztőségében kifejtett újságíró tevékenységéről? Első írása alig pár hónappal a lapindítást követően jelent meg,²¹² és egészen 1917-ig szerepelt itt cikkeivel. Belső munkatársaként azonban nem csak névvel jegyzett írásokat közölt. Már *A Hémmél* is jelentek meg névtelen szövegei, valamint aktuálpolitikai glosszások „gyártásában” ugyancsak részt vett. A tízes években azonban jellemző gyakorlatává válik, hogy napilapnál írjon több műfajban, névvel és név nélkül egyaránt. A *Világ* és a *Pesti Napló* az a két nagyobb fórum, ahol először szerepel rendszeresen vezércikkekkkel, valamint névtelen politikai írásokkal is. Korábbi napilapos szerepléseit – főként a *Budapesti Napló*ra gondolhatunk – kevésbé jellemezte, hogy például vezércikkeket és egyéb szerkesztőségi anyagokat is írt volna, vagy legalábbis kisebb arányban tette ezt – ahogy az a *Bácsi Hírlap*beli megjelenéseknél látható volt –, mint a két fontosabb hivatkozott napilapban (*Világ*, *Pesti Napló*). Indulásakor főként a tárcarovatokban

szerepelt sokat. Ezenkívül vagy színikritikákkal jelentkezett, vagy irodalmi műveit (verseit, novelláit, fordításait stb.) közölte. Amelyik szövege a klasszikus újságíró műfajok közé sorolható (vezércikk, riport, interjú stb.) ekkoriban, az olyan – főntebb már hivatkozott – (többekkel együtt írt) glosszasorozat, mint például a *Toll és tőr* vagy az *Innen-onnan*, Kiss József hetilapjában.

Ezekben az években kezd élesebben is különválni hírlapírói és szépírói tevékenysége. Mindezt jelzi a (főként) politikai cikkek névtelensége: vezércikkei többségét ugyanis nem írta alá, és a későbbi nyilatkozataiban is különválasztotta újságírói és irodalmi működését. A (vezércikkek esetében tapasztalható) névtelenség választásában közrejátszott a korabeli sajtó gyakorlata, valamint a cenzúra is. Nem véletlen, hogy majd a Tanácsköztársaság idején, a diktatúra működtetése érdekében, többek között arra (is) fogják kötelezni a lapok szerkesztőit: a vezércikkeket minden esetben a szerzők nevével hozzák.²¹³

Konkrétan milyen cikkekkal jelentkezik Kosztolányi a *Világ* hasábjain? E helyütt nem törekedhetem teljességre, névtelen szövegek föltárására mégannyira sem, mindössze – néhány példával – az *irányvonalat* fontos érzékeltetnem. 1914 februárjában, tehát még a világháború kitörése előtt írt egyik tárcájában lényegében megfogalmazza Tisza István kulcsszerepét. A szöveg allegorikusnak is tekinthető: villamoson utazunk, és az ablaküvegre karcolt rajzokat és szavakat nézegetjük. Ártalmatlan kép, ám „lopva” megjelenik benne a politika is: „A körút közönsége politizált. Őt-hat kocsi ablakán olvastuk ezt: Tisza István. Ülnek-ülnek az utasok, várták, amíg célhoz érnek, a fejük ezer gondtól súlyos, de semmi se jut eszükbe, és a kezük tétova mozdulataiból egyszerre csak kialakul egy név, Tisza István neve. Az emberek vallanak. Öntudatlanul bevallják, hogy ez a politikus a legfontosabb komplexumuk, mert nem a kedvesük, a gyerekek, a hivatalfőnökük nevét írták oda, még a saját nevüket se, csak Tisza István nevét.”²¹⁴ 1913 júniusában Tisza lett – immár másodszorra – a kormányfő. Már a szarajevói merénylet előtt – tehát abban az időszakban, amikor Kosztolányi a cikkét írja – szerbellenes politikát folytatott, később azonban – a júniusi események után – sokáig ellenezte a háborúba való belépést. A progresszív csoportok – köztük a *Világ* és köre – reformtörekvéseivel nem értett egyet.

Az, hogy Kosztolányi szövegében nem Tisza politikájának éltetése, hanem *kritikája* fogalmazódik meg, még nyilvánvalóbbá válik, ha megnézzük a közel egy hónappal később megjelent, *Az ínség báránykái* című vezércikket. Ebben a budapesti nyomortanyák lajstromozásáról számol be, és foglalja össze baloldali (a munkásság érdekeit védő) értékrendet tükröző megállapításait. Sorából világosan kitűnik, hogy élesen bírálta a kormány szociális politikáját: „Előtte hever a fővárosi statisztika kimutatása. 1911. január elsején tartották meg a népszámlálást, amely szerint Budapesten 218 000 ipari munkás van. [...] Akik összeírták őket, azért írták össze, hogy morzsát és alamizsnát dobjanak nekik. Az alamizsna arra szolgál, hogy kifoltozzák a rongyaikat, és fenntartsák a nyomor status quóját. Nem segít rajtuk, csak a betegségi tüneteket enyhítik ideig-óráig. [...] A reakciós magyar politika felcserei – úgy látszik – »lemondtak« harmincezer betegről. Mert csak tüneti kezeléshez folyamodnak. Ennek a rendszernek a politikai tudományokban kuruzslás a neve.”²¹⁵

Szintén a szociális egyenlőtlenségekre hívják föl a figyelmet a Mágnás Elza-gyilkossággal foglalkozó cikkek.²¹⁶ Schmidt Miksa bútorgyáros szeretőjét cselédje és annak kedvese ölték meg és rabolták ki. Az eset elemzése apropót nyújt Kosztolányinak arra, hogy a munkanélküli péklegény társadalmi felzárkózásának esélyeit (pontosabban: esélytelenségét) latolgassa és vesse össze a kitarzott nő mérhetetlen gazdagságával. A *Világ* hasábjain *A halál óráján. Két gyilkos portréja* címmel tudósított a bűnösöket felelősségre vonó tárgyalásról,²¹⁷ ám előtte – Mágnás Elza temetésekor – *A Hétköznapokban* is közölt tárcát az ügyről. Ebben a nők legfőbb „kincsének” testüket tartotta, amiből – mint a kitarzott kokott esete mutatta – pazarul meg lehet élni anélkül, hogy az ember lánya akár „egy gyufaszálat is keresztbe tenne” egész életében. A társadalom tehetősebb rétegeit ugyanúgy bírálja Kosztolányi írásában, mint a kitarzott nőket. Leleplezi csillogó világukat, hazugnak mutatva be azt: „Az történt, hogy vége szakadt a karriernek, és egy briliánsos nő festett haját lemosta a hólé, az arcát pedig, amelyet még előző este langyos párákban áztatott, körülcirógatta a téli folyóvíz. [...] Valaha tót akcentussal a pesti csibésznyelvet selypítette pezsgőspoharak fölött, de hűtlenül elhagyta, és megtanulta a gazdag emberek bohém etikettjét, tudott autón ülni, halat és gombát enni, csikorgó hidegben fagyaltot kanalazni, pazarolni az aranyokkal és fukarkodni a fillérekkel, szeretni és megvetni, elfogadni és visszautasítani, stílszerűen élni és meghalni.”²¹⁸

Túl az Óperencián című vezércikkében már a háború kérdéséhez szól hozzá. Sarkítottan azt mondhatjuk: a szöveg kettős, keveredik benne a militarista (részben nacionalista) hozzáállás a pacifistával. Egyfelől gyakorolja azt a retorikát, miszerint a magyar haderő a győztes és az igaz célokért küzdő, illetve az ellenség – itt az oroszok, avagy „muszkák” – pedig „idegen”, „gonosz” (negatív, támadó értelemben) és „elmaradott” (nem eléggé civilizált) minőségek megtestesítője, tehát mindenképp megvetésre és/vagy legyőzésre méltó. Másfelől mintha ironizálna is ezen a sztereotip gondolkodásmódon, amikor az országhatáron kívüli területeket a mesebeli Óperencián túli, titokzatos világnak állítja be, gúnyolódva a szűklátókörűségen és tudatlanságon, mely nem tekint messzebbre az országhatároknál. A cikkben kulturális, (anya)nyelvi és „faji” kérdést ütköztet (illetve hoz közös nevezőre) egymással, előlegezve a későbbi, komolyabb esztétikai és nyelvészeti tanulmányaiiban taglalt problémaköröket. A népek egymásra találásának lehetőségét a kultúrán és a nyelven keresztül látja megvalósíthatónak, és az orosz földön lakó finnugor nyelvrokonainkra irányítva a figyelmet, végeredményben pacifista állásfoglalást fejt ki. Ami azonban megvalósulhat a magyarrokon finnugorokkal, az nem valószínű, hogy az oroszokkal szemben, így e békepártiság mégsem tekinthető teljesnek: „Nemcsak a németek találkoznak majd fajtestvéreikkel, az orosz földön élő germánokkal, de a magyar baka is káprázó szemmel látja, hogy itt olyan népek laknak, amelyek vele – szegről-végről – rokonok. Régóta elszakadtak tőlük. Már csak a nyelvészek tartják velük az atyafiságot. [...] a szegény vogulok és votjákok házai hasonlítanak még a magyar paraszti kunyhóhoz. A kirgiz pusztán pedig látni gémeskutat, akárcsak az Alföldön. Amikor majd a véletlen összehoz egy orosz mundérba bújtatott szegény rab finnt a szabad magyar huszárral, s a huszár vizet kér tőle, akkor a finn baka megérti a huszárt, mert az ő nyelvében is a víz a víz. [...] nyelvük még nem váltak el annyira, hogy a harctéren meg ne ismernék egymást.

Szíveik úgyis egy ütemre dobognak. Mind a germán, mind az ural-altaji nép egyformán gyűlöli a moszkovita szellemet, s kívánja rendteremtő fegyvereink győzelmét.²¹⁹

A későbbi cikkek közül érdemes még kiemelni az *Öngyilkosok* címűt, mely már inkább bölcséleti fejtegetés a halál mibenlétéről. A megmenekült öngyilkosok életvágját látva – a világháborús öldöklés időszakában –, Szophoklész után szabadon, nihilista téziseket fogalmaz meg: „Meg se születni, az lenne a legjobb, / Még ifjúkorunkban is jó a halál.» Hiába, azóta nem találtak ki nagyobb bölcsességet. Csak a vasutat, a villanyt, a telefont találtuk ki, mamlaszok, meg néhány számár bölcséleti rendszert. De az optimista bölcsék is aláírnák – szegények – ezt a két sort. Valami cudar antik isten használja az embereket, akik úgy égnek a szájában, mint a szivarok, s idő után elveti őket, akárcsak az elhamvadt szivarcsutkákat. Kopersónk ennek a kegyetlen istennek a hamutárcája – ne áltassuk magunkat –, semmivel se több, csak a hamutárcája.²²⁰

Kosztolányi a felsorolt példákön – melyek főként vezércikkek voltak – kívül közöl számos novellát, műfordítást és színikritikát is a lapban. Ezenkívül útirajzok is jelennek meg itt tőle, köztük olyanok – mint például a nászútján keletkezettek –, amelyeket később *Tinta* című kötetében szerepeltet. Mint láttuk, a publicisztikai szövegek általában aktuálpolitikai vonatkozással bírtak, és főként a szegényebb társadalmi rétegek problémáiról, valamint a háborús szenvedésekről szóltak.²²¹ Tárcaiban/tárcanovelláiban azonban egy-egy aktuális eseményt már szubjektív hangnemben kommentál, valamint gondolati asszociációkkal, olykor fiktív elemekkel társít. A tárcák apropóját adó események egy részén tudósítóként – tehát hivatalból – volt jelen, ám az élményanyagot nemcsak névtelen szerkesztőségi szövegekben és vezércikkekben dolgozta föl, hanem már a publicisztikai műfajon túlmutató, irodalmi igényű írásokban is.

A szorgalmas sajtómunkás-szereplésen túl Kosztolányi „összekötötte a kellemet a hasznessal” is. „Lapjában” – ahogyan több helyütt fogalmaz – ugyanis „marketing”-tevékenységet ugyancsak folytatott, azaz reklámozta mind a saját, aktuálisan megjelent könyveit, mind másokéit, mind az akkori kiadóit, köztük főként Tevan Andor vállalkozását. Amint Voit Krisztina rámutatott: „a *Világ* és a *Világ* köréhez való tartozás a Tevan cég történetében is meghatározó. Nemcsak azért, mert maga Tevan is a *Világ* olvasótáborához tartozott. A háború után a silányabb papirosra készült, felhalmozódott készleteinek kiárusítását a *Világ*on keresztül tudja megoldani. Ez egyúttal azt is jelzi, hogy a *Világ*nak és kiadóhivatalának szerepe lehetett bizonyos könyvkereskedelmi akciókban.”²²² Kosztolányi „reklámtevékenységét” az egyes kötetek tárgyalásánál – egy későbbi alfejezetben – látom célszerűnek bemutatni, a levelezés nyomán követésének segítségével. Ezúttal mindössze jelzem, hogy az újságíráson túl komoly tárgyalásokat is folytatott – úgy a kiadóhivatal vezetőjével, mint a szerkesztőkkel –, valamint összekötő szerepet vállalt kiadók, szépírók és a lap között.

A dokumentumok alapján úgy tudjuk, Kosztolányi végül 1917 októberében vált meg a *Világ* szerkesztőségétől. Tavasztól már rendes munkatársként dolgozott a *Pesti Napló*nak is, pár hónapig tehát két helyen teljesített. Édesapja egyik leveléből arra is fény derül, hogy a család örömmel fogadta a váltás lehetőségét: „igen örvendünk, hogy a *Pesti Napló*hoz sikerült bejutnod rendes munkatársként, ami anya-

gi tekintetben is igen lényeges, de a lap hírneve is nagyobb, mint a *Világé* és írása is jobban megfelel az én gondolkodásomnak, mint amazé.”²²³ Id. Kosztolányi Árpád szavaiból kiderül tehát: a család nem rokonszenvezett a polgári radikális irányvonallal. A *Pesti Napló* mérsékeltebben haladó szemléletét azonban elfogadták. Annak pragmatikus okát, hogy miért maradt Kosztolányi végül csak *egyetlen* napilapnál, ismételten az édesapa sorai árulják el: „Nagyon örülünk, hogy csak a *Pesti Naplónál* dolgozol fölemelt fizetéssel, mert így talán kevésbé fárasztó reád nézve a munka, mint két újságnál.”²²⁴

JEGYZETEK

201. Heverdle László, *Fejezet a polgári radikális sajtó történetéből. A Világ szabadkőműves kapcsolatai*, Magyar Könyvszemle, 1978/2, 144.
202. Vö. Fabó Irma, *A radikális sajtó kialakulása, Világ 1910–1914*, Magyar Könyvszemle, 1966/4, 319.
203. Tutsek József, *A 40 éves Eötvös-páholy* (az Eötvös páholy saját, gépelt példánya), 200. Hivatkozott lelőhelye: Országos Levéltár, Szabadkőművesség. Az Eötvös-páholy iratai, P 1101, 2. tétel, 2. kötet. Idézi: Heverdle, *Fejezet a polgári radikális sajtó történetéből*, 146.
204. Uo., 147.
205. Uo., 149.
206. Lásd bővebben a *III. szakasz (1903–1913)*, „Egyik szerkesztőségből a másikba” című fejezetét.
207. KD levele Halasi Andornak, Budapest, 1914. júl. 6. = *KDL-Réz*, 274.
208. Jóval teljesebb névsort hoz: Fabó, *A radikális sajtó kialakulása*.
209. Az adatok forrása: Buzinkay Géza, *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*, Corvina, Budapest, 2008, 121.
210. Molnár Eszter Edina, *Az elköteleződés határai. Kosztolányi Dezső szellemi mobilizációjának háttere = Sorsok, Frontok, Eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*, főszerk. Majoros István, ELTE BTK, Budapest, 2015, 472. [A kötet a továbbiakban: *Sorsok, Frontok, Eszmék*.] Vö. még: [szerző nélkül] *A vörös kacaj*, Világ, 1914. júl. 25., 1. A szövegről írja Molnár Eszter Edina: „A cikk üzenete tehát az, hogy a ma még önazonos Világ a háború kitörésének pillanatától már nem fog annak tűnni, de ez a várhatóan bekövetkező attitűdváltás legkevésbé sem az ellenzékiesség és elveik feladásáról szól, hanem csupán arról, hogy a háború idejére hajlandók lemondani a béke melletti mély elköteleződésük hangoztatásáról.” – Molnár, i. m., 473.
211. Vö. Fabó, *A radikális sajtó kialakulása*, 329.
212. K. D. [=Kosztolányi Dezső], *A polgárság ébredése – Aigner Ferdinandtól Bánffy Dezsőig*, Világ, 1910. aug. 11., 3.
213. Erről bővebben lásd majd a következő fejezetet.
214. Kosztolányi Dezső, *Firkák a jégen*, Világ, 1914. febr. 8., 15–16.
215. Kosztolányi Dezső, *Az inség báránykái*, Világ, 1914. márc. 25., 1–2.
216. A Málnás Elza-gyilkossággal (ideértve az irodalmi vonatkozásokat is) kimerítően foglalkozik a Kiscelli Múzeumban megrendezett, 2015-ös kiállítás katalógusa és egyben tanulmánykötete: *Holttest az utazókosárban. A Málnás Elza-rejtély*, szerk. Perényi Roland, BTM Kiscelli Múzeum, Budapest, 2014.
217. Kosztolányi Dezső, *A balál óráján – Két gyilkos portréja*, Világ, 1914. máj. 31., 7–8.
218. Kosztolányi Dezső, *A tót maîtresse*, A Hét, 1914. január 18., 33–34.
219. Kosztolányi Dezső, *Túl az Óperencián*, Világ, 1914. szept. 1., 1–2.
220. Kosztolányi Dezső, *Öngyilkosok*, Világ, 1915. dec. 25.
221. A galíciai zsidók helyzetét ugyancsak több ízben érintette. Ezzel kapcsolatban lásd majd a „*Pardon, Kosztolányi!*” című fejezet, *Kosztolányi és a zsidóság* alfejezetét.
222. Voit Krisztina, *Egy könyvkiadó portréjához = Tevan Andor levelesládájából*, Gondolat, Budapest, 1988, 9.
223. Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1917. ápr. 9., = *CsalLev*, 51.
224. Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1917. okt. 11., = *CsalLev*, 52.

BÁLINT PÉTER

Amikor a mesemondás lélekvezetési gyakorlat

A KERTÉSZ MINT SZTOIKUS BÖLCS JAKAB ISTVÁN MESÉJÉBEN

Az olvasó figyelmébe ajánlom: érdemes eltöprengeni azon, hogy a mesemondás során a „lelkek könnyítése” és a „gondolatok kicserélése” miféle viszonyban, milyen elszakíthatatlan kölcsönhatásban áll egymással. Sőt, egy merész lépéssel továbbmenve, tegyük föl azt a kérdést: vajon létezik-e, s ha igen, miféle lényegi összefüggés tárható föl a parasztember esetében a rendszeres „templomba járás” és a lokális közösségben való mesemondás aktusa mint a benjamin-i „tapasztalatsere művészete” között? Rövidre zárva a dolgot: a liturgia alatt hallott, ilyen vagy olyan módon megértett szövegek és papi szövegmagyarázatok hatással vannak-e, s ha igen, *miféle* a lokális közösség valamelyik színterén előadott mesenarratívára?

Tudjuk jól, hogy a templomba járás¹ és a liturgián való részvétel nem csak mindenki számára előírt kötelesség volt, de a hívők közösségében együttesen végzendő „lelkigyakorlat” alkalma is. Kant egészen részletesen leírja az erkölcsi jó előmozdítására szolgáló közösségben való együttlét célját: „Az erkölcsi jót magunkban szilárdan megalapozni” –; miként a templomba járás arra is szolgál, hogy ott „megszóltassák a vallási tanításokat és kívánságokat”.² Ezt a közösen végzett „gyakorlatot” mélyítik el, erősítik meg a fal síkján és a fülkékben elhelyezett alkotások,³ a szószékről hirdetett szemléletes/épületes szentbeszéddek, a vaskos könyvekből vagy árkusokból felolvasott exegézisek, az élőszo fesztelenségével átadott exemplumok, apokaliptikus víziók, igazságtevések (más szóval: a tiltások, a tanítások, az intések, a tanácsok, az ígéretek stb.), melyeket tanító célzattal közvetítettek az emberek/hívők felé, akiknek emlékezetükre volt bízva a hallottak megtartása, de egyben a hivatalos értelmezések, a tanítások helyes ismétlése is. Ennek ürügyén figyelemre méltó az a tény is, amiről Dégh Linda ad számot a *Folktales of Hungary* című kötet bevezetőjében: „Tizenötödik századi adatok alapján olybá tűnik, a prédikátorok úgy ítélték meg, hogy a szentbeszédeiket a legjobb népszerű mesékkel és poentírozott anekdotákkal kell teletűzdelni ahhoz, hogy nagyobb tömeget vonzanak a templomba, és egyben rávegyék őket arra, figyelmesebben hallgassák a tanításokat. Valóban teljesen érthető, hogy ezek a mesék, vagy mesei elemek csak esetenként jelentek meg ilyen vagy olyan történeti utalásokban, vagy magában a prédikációban, hiszen nem tartották őket túlságosan nagyra.”⁴

Másik folkloristánk, Vöő Gabriella pedig a tréfás történetek, anekdoták, novellák szentbeszédekben való előfordulása és liturgiabeli közvetítése kapcsán írja a következőket: „A magyar népköltészet nyomon követhető tréfás történeteinek egy része, a példák, apoftegék az egyház közvetítésével, idegen forrásokból kerültek hozzánk s indultak el nemzetiesedő útjukon. A kezdetben csak szórványosan feltűnő, prédikációkba, erkölcsi iratokba, polemikus tartalmú fejtegetésekbe közbe-

szúrt, szerényen meghúzódó kis történetek másodrendű helyzetükből lassan az önállósulás felé haladtak.”⁵

A fent jelzett erkölcsjavító szövegek közül most csak az exemplumot emeljük ki. E téma egyik híres francia kutatója, Jean-Claude Schmitt értekezik arról, hogy a 19. század óta éppen a folkloristák érdeklődése inspirálta az *exemplumok* számos kiadásának és klasszifikálásának a java részét, mivel bennük közvetítő láncszemet láttak a prédikátorok által terjesztett hagyományos keleti narratívák és az európai folklór között.⁶ Jean-Claude Schmitt értekezésében ekként írja körül az exemplumot: nem lehet egy lelki magatartás egyszerű illusztrációjának tekinteni. Az exemplum sajátlagos narratív műfaj és sajátos retorikai gyakorlat; egyike a meggyőzés háromféle lehetséges módjának, melyet a prédikátor gyakorol, úgymint: a források, tudósítások (*auctoritates*), amelyek a *Bibliából* és a Szentatyáktól vett idézetek által bizonyítják az Igazságot; a skolasztikus argumentációk (*rationes*), melyek a logikai érvelésekre hivatkoznak; és végezetül a példázat (*exemplum*), melynek a meghatározását a következő módon adhatjuk meg: egy rövid, igazságnak megfelelő történet, melyet szándékosan illesztettek be egy diskurzusba (gyakorta egy szentbeszédbe), hogy egy üdvös tanítás révén győzzék meg a hallgatóságot.⁷ Mindezek után (s a mi szempontunkból ez a döntő) Schmitt felhívja a figyelmünket arra: ha az exemplum tartalmazza is a varázsmese egy-egy „motívumát”, maga sohasem válik folklórtörténetté, épp ellenkezőleg, az egyik olyan lehetőséget kell látnunk benne, mely által a magas kultúra hatást gyakorolt a népi kultúrára, s még ha magába is fogadta a folklórelemeket, csak azért tette, hogy átalakítsa és a saját célkitűzéseinek rendelje alá.⁸

Ámde az orális kultúra elmúlt évtizedekben végzett kutatásából tudjuk azt is, hogy az elhangzó és elszálló szóból (legyen az szentbeszéd vagy épületes történet) csak arra emlékezünk, amit később is meg tudunk ismételni, vagyis az emlékezetből föl tudunk idézni.⁹ Ezt – és jelen vizsgálódásunk szempontjait – figyelembe véve, két dolgot kell kiemelnünk: (1) számos kutató leírta, hogy a nép körében feltűnő vándorprédikátorok, a lokális közösség templomában szolgálatot végző, ám alacsonyán képzett lekipásztorok maguk sem tudták pontosan olvasni és hitelesen értelmezni a textust, mondhatnánk: mondták, ahogy tudták, hogy lekössék a hallgatóság figyelmét,¹⁰ miként megfigyelhető ez a vándormesélők körében is.¹¹ (2) Ugyanakkor a hívek részéről az ismétlés (bármennyire is tiltják az egyházi tanítósok újra- és/vagy átértelmezését) részben az egyéni emlékezetműködés hiányosságai, részben az elhangzott szavak befogadó részéről való értelmezhetetlensége, vagy éppen rosszul értelmezése okán, az elmondott/hallott történetnek nem ritkán másféle elvárásnak megfelelően konfigurált számtalanszori újramondását, „refigurálását” eredményezték. Kant arra is föl hívja a figyelmünket, hogy a szent történetek önmagukban nem bírtak befolyással a morális maximák elfogadására, ezért a passzív hitre hajlamos *együgyű* embert elméjében „újra meg újra meg kell erősíteni [...], hogy az igazi vallás nem abban áll, hogy tudjuk és valljuk azt, amit Isten tett és tesz üdvösségünkért, hanem abban, amit tennünk kell ahhoz, hogy erre méltókká legyünk, ez pedig sohasem lehet egyéb, mint az, aminek önmagában kétségtelen *feltétlen* értéke van, tehát abban, hogy Istennek tetszővé tesszük ma-

gunkat, ennek szükségességéről pedig a legcsekélyebb írástudomány nélkül is könnyen megbizonyosodhatik minden ember.¹²

Ezek a hivatalos értelmezéstől eltérő történetek (bár tudom, hogy fogalmilag meglehetősen pontatlan, mégis azt kell mondanom, hogy „népi értelmezések”¹³) alapjaiban megfeleltek ugyan az egyházi tanítások szellemiségének (ezért is maradt meg a legenda-, a hiedelemtörténet- és mesemondás évszázadokon keresztül), ugyanakkor sajátos „ferdítései” ellenére – vagy éppen ennek okán – híven tükrözték a parasztság történelem- és társadalomszemléletét, ősökhez való viszonyulását és az áthagyományozott szövegeken keresztül az etikai és egzisztenciális értékrendjét.

A fentiekből következően nem kevesebbet állítok (bizonyos értelemben Hontira hagyatkozva és gondolatait továbbszöve¹⁴), mint hogy a tradicionális népmesék, kiváltképpen is a morális értékítéleteket közvetítő varázsmesék egy nem is csekély része fölfogható egy-egy bibliai történet, csoda, példázat, vagy egy-egy ismert mitológéma, monda, legenda parafrázisaként. Ezek a szövegek *átíratvultuk* ellenére sem okoznak végzetes törést a mesemondó és a közössége értelmi és nyelvi szintjén, sem pedig a hallott szakrális-mitikus történet és a konfigurációs aktus révén létrehozott mesenarratíva között.¹⁵ Az „átköltéssel” létrejött narratívák a lokális közösségben megtalálható vallási képzetek, hagyományok, hiedelmek, szokások, hétköznapi létgondok és „épületes” történetek egészét felölelik. Emellett a preegzisztens változatokat (olykor magukat az exemplumokat és a bennük lévő tanítómeséket) felülírják és az idegen tapasztalatokat, a lokális – gyakorta ott élő személyekhez köthető – élettörténeteket átfomálják, s a folklorizálódás révén új formájukban kerülnek be az eleven mesekincsbe.¹⁶

A mesemondás mint lélekvezetés

A folkloristák tanulmányait olvasva, a mesemondás eredeti és lényegi funkciójának megítélésében hasonló csúsztatásnak lehetünk tanúi, mint amit Hadot kimutatott az ókori filozófiák értelmezésében. E kijelentéssel szemben kétkedők rögvest nekem szegezhetik a kérdést: miként ér össze e két – első pillanatra – egymástól oly messzire eső terület és annak episztemológiai megítélése? Pierre Hadot *A lélek iskolája* kötetében az ókori görög-római filozófia céljának és lényegének meglehetősen „elfogult” vagy téves modernkori megítélésével szemben azt az érvet hozza föl, hogy a filozófia nem elméleti konstrukcióként tételeződik, a filozófia ebben a korban elsősorban *lélekvezetés*.¹⁷ Másfelől a lelki gyakorlatban az erkölcsi mozzanat mellett kiemeli az egzisztenciális aspektust is, hiszen a „gyakorlatok a világlátás és a létezés metamorfózisát próbálják megvalósítani.”¹⁸ De bennünket még ennél az elkülönbötetésnél is jobban izgat az a felvetés, illetve a felvetés mesemondásra és „konfigurálás aktusára” való alkalmazhatósága, hogy „[a]z ókori szerzők nem egy rendszeres elmélet abszolút és tiszta szükségleteinek megfelelően fejtik ki gondolataikat, hanem inkább ahhoz a hallgatóhoz, a beszélgetőtárhoz igazodnak és a *logosz* konkrét idejéhez, amely a gondolat keretét adja.”¹⁹

Az hadot-i kijelentés nem csak a modern kori filozófia és filozófiatörténezek számára lehet megfontolás tárgya, de számomra (aki a szóbeli hagyományozás

mikéntjével, valamint a mesemondó lokális közösségben és adott kulturális-nyelvi mezőben történő konfigurációs tevékenységével foglalkozom) szintűgy töprengésre ad okot. Ugyanis tagadhatatlan tény, hogy az előadás (ahogy egyes folkloristák mondják: performansz²⁰) mindig igazodás: a lokális szintéren jelenlévők gondolkodásmódjához, értelmi-nyelvi szintjéhez, a történetből leszűrhető etikai elvárásához; ugyanakkor Ricoeur értelmezésében *eligazodás* is a hagyományláncolatot alkotó szedimentálódott változatok és az újítás szabályai között.²¹ A mesemondó részéről megnyilvánuló igazodás és eligazodás szándéka mellett éppily fontos az eligazításra törekvése is, miként a narratívák mondása kapcsán többször is hangsúlyozza Hadot, a mondás célja az *informálás* mellett a *formálás* is: a hallgatóság jellemének, gondolkodásának, tevékenységének az *átfarmálása*.

Kiváló folkloristánk, Dobos Ilona a „közösségben élő pásztorokról”²² mint a mesemondás utolsó s egyben legeredetibb letéteményeseiről – akik a „kint hálás”-kor vagy a kemencepadkánál egymásnak adták át a szót – jegyzi meg a következőket: „A mesemondás ebben a szituációban nemcsak annyit jelentett, hogy újra hallhatták a jól ismert történeteket, egyben *ügyet adott az együttlétre*, a magány feloldására. [...] A mese összetartotta azokat az embereket, akikben amúgy is erősen *élt a közösség utáni vágy*.”²³ [kiem. – B. P.]

Az idézetből két szempont érdemel figyelmet: a mesemondás „ügyet adott az együttlétre”, amely persze nem csak a pusztai magány és a monologizálás kényszerűségének az oldása, hanem a magányban számtalanszor kipróbált és gyakorolt „önmagaság technikáit” megmutató szövegek/variánsok az élő szóval történő átadás révén lehetőséget kínálnak mások interpretációjára. Sőt, az újra- vagy újjámondott meseváltozatok egyben halasztást nem tűrve szólítanak fel arra, hogy mások is – akár a mesemondás, akár a meseértelmezés során – egyfajta „lelkigyakorlatot” végezzenek, miként ezt Foucault értelmezésében láthatjuk: „az *önmagaság* technikái, melyek az egyén számára lehetővé teszik, hogy egyedül vagy mások segítségével a saját testén és lelkén, a saját gondolatain, viselkedésén és életmódján különböző műveleteket végezzen el, megváltoztassa önmagát, hogy ezáltal elérje a boldogság, a tisztaság, a bölcsesség, a tökéletesség vagy a halhatatlanság valamilyen állapotát.”²⁴

A lelkigyakorlat – melyet a paraszti közösségben is többnyire a templomban zajló liturgia alatt (s azt követően otthon: az asztal közösségében) végeztek, első sorban nem is a racionális észhasználat vagy a példázatértelmezés tökéletesítésére, sokkal inkább a percepció és érzékelés megváltoztatására, a közösség (vallási és szociális) tiltásainak eleget tevés és az adott/megszabott korlátok közötti lelki önfejlesztés együttes gyakorlatára szolgált –, csakis abban a közösségben folytatható, melyben az egyének a hasonló értékek, erények, vágyak mentén érzik összetartozónak magukat. Az összetartozáshoz nem elegendő az etnikai és vallási azonosság, a mással/másokkal való folyamatos együttlevés, a közös nyelvet beszélés, az egyéni tapasztalatok és világról szóló vélekedések kölcsönös kicserélése. Ezen túlmenően kell még valami olyan tudás és arra alapozott tanítási vágy (a tanítás képességének elsajátítására készítetés), mely a fentieknél is jobban összetartja az egyéneket. Ez pedig a mesében nem más, mint a narratívában kikerekedő és elmét megvilágító *létpéldázat*, mely nem filozófiai diskurzus, nem bibliai hermeneutika, sok-

kal inkább a megélhető sors/sorsok elbeszélése, mely a közösség számára is elfogadható és elsajátítható, s a szellemi archívumból (tárházból) bármikor előhívható. Olyan virtuális tárházzal (idővel rögzített szövegeket őrző archívumról) beszélek, amelyikből visszakereshetők azok az *erények*,²⁵ melyek a mesemondó és közössége szempontjából relevánsak. Erdész Sándor írja a faluközösségben zajló együttlét és tapasztalatcsere kapcsán: „A könyvektől elzárt közösség is értelmezi a világ dolgait – mesei elemek, természetfeletti erők közbeiktatásával. [...] a világ szerkezetének, a léleknek stb. kérdései ezt a közösséget is nap mint nap foglalkoztatták, s az ezekről alkotott, hagyományból táplálkozó véleményüket – különösen a hosszú téli estéken – kölcsönösen kicserélték: tehát a világkép szóbeszéd tárgya volt, amiről Ámi már gyermekkorában *hallomást szerezhetett*.”

Az elbeszélt élettörténetek, sorspéldázatok virtuális tárháza éppúgy adott és hatóerővel bír a lokális közösség számára, mint a mondák és epikus énekek, a hiedelemtörténetek és dalok, s bizonyos „aktorok” (papok, kántorok, tanítók stb.) közvetítése révén a szentenciák és proverbiumok, a kanonizált és apokrif szövegek. Ezen ismert narratívák hadra fogása (ami a mesemondó szándékáról árulkodik) és a Honti-féle funkcióváltásnak alávetettsége révén mindig segítik az adott közösség lelkigyakorlatát, akár a szociális vagy lelki gondok kibeszélése, akár a tapasztalatok ütköztetése, akár az igazságosság és az erények gyakorlásáról szóló véleménycsere szintjén is. De mondhatjuk, hogy még a fikció és valóság sajátos, egyéni izvilágot tükröző egybeszervesítése révén is segíti az együttes elmélyülést, hiszen nem csak a középkori emberre, de a későbbi korok mesemondójára is igaz Gurevics megállapítása, hogy e két világot nem választotta szét, amit elmondott, maga is és közönsége is valóságos eseményként fogadta el.²⁶ Az egyes mesemondók különböző lokális helyszíneken és alkalmakkor folyamatosan „frissítik” és gazdagítják a tárházat, mintegy igazolván a jungi kijelentést: „Nem feltételezhető, hogy egyes emberek fejében olyan tartalmak jelennek meg, melyek másokéban egyáltalán nem bukkannak fel.”²⁷

A tanító szerepe és a bölcsesség

Pierre Hadot mondja a *Félbeszakadt beszélgetés Michel Foucault-val. Hasonlóságok és eltérések* című írásában, hogy „[a] bölcs létforma három lényegi eleme a lélek zavartalansága (*ataraxia*), a belső szabadság (*autarkeia*) és [...] a kozmikus tudat, ami azt jelenti, hogy megértjük: a kozmikus és az emberi Mindenséghez tartozunk.”²⁸

Foucault lehetővé teszi számunkra, hogy megértsük, a „bölcseletet szerető” embernek nem kizárólagos célja a tökéletes bölcsesség elérése. Joggal véljük úgy, hogy – Kant szellemében – képesnek kell lennie a rossz mindenkori és bármilyen alakban való megjelenésének megvetésére is.²⁹ Emellett tagadhatatlanul szüksége van arra, amit Eckermann említ egy naplóbejegyzésében: „A természet megfigyeléséhez tiszta és nyugodt benső szükségeltetik, melyet nem zavar semmi és mentes az előítéletektől.”³⁰ A tehetséges/alkotó típusú mesemondót a tanítással együtt és egy időben az egyéni lét korlátainak a megismerése, az ömegaság elérésében gátat jelentő testi és lelki vágyak megfékezése, a homályos látás *tisztánlátássá*

átalakítása,³¹ a jóság (s vele együtt a szépség) felismerése és követése, egy képzeletben rekonstruált hősi világban a vitézhősök rendkívüli tetteinek elfogadtatása élteti.³²

Hogy a mesélő mondásvágyában és konfigurálási aktusában megmutathassuk a bölcselkedés szeretetén és a tanítási vágyra való hajlandóságon túl³³ a bölcs létforma három hadot-i elemét, Jakab meseszövegéből konkrét példákon keresztül kell rávilágítanunk a meglévő *erényekre* (vétekre és bűnökre is persze).³⁴ Ezek egyfelől a mondó saját erkölcsi világlátását, másfelől az egész közösség morális rendjét (vagy legalábbis az elvárás, a kíváncsi szintjén megjelenő morális rendet) tükrözik a számunkra, akiknek e morális-egzisztenciális kánonról más „fogalmunk”, fogalomértelmezésünk van. Teljes joggal állítja Gurevics, s tétele a kései kor kutatójától némi belátást követel: „A tradicionális társadalomban az a magatartás számított normálisnak, amely elfogadott mintákat követett, nem tért el az egyszer s mindenkorra felállított kánontól.”³⁵

A vizsgálatunk tárgyát képező *Az égig érő fa* című mesében³⁶ (hogy a meseszövegben a sorrendet kövessük) mindenekelőtt a hősi népeknél megfigyelhető királyi erények jelennek meg: (1) a háznép és a közösség fenntartásához szükséges bátorság és helyt állni tudás;³⁷ (2) a gondoskodó atyai szeretet és védelmezés. Látjuk, hogy a megözvegyült király valósággal rajongásig szereti egyetlen lányát, s szó szerint belebetegszik elvesztésébe, mindenét – beleértve királyságát: hatalmát és vagyonát – hajlandó volna odaadni annak, aki titokzatos rejtekéből visszahozza őt. Mivelhogy elképzelése sincs róla, ki és hova vihette/rabolhatta el lányát: „egyszer olyan tizenegy óra tájban egy nagy fergeteg került, egy vihar, egy porfelhő, és a király lányának nyoma veszett”,³⁸ tanácstalan, sőt mit több, a körötte lévő tanácsadói tudása sem ér semmit e titok feltárásában. Tudjuk jól, hogy néphitben „a forgószelel az ’ördög lakodalma’, melyben a boszorkányokkal táncol.”³⁹ Meglehet, a királylány a maga valódi vagy átok miatti lelki realitása folytán nem is olyan ártatlan eltűnésében, nem is egészen büntelenül olvad bele ebbe a maskarás forgatagba.⁴⁰ Cseppet sem kizárt, hogy egzisztenciakaraktere megnyilvánulása következtében tér „haza”: *odaáttra*; vagy egy tiltott és elhallgatott vágyakozás, egy megfontolatlan hívás csalta elő rejtekéről az ördögöt, aki visszavonhatatlanul megpecsételte a lány sorsát és vitte magával a sötétség birodalmába.

A további erények a mese főhőséhez, a kertészfiúhoz kötődnek. Róla elmondhatjuk, hogy olyan fiatal legény, aki *még nem kész*, nem érett meg arra, hogy egy konkrét tevékenységet önállóan, saját belátása és tudása szerint végezzen, az elé sorjázó ki- és felhívásokra kielégítő választ adjon, mivel nem rendelkezik kielégítő tudással ama tevékenységet illetően. Eredetileg egy „másik” királynál szolgál, ahol szomorúan látja be, hogy nem érheti el a célját (nem veheti feleségül a király legkisebbik lányát), ezért a másik, a rablás utáni veszteséget/hiányt elszenvedő király szolgálatába áll, ahol „vitézkedésével” akár kitűnni.⁴¹ Am ahhoz, hogy majdan hősként ünnepelhessék, először is a weberi *kötelességtudatból* fakadó szorgos, állhatatos, szenvedélyes munkavégzés szükséges,⁴² ezzel egy időben az általa ápolt „bábérlevélfáknak”⁴³ való *szófogadás* képességét kell fejlesztenie.⁴⁴ Ez utóbbi erényt a román mesékből ismert három nővér: Szent Péntek, Szent Szombat és Szent Vasárnap kunyhójában,⁴⁵ a nagy könyvek olvasása közben is gyakorolnia kell. A szó-

fogadáshoz társul továbbá a *proszokhé*, az ember önmagára irányuló figyelme és ébersége: ez segíti az aszketikus magatartásformát,⁴⁶ mely egyben a világrendbe való rituális beavatás is.⁴⁷ De a háromszor három évig tartó tanulás, önmagára irányuló éber figyelés és a kozmikus rendre összpontosítás alatt (mely „feltételezi a lelkiismeret-vizsgálatot is”⁴⁸) az említetteknel is fajsúlyosabb, mondhatni a létezése minőségét átalakító erényekre is szert kell tennie. Többek között a „kozmosz rend előírásait elfogadó *jámborságra*”;⁴⁹ a dönteni tudás képességére, mely az *ítélőképességének* alapja; a remetelakban a *magány elviselésére*, mely az önuralmát és kitarását edzi; a *birtoklásvágy elutasítására*, azaz a földi javakról lemondani tudásra;⁵⁰ az arisztotelészi *eudaimoniára*, melynek eléréséhez a szüntelen olvasás és az önismeret-fejlesztés, a meditáció és az aszkézis, a memória csiszolása és a látás élesítése nélkülözhetetlen.⁵¹ Jean-Louis Chrétien ezt egészen pontosan értelmezi számunkra: „A nem reméltről való gondolkodás az alázatról való gondolkodással jár együtt.”⁵² S nem utolsósorban az égiektől kérni és az ellenszolgáltatás nélküli szolgáltni tudás képességét is birtokolnia kell. Mindezen erényeket egyetlen gyűjtőfogalom, mégpedig a *szolgálat* köré csoportosíthatjuk, aminek lényege Gurevics felfogásában, hogy „Isten szolgálata nem alázza meg, ellenkezőleg: felmagasztosítja, üdvözíti. Csakhogy a szolgálat alázatot kíván, megköveteli az embertől a kereszténység szigorú eszményeinek ellentmondó egyéni vágyainak legyőzését [...]. Az akaratszabadság, melyet a kereszténység hirdetett, abba a törekvésbe torkollik, hogy az ember elkerüljön mindent, ami megzavarhatja lelkének megmentésében.”⁵³

„Fáradtságos dolog jó *szolgának* lenni”⁵⁴ – állapítja meg némi malíciával Kant; a szolgálatot végzőnek ugyanis a „morális isteni tulajdonságok, a szentség, a kegyelem és az igazságosság”⁵⁵ mindegyikére (s nem csak a kegyelemre) kellene figyelmeztetnie, illetve nem csupán az égi segítségre kellene várnia. A – kanti kifejezéssel – „szívek szolgálatát” végzőnek komoly erőfeszítéseket kell tennie, hogy „megjobbítsa erkölcsi minőségét, s ezzel befogadóképessé tegye magát az isteni tetszésnek való megfelelés beteljesítésére.”⁵⁶ A vizsgált mesénkben a komoly erőfeszítést igénylő tevékenységet, a kertészkedést, a teremtett természetben kifejtett mindennapi munkát: az öntözést, a gyomlálást, a gondoskodást nemcsak az elvárásnak, a parancsnak kötelességszerű és engedelmes végzése jelzi: „– Na, te kis kertész, idekerültél, szépen végezd a munkádat, hát ahogy te dógasztál, s ha így tudad vinni tovább a munkát, hát vedd tudomásul, hogy nem ingyen tetted ezt az utat, mert mindenféle terved neked sikerülni fog, csak ára vigyázz, hogy nehogymeg találjon tekinteni tégedet a királynak a leánya, hét év előtt ha meg fog tekinteni, hát úgy tud meg, hogy veszted lesz. De ha úgy tudsz viselkedni, hogy hét évig itt münket ápolasz és münket kezelsz, hét év után mindenféle terved sikerülni fog.” (532.)

A szelíd szívvel, szépen (értsd: megbízhatóan, odaadással) végzett s mások előtt nem hivalkodó munka eredménye a kötelességtudatnak és az erkölcsi jobbá válás akaratának megszilárdítása. A világ és a mesebeli királylány előli rejtekezés a kertész részéről sem nem színlelés vagy bujdosás, sem nem hivalkodás és önelégültség, hanem mások számára „láthatatlanságban” végzett, éppen ezért a neki való erénytulajdonítást nem kérő *szolgáltni* tudás. Az erények elsajátításáról és a jel-

lem megszilárdításáról szólván nem feledhető Kant intése: „Hogy szíve megváltoztatásával nem szerez újabb adósságokat, ezzel nem fizetett a régiekért.”⁵⁷ A szolgáló tudás olyan időigényes és szabad akaratot próbára tevő képesség, mely a mások számára lehetséges jó megtételének mindenkori kötelességére inti a megigazult szívvel rendelkezőt. Ezzel az intéssel a kollektivistikus paraszti tudatban meglévő egymásért küzdés, helytállás erényét védi a mondó a hallgatóság emlékezetébe. „Ő úgy végezte ottan a munkát, minthogyha ténleg, eredetileg neki az lenne a kötelessége, hogy ő ottan folytassa a kertészséget, úgy, mind a földet.” (533.)

Mint a felsorolt erényekből látható, Jakab egyetlen meséjében is a mesemondói képzelet által rekonstruált „hősi világból”,⁵⁸ a valóságos társadalmi környezetet átszövő keresztény erkölcsi világképből⁵⁹ és a – nyilván a nyugati gondolkodás által definiált s nem a mesemondó által ekként tudott – sztoikus hagyományból⁶⁰ az erények bonyolult szövedékére bukkanunk.

Az erények és azok gyakorlása Jakab meseszövéseiben

A Jakab-féle *Az égig érő fa* című mesében a kertészfiú, aki az élőlények kötelességszerű, szenvedélyes, áldozatos ápolása közben egyszerre szemléli a kozmikus természeti létet és alakítja saját természetét, az égiek segítségével révén „fölemelkedik” a fának addig az ágáig, ahol Szent Péntek, Szent Szombat és Szent Vasárnap anyó lakozik. (Amíg a többi változatban mindig egy külső segítő lény, tárgy révén sikerül célba érnie a hősnak, ebben a mesében a vezérlő csillaga⁶¹ és a kertben lévő két kis babérfa pártfogolja őt.)

A „fölemelkedés” – mint a valóságos földi térből és időből kimozdulás – nem egyszerű fizikai helyváltoztatás, ami valamiféle mágikus tevékenység révén teljesebben be, hanem a bölcs/aszkéta életformájából következően a szabaddá vált lélek minden fizikai törvénytől mentes mozgása, aminek feltétele a *helyes irányt adás a figyelemnek* a lét és a dolgok elgondolása során. A fölemelkedés (amihez az imádkozás megtanulása még kevés) természete szerint nem egyszeri folyamat, hanem olyan sorozat, melynek a halál vet véget Buber értelmezésében.⁶² A felfelé haladás képessége alapvetően összefügg a vallási-morális léttel: a jósággal, a lelki nemes-séggel, a megtisztulással, amiként Gurevics állítja. „A szentté válást is térbeli mozgásnak érzékelték: a szent még életében a mennybe emelkedhetett, a bűnös pedig pokolra szállt alá. Az ember térbeli helye megfelelt erkölcsi státusának.”⁶³ Az orosz történész megállapítására bizonyítékot szolgáltat Erdész Sándor érvelése is, mely e keresztény morális szemlélet meglétét erősíti meg Ámi Lajos kapcsán: „szerinte a felvilágba csak az anyagtól független lelkek juthatnak el”.⁶⁴

Továbbra is megválaszolásra vár a nyitva hagyott kérdés: hogyan lehet egy kívánt dolgot, jelenséget *helyesen* elgondolni? Foucault a befelé fordulás, a folyamatos lélekbe tekintés gyakorlását hangsúlyozza: „A lélek önmaga megismerésére irányuló erőfeszítése az a princípium, amelyre a helyes politikai tett épülhet.”⁶⁵

A lélek önmaga megismerésére irányuló szándéka önmagában még kevés a jóra való törekvéshez és a helyes cselekvések elgondolásához, a gondolat indukálta szándékot komoly elhatározásnak és morális tettnek kell követnie, mely figyelembe vesz egy apriorisztikus mércét (törvénytárat), amelyhez igazodhat.⁶⁶ A

mérce mint morális-egzisztenciális elvárás, fakadhat egy szakrális lény tanításából, profécijából is, amire Montesquieu is céloz a XVIII. perzsa levelében, megtagadva a „föld dolgaival foglalatostkodókat” ennek megértésétől.⁶⁷ Továbbá a megismerésen túl szükséges az, amit Marcus Aurélius így határoz meg: „Mi legyen tehát erőfeszítésünk tárgya? Íme csak ez: igazságos gondolkodásmód, közhasznú tevékenység, állandó igazmondás és olyan lelki alkat, mely derűsen fogad mindent, ami éri, hiszen szükségszerű, természetes, és velünk egyazon kútforrásból fakad.”⁶⁸

A derűs alkat egyik lényeges tulajdonsága, hogy az életszemlélete örömteli, mivelhogy „csak örömeiben tudja Istenhez emelni lelkét”,⁶⁹ a másik pedig az, hogy az ész használatának („az ész önmagán bíraskodik a tekintetben, hogy vajon magáévá tette-e a cselekedetek alapos megítélését”⁷⁰) és a lelkiismeret működésének (a „lelkiismeret az önmagán bíraskodó morális ítéleterő”⁷¹), illetve külön-külön való hadra foghatóságának a birtokában van. A lelkiismeret működésének vizsgálatakor figyelembe kell vennünk Heidegger kijelentését: „A lelkiismeret mint jelenvalólét fenoménje nem valami előadódó és időnként kéznéllevő tény”,⁷² hanem olyasfajta hívás, mely nem más, mint „*lelkiismerettel-bírni-akará*”,⁷³ egyben sóvárgás arra a válaszra, ami „maga legsajátabb lenni-tudására”⁷⁴ szólítja föl önmagát. Miféle lelkigyakorlatokat kell hát elvégezni ahhoz, hogy a „legsajátabb lenni tudás”, a belőlünk és rajtunk túlról is érkező hívásra megválaszolás érdekében, a befelé forduló tekintetet helyes irányba összpontosítsuk? Hadot a következőképpen válaszol az előttünk álló kérdésre: „Ahhoz azonban, hogy figyelmünket a megfelelő tárgyra összpontosítsuk, szükség van a lelkigyakorlatokra: el kell mélyedni az alapvető tanításokban, mindig újra tudatosítani kell az élet végességét, meg kell vizsgálni lelkiismeretünket, és főleg egy bizonyos módon kell viszonyulni az időhöz.”⁷⁵

A konkrét mese szövegét el- és újraolvasva annak lehetünk a tanúi, hogy Jakab (mint minden másik) meseszövegében és az élőbeszédet poétikussá, biblikussá avató hosszadalmas monológjában folyamatosan erkölcsi tanítást végez. A narratívában a pártfogók (külső segítők: isteni lény, szentek és antropomorfizált állatok) titokzatos tanácsaikkal nem csak megmutatják a hős számára az utat (tiltásaikkal egyben megvilágítják a tévutat), de azon túlmenően arra is rávilágítanak ígéreteikben, hogy miként érhető el a Jó és miként kell viselkedni a Jót megpillantva.⁷⁶ Hadot kimutatja Plótinosznál, hogy a görög filozófus megkülönbözteti egymástól a tanítást és a Jóhoz vezető „utat”.⁷⁷ Olybá tűnik, hogy Jakab meséiben a „tanító” némely szituációban túlnő a hétköznapi tanácsadó szerepén (vö. *A Tökváros, János a zárdában, Az égig érő fa*), felveszi a próféta alapállását, egyszersmind élő tanújává válik a természetfeletti jelenlétének: tanúságot tesz a tanítványnak a Teremtőről és a teremtés értelméről.⁷⁸ A próféta magatartásában a bizonyosság és a kétség egyaránt megfér (anélkül, hogy idejekorán kizárnák egymást) a tanítvány iránta tanúsított megértő magatartásával és rendíthetetlennek mondott kirtartásával szemben: a tanítvány által tanúsított viselkedés tükrében dönt viszonyulásáról. „– Na, jól van, te kis kertész, ha már idekerültél, gyere, üljél ide le mellém, nézegessed ezt a könyvet, és tanoljál, tapasztaljál három évig, és három év alatt, hogyha kitapasztalod magadat, akkor innen aztán tovább szerencsét próbálhatsz, mert amennyiben

tudlak segíteni, segítek és utasítok. *De bát nem tudnám elbinni én aztat, hogy fel tudnál te jutni az égig érő fának a tetejiig.*” (528.) [kiem. – B. P.]

Vizsgált mesénkben a kertésziú eljutott az első öregasszony házáig, ám Szent Péntek attól függetlenül is fenntartással él és hitetlenkedésének ad hangot, hogy a kertésziú kellően elhatározott-e a szent tudomány végigolvasására (ami elengedhetetlen feltétele a feladatmegoldásnak). Az elhatározottság és kötelességteljesítés „készséggé vált szilárd szándéka” Kant szerint maga is erény, melyet fokról fokra sajátíthatunk el.⁷⁹ Hogy a kertésziú *megérkezik* hozzá, éppen a fölemelkedés tényén keresztül a folyamatos lelki megnevesedéséről tanúskodik. Azonban ez az erkölcsi jobbjá válás önmagában kevés a hős üdvösségéhez, éppen Kant hívja föl a figyelmünket arra, hogy „a gondolkodásmód megváltoztatásával és a jellem megalapozásával kell kezdenie önmaga morális alakítását.”⁸⁰ Szent Péntek az általa megszabott tanulási idő alatt meglegedve tapasztalja, hogy a kertésziú hallgatott mind az ő, mind pedig a saját szíve/lelkiismerete szavára. Heidegger azt mondja: „A lelkiismeret egyedül és állandóan a hallgatás módusában beszél”.⁸¹ Foucault máshova helyezi a hangsúlyt, amikor erről a csendes és befelé forduló elsajátítási folyamatról fejt ki véleményét; értelmezésében a tanítvány az emlékezetébe vési a mester szavait (jelen esetben a „vaskos könyvbé” írott tanításokat és parancsolatokat⁸²), melyek viselkedési szabályokká válnak, tehetjük hozzá rögtön, éppen úgy, amiként a tízparancsolat, melynek teljesítése vagy áthágása, ezzel együtt jutalma és büntetése – Kant útmutatása szerint – mindenki osztályrésze.⁸³ „A sztoikus tradícióban az askézis nem az önmagunkról való lemondást, hanem pontosan az ellenkezőjét, önmagunk fokozatos megismerését, birtokbavételét és uralását jelenti.”⁸⁴

A kis kertésznek a második öregasszonyhoz, Szent Szombathoz érve, újfent három évig kellett olvasnia, hogy még alaposabban „kitapasztalja magát” és egy magasabb szellemi szintre léphessen: a rituális beavatás kapuin egy másik szellemi szférába jusson át. A meseszövevből egyértelművé válik, hogy az olvasás és a virágoskertben a növények ápolása/gondozása ugyanannak a létmegismerési folyamatnak két szervesen összefüggő eleme. Azt is mondhatnók, hogy a kertésziúnak „a természet könyv volt, amelyből Bölcsességet meríthetett, amelyben egyszersmind tükörképét is megtalálhatta”,⁸⁵ sőt, egy lépéssel továbbmenve, mindennél „lényegesebb volt számára a természeti jelenségek szimbolikus értelmezése és morális tanulsága.”⁸⁶ Eliade is ezt a határátlépést, a jelenléten túlcsoordulást hangsúlyozza: „A vallásos ember számára a 'természetfeletti' elválaszthatatlanul összekapcsolódik a 'természettel', hiszen a természetben mindig valami olyasmi fejeződik ki, ami túlhalad rajta.”⁸⁷ Ámde a mitikus fa közelében és a szemlélődés kozmikus terében „időzés” során a kertésziúnak meg kell tapasztalnia a valóságos és kozmikus tér-idő közötti alapvető különbséget. A bensővé tett tapasztalat révén átlépi az itt és most, a profán és anyagi határait, túllendül a földi létezés terén és idején: fölemelkedésének köszönhetően a szakrálisban létezik, vagyis abban „ami túlhalad rajta”. „Odaült szó nélkül az öregasszony mellé, ott is se nem evett, se nem ivott, se nem vót semmi gond az eszibe, csak folytan olvasott, betűt betűhez tett, szót szóhoz tett, és mindenfélét jól fölvet az eszibe, nehogy összetévesse az egyik tanulmányt a másikkal. [...] – Na, jól van, fiam, innen még egy annyira, amennyit jöttél Szent Péntektől, még találsz egy ilyen kunyhót, ott fog lakni az én

néném, Szent Vasárnap, és att, onnan aztán tovább fognak téged úttasítani. *Igaz, hogy időt veszítesz, de hát nálad nem számít az időszak, nem számítanak az évszázadok*, mindaddig az ideig, ameddig a kis babérlevélfák uralkadnak a királynak a kertje közepiben” (529.) [kiem. – B. P.]

Az is különös nyomatékot kap a mondó cselekményszövéseben, hogy a kis kertész a kontempláció idején teljesen aszkéta módon él: se nem eszik, se nem iszik, sem azt nem engedi, hogy bármilyen testi szenvedély vagy lelki vágy megkísértse őt, ami meg- és összezavarhatná látását. Hadot írja le szemléletesen a remete létállapotát: „Ha annak a boldogsága, aki nem éhes, nem szomjas és nem fázik Isten boldogságával vetekszik, akkor ő maga, Istenhez hasonlóan, örömmel észleli a létezés tudatát és a világ szépségét.”⁸⁸ A létezés tudata – akárcsak a halhatatlanságot kereső mesehősök számára – immár messze meghaladja a profán élet időintervallumát, melynek istentől (vagy a mesében a sorstól) való kiszabottságának mértékéről lehet ugyan vitázni, de mivel kiiktatódik belőle a félelem a halállal való véget éréstől, elkülönböződik az itt és most jelenétől. Ekkor ugyanis – ahogy ezt Ricoeur írja Ágostonra hivatkozva – egy „hármasság jelen van, az eljövendő dolgok jelene, az elmúlt dolgok jelene és a jövőendő dolgok jelene.”⁸⁹

Az elmélyülés harmadik és végső fázisában, Szent Vasárnapnál, a Nap testvérénél „időzik” még három évet, s ekkorra már nem pusztán az önismeret és bizonyos szakrális tanítások birtokában van, hanem a kanti értelemben vett új ember, aki a „szív megváltoztatása által”⁹⁰ lett újjászületett lény. „– Na, jól van, fiam, üljél ide mellém három évig, olvassál, csak arra vigyázz, hogy nehogyan összetéveszd, amit elejtől tanultál, mert csak egy szót eltévesztél, hát tud meg, hogy itt van neked a veszted. [...] Oda is adta a legény minden kis erejét, minden kis eszméletjét összegyűjtött, odahúzódtat Szent Vasárnap mellé, és mindenfélét jól megjegyzett szóról szóra, mindenfélét kiolvasott a könyvből.” (529.)

A hosszadalmas, háromszor három évig tartó tanulás mint tapasztalatszerzés ez esetben elsősorban az írásban megőrzött isteni törvények, a világ egészének keletkezéséről és működéséről szóló Opus Magnum-féle szövegek olvasni tudásáról, helyes értelmezéséről, alapos bevéséséről szól; másodsorban arról a bensőben elvégzett „néma” párbeszédéről, mely az írás mögött megszólaló hangból és a tanítvány/tanuló bölcsességeket értelmező válaszaiból kerekedik ki. A tanítvány hallgat, „a hallgatás azt jelenti, hogy a tanítvány nem áll a mesterei ellenőrzése alatt, hanem a logosz befogadjává válik”,⁹¹ ezért mondja Jakab: a kiskertész „*állandóan csak a könyvet nézte és olvasta, és mindenfélét jól megjegyzett magának, hogy amit elolvasott, mindenfélét, tudjan ő is, hogy mit tesz és mit jelent.*” (528.)

Hogy pontosan mit olvasott hallgatása alatt (s mire hallgatott a szövegkommentárból), a mese szövegéből nem tudjuk meg, csak azt tárja elénk a mondó, hogy „mindenfélét” olvasott. Jakab vallásossága és a konkrét mese morális-tanító jellege okán egy valamit zárhatunk ki nagy valószínűséggel, ti. hogy bármiféle fekete mágiát, démonológiát tartalmazó „varázskönyvet” olvasna, hiszen nem a Gonosz szolgálatában áll. Lehetséges viszont, hogy a példázatok (exemplumok) gyűjteményét olvassa,⁹² akár a zsidók a Talmudot, hogy a vaskos könyvekben rögzített életvalóságából és tapasztalathalmazból, a kor történelemszemléletének megfelelően, az ismétlések révén a jövő ciklikus jellegéből fakadóan saját élete menetére

magabiztos következtéseket vonjon le. Leginkább persze azt gyanítjuk, hogy a kertészfű által tanulmányozott három könyv (melyeknek „vastagsága” házról házra egyre csak nőtt) a teremtéstörténet és az exegézis tematikáját érinti. A könyvek ciklikusan visszatérnek az alapokhoz: az Isten teremtése és az Apostolok cselekedetei, a teremtés és a Teremtő titka, végül a hétköznapi morális-egzisztenciális cselekvések értelmezése az erkölcsi javulás érdekében. Az egyes könyvek – nyilván a bennük szedimentálódott tudásrétegeket elkülönítve egymástól – más tudati és lelki szinten szólítják meg a tanítványt. Ezen feltételezésünket igazolhatja Lactantius, aki az „igazság székhelyéhez” fölemelkedésnek három lépcsőfokát különíti el: (1) a hamis vallások felismerését és a bálványoknak bemutatott áldozatokat; (2) annak a belátását, hogy Isten teremtette és kormányozza a világot hatalma és gondviselése által; (3) Isten földre küldött szolgájának és követének felismerését, hogy megszabaduljunk a tévelygéseinktől.⁹³

Valószínűsíthetjük tehát, hogy a kertészfű a Szentírást és az Apostolok cselekedeteit olvassa, hogy feltárulkozzon előtte a *teremtés titka*, az, hogy „mit tesz itt Isten, hogy *mi* tulajdonítható neki egyáltalán, és *mi* különösen, mert az ember minden kötelességből csak azt ismeri meg, amit neki magának tennie kell, hogy méltó legyen ama számára ismeretlen vagy legalábbis felfoghatatlan kiegészítésre.”⁹⁴

A *titok* – ugyanis Kant idevonatkozó szövegéből is tudható – a teoretikus ész számára felfoghatatlan, s csak az a titok nyilatkoztható ki mégis, „ami morális tekintetben egész jól megérthető és belátható.”⁹⁵ S ez a morális értelemben és sorsválasztás szempontjából fölfogható titok hősünk számára nem más, minthogy Isten teremtésének tudhatja magát, ami nem jelenti egyben azt is, hogy a predestináció szellemében kiválasztott volna. Abban az értelemben persze „kiválasztott”, hogy a titkok felfejtésében és az autodidakta bölcselkedésében Isten a segítségére siet, miként Jean-Louis Chrétien írja az ígéret fia, Izsák sorsát érintve: „Philon számára az »autodidakta« bölcsesség igazi jelképévé válik, azé a bölcsessége, amelybe egyedül Isten vezethet be bennünket, és amelyet anélkül találunk meg, hogy kerestük volna.”⁹⁶

Más aspektusból azt sem tudjuk, hogy bármelyik „szent” öregasszony a nála töltött idő alatt kommentálta volna a kertészfűnek a textust,⁹⁷ noha „szószóló” és „tolmács” szerepük nyilvánvaló, ahogy Buber mondja: „az Istennel való érintkezésben is mindig hangsúlyozza a közvetítés lehetőségének határát.”⁹⁸ Bár elsősorban az Isten felé gyakorolják a tolmács tevékenységüket, a kertészfűnek szóló felhívásuk: „*üljél ide mellém!*”, azt sugalmazza, hogy az évek alatt szó sincs diskurzushíányról, sokkal inkább hihető, hogy a kanti tanítószerpet öltik magukra, akik mint a szent könyv magyarázó a „nem közönséges felfogóképességnek” fejtegetik a fogalmakat, s egy kíváncsú értelmezést adnak a textusnak,⁹⁹ bizonyítván az alapítelt, hogy minden tanítás eleve dialogikus viszonyt feltételez. A szövegkommentálás, vagyis a tanítás közvetítése közben a hős aszketikus magatartását és kontemplatív tevékenységét segítik; miként Buber írja a caddikokról: „a kétely órájában erősíti, igazságot nem oszt neki, mindössze abban van segítségére, hogy újra és újra eljusson az igazsághoz, így szabadítva föl benne a helyes imádkozás erejét. Útbaigazítja, hogy megfelelő irányt szabjon imájának, saját imáját pedig bátorítólag

és ösztönzőleg kapcsolja hívének imájához; a baj órájában imádkozik érte és kiáll mellette.¹⁰⁰

A szent öregasszonyok egyben a helyes irányba terelik a tanítvány figyelmét, hogy feltett célját: morális megjobbulását elérje. A szószólók és tolmácsok az égiek szándékának közvetítése és a tanítvány helyes magatartásának kijelölése mellett azt is valószínűsíthetjük a szövegből, hogy a hősnek az észhasználat révén végül is magának kellett a szent könyvek „hermeneutájává” válni ahhoz, hogy önmaga megismerőjévé és értelmezőjévé válhasson. Descartes megjegyzése is ezt erősíti bennünk: „az ember nem képes olyan jól felfogni és magáévá tenni valamit, ha mástól hallja, mint ha maga fedezi fel.”¹⁰¹ Mindezen túl nem árt itt figyelembe venni azt, amit Hadot mond a szövegértelmezés dialogikus jellegéről: „Bár minden írásos mű monológ, valójában azonban a filozófiai mű mindig implicit dialógus: a lehetséges beszélgetőpartner mindig jelen van a szövegben.”¹⁰²

Némely bizonytalanságra okot adó szövegbeli „hiánnyal” szemben azt biztosan vissza tudjuk igazolni a narratívából (hiszen János megerősíti e képességét Szent Vasárnapnál), hogy szóról szóra bevészte és megértette az „Írást”, sőt, nem csak emlékezik, hanem magát a tudást birtokolja.

„– Na, fiam, tudad, mit tanultál te a húgomnál, Szent Pénteknél?

– Igenis, tudom, öreganyám!

– Tudad, mit tanultál Szent Szombatnál?

– Igenis, tudam, öreganyám!

– Hát tudad-e, hogy mit tanultál nálam?

– Igen, tudam, öreganyám!

– Hát ki vagyok én?

– Hát Szent Vasárnap.” (530.)

Nemcsak a három „öregasszonynál” kilenc évig olvasott „tudományt” jegyezte meg szóról szóra a kiskertész, hanem a tanító (a szövegben implicit módon rejtőző és a mellette ülő) *személyére* is figyelt. A narratívában elhangzó diskurzusok tanúsága szerint a három könyv három különböző hangvételen, de egyugyanazon kinyilatkoztató *nevében* íródott, ezért is mondja Szent Vasárnap, hogy „*csak arra vigyázz, hogy nehogyan összetéveszd, amit elejtitől tanultál*”.

Egyetlen kérdés maradt el az utolsó diskurzus végéről: „tudod-e már *te* ki vagy?” E kérdés elmaradásának nincs is más feltehető oka, minthogy a „te” többé már sem a kertész, sem a mi számunkra nem értelmezhető úgy, mint egy világtól elkülönült szubjektum. A „mennybejutott” királykisasszony *sóhajaival* (mint a magyar szóban lévő óhajaival, kívánságaival) és az égi kertben a virágok termékenységével foglalkozó kertész tevékenykedésére pontosan illik az hadot-i tétel: „A világ szemlélése kozmikus tudattá alakul”,¹⁰³ vagyis a megismerő szubjektum, az erkölcsileg jó ember túllép önmagán, pusztán tanítvány létén, s beleolvad a kozmikus természet rendjébe: tudóvá lett, pontosabban – Kant kifejezésével élve – az „*Írás tudós ismerőjévé*”.¹⁰⁴ A tudás, melyet birtokol, nem merül ki a régi szövegek értelmezői képességében, Chrétien egészen pontosan rávilágít e tudás természetére: „A tudás mint visszaemlékezés doktrinája nem az emlékezés, hanem az előre látás gyakorlatához vezet.”¹⁰⁵ Másfelől Kerényi beszél a tudóvá lett tanítvány és a mester viszonyáról, melyet a Buddha-féle *virágprédikációval* szemléltet, egyetlen tanítvá-

nyon kívül senki más nem értette meg: „Eleusisra [...] az a közös álláspont jellemző, amelyre ott mindenki eljutott, s amelyen mindenki tudóvá lett: tudóvá a közvetlen látás és átlátás értelmében. Nem kellett előbb a szón túljutni.”¹⁰⁶

A mesében, a kertészfiú szellemi-lelki előrehaladásával és a kertben kifejtett tevékenységének tökéletesedésével összhangban, különös hangsúlyt kap a *hasonlóság* az égi és a földi kert között. Az évek során mindkét tevékenységét állhatatos kitartással végző kertészfiú egy adott pillanatban képtelen eldönteni, hogy álmában látja-e az égi kertet vagy „valóban” ott jár, és a látottat a régivel hasonlítja össze. „Megáll a kis kertész, szemügyre veszi a palotát, hát mit látnak a szemei? Olyan gyönyörű szép virágskert vót ottan a palotának az udvarán, kétszerte szebb vót, mind vót neki a földön, de annyira hasonlított a kertje, hogy nem tudta elképzelni magába, hogy ott van az ő gazdájánál, az első királynál, akinél ő vót, vagy tényleg ez más palota vagy más kert? [...] Mégiscsak gyanus vót a kertész, hogy mégiscsak az ő gazdájánál van, és mindenféle csak álam, amit ő mostanig végbevitt, nem is tudta vóna elgondolni, hogy ténleg valóság, és természetbe látná ő ezt a palotát.” (530–531.)

Ha az első feltételezése igaz, akkor minden kétséget kizáróan a földi világban van, s mindenféle tevékenysége, az édig érő fán való „fölemelkedése” és aszketikus magatartásával elért „tudománya”, megszerzett „önismerete” csupán csak álam, más szóval vágyálom maradt. Ha viszont tényleg „valóságosan” létezik e gyönyörű szép virágskert, akkor az állhatatos szemlélődése és alázatos magatartása révén képes volt „fölemelkedni”, az anyagi világtól elszakadni, és magával a tökéletes kert ideájával találkozott.¹⁰⁷ E dilemma eldöntéséhez három markáns vélemény is a segítségünkre siet. Elsőként Buber egyik hagyományőrző tanítványról tett megállapítása kívánczik ide: „A lélek mennybe ragadtatásakor azt tapasztalta, hogy szentségével újra felépíti az elpusztított oltárt a mennyei Jeruzsálem szentélyében, amely a földi Jeruzsálem szentélyének felel meg.”¹⁰⁸ Másodjára említsük meg Wunenburgert – aki az *analógia* eredetéről, azon belül is az ismétlődő formákról, az ismétlés jelentőségéről, a hasonlóságról és az újonnan elmondott történetekben megjelenő mitikus epizódok aktualizálásáról beszél –, ő azt a következtetést vonja le, hogy a szent tér és idő implikálja az univerzumban a kicsitől a nagyig, a jelen-től a múltig, a láthatótól a láthatatlanig ugyanazon struktúrák ismétlődését.¹⁰⁹ Harmadszorra forduljunk Gurevicshez, aki – némiképp más aspektusból ugyan – a középkori gondolkodók esetében rámutat arra, hogy számukra a jelenségek nem horizontálisan, hanem *vertikálisan* függenek össze: „minden földi dolognak megvan a maga transzcendens őstípusa, előképe, amely tulajdonképpen nem »magyarazza« [...], hanem feltárja mélyebb értelmét.”¹¹⁰

A mesékből még egy motívumot kell kiemelnünk: a *boldogság* érzetét, mely nem csupán a Kerényi említette virágprédikációban kifejtett hallgatni tudásból, a szolgálát örömeiből,¹¹¹ a lélek megigazulásából és az írás tudójává válásából fakad, hanem abból is, hogy Isten teremtményeként képes „megváltani” az egykoron elragadott királylányt. Igaz, némiképp zavart okozhat a hermeneuta és az olvasó/hallgató számára is két kérdés tisztázása: (1) noha egyetlen szó sem esik arról a narratívában, hogy ténylegesen az ördög ragadta el a királylányt, ám ha mégis ő tette, akkor a lánynak miféle titokban hagyott bűne miatt vitte a mennyországba

(2), s kell-e valakit „megváltani”, ha egyszer a mennyországba jutott? A mennyországban lévő virágoskertben volt egy palota (melyben az elrabolt királylány magányosan él), ám hősrünk a tanácsadói (a két babérfa) intését megtartva kerülte a tájékát: „nem is jutatt eszibe nekije a királynak a lánya, vagy még meg is felejtkezett arról is, hogy talán ő a királynak a leányáér ment vóna.” (533.)

A kertészfiú hét esztendőn át állhatatosan kertészkedik, s óvatosan ügyel láthatatlanságára, nehogy elveszítse adott szavát és vele együtt a nehezen kiküzdött aszketikus, szent tudással rendelkező létét. Hogy a kettejük jövődőlésben feltárt kapcsolatát megértsük, előbb a mennyországba jutott királylány létmódjával szemben támadt kétségeinket kell görcső alá vennünk. Miért él egymagában, mintegy számkivetve az „égi palota” foglyaként? Ki valójában az *úr* a palotában, vagyis ki látja őt „vendégül”? Esetleg azért ítéltetett a magányos hallgatásra, mert neki is faggatnia kell a lelkiismeretét, s azon kell tűnődnie, hogy van-e valami a rovásán, amiről nem adott számot magának és amit eltitkolt mások előtt? Úgy éli-e meg magányos létét a palotában, mint a heideggeri „hátforgató otthontalanságot”, amelyről valaki számára hírt kell adnia? Kérdéseinkre csak részben kapunk választ. A mese menetében egy váratlan esemény történik: „egy nagy tél, nagy hideg, hóvihár” kerekedése folytán elfagynak a virágok, s a palotából egy ismeretlen lény „sikótása” hallatszik. Mondhatjuk azt, hogy ez a sikoltás a háborgó lelkiismeret hívó hangja, mely egyszerre jön *belőle és rajta túlról?* És kit akar elhívni, kinek akarja a tudomására hozni, hogy ő maga valaminek (bűneseménynek) az oka, ami a másik (esetünkben a kertészfiú) sorsát érinti, noha eladdig egyáltalán nem látta őt?¹¹² A sikoltást meghallja a hősrünk, és közelebb menve a tiltott helyhez, egy fennhangon elmondott panaszt is hall: „és most nincsen, akinek elmondjam én az én bánatomat, az én kívánságomat, és nincsen nekem, aki tējestíse az én kívánságomat.” (533.)

A *panasz* mint a másik számára akaratlanul is hallhatóvá lett monológ, egyszerre a jószágos és szolgálatkész apa hiányának a felemlítése, a várakozás és a bocsánatkérés bejelentése is. E panasz megindítja a kertész szívét, és egyszeriben késznek mutatkozik arra, hogy felhívható legyen, hogy a másikért szolgáljon, akár bűnös, akár nem, és hogy vezekeljen érte, helyette végezzen lelkigyakorlatot. E felhívásra való készségét tanúsította azzal, hogy „kérte a csillagakat, hogy adjanak nekije egy olyan tudományt vagy egy segítséget vagy olyan oktatást, hogy valamilyen virágmagat tudjan ő találni, olyant, amelyik télen is tudjan kikelni a hóból, hogy virág tudjan teremni télen is, hogy virág nyiljan a királykisasszonynak a kertjibe.” (533.)

A szövegből nyilvánvaló számunkra, hogy bármily szent tudományt is magának tudhatott a kertészünk, a természet rendjébe (vagy mások ítélet alatt állásába) mégsem képes beavatkozni; ezért kénytelen újra ráhagyatkozni vezérlő csillagaira, akik a mese logikáját követve, különösen termékeny magokkal ajándékozzák meg a tudásba beavatott tanítványt. A királylány meglátja, hogy „a hóból gyönyörű szép kis csillag alakú fehér és sárgás, zódes kis virágok hosszú szárral vannak kibújva” (534.), s újból felsikolt, mint aki tudja, hogy valaki helyette fizette meg azt az adósságot, aminek kiegyenlítésére ő képtelen lett volna. Amikor az előre megszabott idő leteltével a kertész találkozik a királylánnyal, felfedi kilétét és szándékát: „jöt-

tem, mert tudtam, hogy neked a virágok vótak a szenvedélyed, és azér jöttem ide hozzád, hogy neked minden kívánságadat tējesistem a te apád helyett.” (534.)

A kis kertész „kilenc évig csak tanult, akkor hét évig kertészkedett, az tizenhat esztendő, [...], már most a harminckettedik évibe vót.” (535.) Ez az életkormeghatározás a mesemondó részéről fontos mozzanat, azt akarja tudatni a hallgatósággal, hogy a kertész eljutott a krisztusi korhoz, tudásával képessé vált másokat a bűnös léttől megváltani. A szövegben kikalkulált életkor és annak vállalása Kerényi szerint az organikus lét alapja. „Egyén feletti sorsot élt meg a beavatott: az organikus lényét, s úgy élte meg, mint saját sorsát. [...] Szemlélés és szemlélt, tudás és lét egységet alkotnak itt”.¹¹³

A kis kertésznek úgy kellett eljutnia a mennyországba, ahova rajta kívül egyetlen más „vállalkozó” sem juthatott el, hogy lemondott a földi sorsáról és magára vette az „egyén feletti” sorsot, belesimult a Mindenségbe, s a leány apja helyett apává, a gondoskodó és megváltó *atyává* vált. Isten teremtményeként képessé vált egy másik teremtményt visszavezetni a jóság útjára. „– Ne gondoljál semmi rosszra, ne gondoljál senkire, ne gondolj szülődre, ne gondolj senkire, csak úgy gondoljál, mind ahogy eddig hordoztad a gondot az eszedben ez alatt az idő alatt, amég itt fenn vótál a mennyországban, azzal a gondolattal legyél csak és azzal az egy szándékkal.” (535.)

A kertészfiú a visszafelé vezető úton a „legsajátosabb lenni tudás” lehetőségéért, a lehetetlen elgondolásának elgondolásáért és a nem remélt valóra váltásáért hálát mond Szent Vasárnapnak. A hosszadalmas bölcselkedés és alázatos szolgálat legnagyobb adománya, hogy a nem reméltet Isten folyamatos reménységgé tette hősünk jövőjében. „Azzal, hogy önmagunkká válunk, meglepjük saját magunkat és olyan erőforrásokat fedezünk fel magunkban, amelyeknek még a létezését sem sejtettük.”¹¹⁴ Mert bármily fontos is volt elindulásától a visszafele vezető útig a kezében szorongatott kés/bicska (mint talizmán) megőrzése,¹¹⁵ ami fogadalmára emlékeztette őt, mégis a szent asszonyok közvetítésének és a remény megtörténté válásáért való közbenjárásának köszönhette átváltozását.

Amikor visszatérnek a földre, az ágyban haldokló király a hangjáról ismeri föl lányát, s mielőtt kilehelné a lelkét, átadja hatalmát a kertészfiúnak. Ám ezután a zárlatban a megszokott boldog véget éréstől elkülönböző motívumnak lehetünk a tanúi: a saját jobbá válása révén „új emberré” lett hős állhatatos szolgálatával megmentette ugyan az elrabolt királylányt, de elsődlegesen nem őt gondolta jövőbeni feletársának. Mintha a „mennyországba” elragadott lány megváltással együtt járó *bocsánat* (mely a kertészfiú megbocsátásra való képességével együtt az ígéretet tevéséről is árulkodik, mégpedig a másik jelenlétében¹¹⁶), a valaha elkövetett bűneiért való megbocsátás volna, ami ugyan az új élet kezdésének lehetőségfeltételét kínálja a lány számára, de nem feltétlenül jelenti az együttlét ígéretét is. A „legsajátosabb lenni tudás” és az erények birtoklása ellenére is az első király szolgálatában megismert lány iránt érez titkos vonzalmat a kertészfiú, s úgy véli, ha egykoron nem is szerezhette meg magának vitézségével, de a tizenhat év alatt kivívott erkölcsi megigazulása és lelki nemessége tudatában kiérdemelheti őt. Ellenben az idő tényezőjével nem számolt; úgy tűnik, egy pillanatra feledte, amit az öregasszony mondott neki a földi és a kozmikus tér-idő koordinátáiról és azok kizárólag

a számára való átjárhatóságáról. „Na, de amikor már meghallotta a kis kertész, hogy már rég férhez vannak menve a királynak a lányai, már családot is állapítottak, már nem vót, amit tenni, hát gyönyörű szép vót ez a királylány is, feleségül vette.” (536.) A hallgatóságnak (és az olvasónak) a meglepetés mellett az a benyomása támad, hogy a kertész osztja Lévinas azon véleményét, miszerint a megbocsátott lét nem büntelen lét, ezért inkább választaná egykori földi szerelmét, akít „tisztának” és jónak gondol, mintsem az égi szerelmét, aki jóságát és szépségét ő általa nyerte vissza. Ám a királylány megváltottsága nyomán azt a szeretetigéretet is magában, szívében hordozza, hogy a kölcsönös felelősséggel és szolgálni tudással elképzelhető közös jövőt úgy lehet fölfogni, mintha már a jelenben is adott volna mindkettejük számára.

JEGYZETEK

1. Jakab meséiben rendre visszatérő motívum a templomba járás, a liturgián részvétel: „De hát olyan istenfélő vót a király meg a gyerekei, hogy mindennap és minden ünnepnapon templomba ment. De Erzsike soha nem ment a templomba, ő mindig otthon maradt. [...] – Te ídesanyám, én nem tudom aztat elképzelni, aztat tudam, hogy te is keresztény vagy, de hogy te a templomba nem mész sohasé, én aztat nem tudam elgondolni, hogy te mér nem mész soha templomba?” Nagy Olga – Vöő Gabriella: *Havasok mesemondója. Jakab István meséi*, Akadémiai, Budapest, 2002, 373. A továbbiakban erre a kicadásra a lapszám megadásával hivatkozom.

2. Immanuel Kant, *A vallás a pusztá ész batárain belül*, ford. Vidrányi Katalin, Gondolat, Budapest, 1974, 352. A templomba járástól várt lelki épülésről, az együttes imádkozásról, fohászzkodásról, áhítatosságról mint „etikai ünnepegről” beszél, melynek együtt kell járnia a szubjektum tényleges megjavulását érintő morális következményekkel. Uo., 356–361.

3. „Le Moyen Age, plus que toute autre époque, a fait d' ailleurs de l' art une „Bible des pauvres”, une „littérature de illetré”, une technique pour fixer et diffuser les récits bibliques.” Jean-Jacques Wunenburger, *Le sacré*, PUF, Paris, 1981, 48.

4. „[A]ccording to some records dating from the fifteenth century, the preachers deemed it best to interlard their sermons with popular tales and pointed anectodes in order to draw greater flocks into the churches and to make them listen more intently to their teachings. Indeed, it is quite understandable that these tales or elements of tales appeared only occasionally in this or that historical reference, or in sermons, since they were not held in great esteem.” Dégh Linda, *Folktales of Hungary*, ford. Judit Halász, The University of Chicago Press, Chicago, 1965, XXIV.

5. Vöő Gabriella, *Tréfás népi elbeszélések*, Kriterion, Bukarest, 1981, 156.

6. Jean-Claude Schmitt, *Prêcher d' exemples. Récits de prédicateurs du Moyen Age*, Stock/Moyen Age, Paris, 1985, 11.

7. Uo., 10.

8. Uo., 12.

9. Walter J. Ong, *Szóbeliség és írásbeliség*, ford. Kozák Dániel, Gondolat, Budapest, 2010, 36.

10. Schmitt, *Prêcher d' exemples*, 19.

11. „A hivatásos mesemondóknak egyébként érdekük volt, hogy a mese minél tovább tartson. A vándorló orosz mesemondók, a brodjagák addig vendégeskedtek egy-egy parasztagzda házában, amíg ki nem fogytak a meséből. Ugyanúgy a Balkánon még a század első évtizedeiben is a vándorló mesemondó koldusok.” Dobos Ilona, *Gyémántkőgyő. Ordódy József és Kovács Károly meséi*, Szépirodalmi, Budapest, 1981, 24. Továbbá Ortutay Gyula, *Magyar népköltészet. Népballadák, népmesék*, Akadémiai, Budapest, 1985, 154.

12. Kant, *A vallás a pusztá ész batárain belül*, 278.

13. „[A] néphit vagy akár a szent könyvek szimbólumainak adott értelem már azok eredeti szándékában is éppúgy benne foglaltatott.” Uo., 251. – Ellenben a parasztember, aki a titkokat nem értette szerves összefüggéseikben, akként igyekezett beavatást nyerni, hogy a maga szája íze szerint átalakított

ta a varázskönyveket (grimoires), melyek a Démonnal való paktumát és a boszorkányság mindenféle hatalmának gyakorlását jelezték. Jean Palou, *La sorcellerie*, PUF, Paris, 1960, 14.

14. „De nemcsak a templomok közelében lehet keresni a novella – exemplum – tréfás mese műfajának keletkezését, hanem az életbölcesség más iskolái mellett is.” Honti János, *A mese világa*, Magvető, Budapest, 1962, 121–122.

15. Az alapvetően morális tanításokat tartalmazó exemplumok a XVI–XVII. századtól, vallási felekezettől és nemzeti jellegtől függetlenül is egyre inkább a hétköznapi nyelven íródnak, ahogy a családi, házi olvasást megkönnyítsék. Vö. Claude Bremond – Jacques Le Goff – Jean-Claude Schmitt, *L'exemplum*, Université Catholique de Louvain, Brepols, Turnhout, 1982, 67.

16. Gurevics mondja, hogy a „keresztény dogmák leple alatt tovább éltek az archaikus hiedelmek és elképzelések. Így tehát nem egy, hanem két 'világmodellről' kell beszélnünk [...]. A. J. Gurevics, *A középkori ember világgépe*, ford. Előd Nóra, Kossuth, Budapest, 1974, 20. – MacIntyre írja a lokális közösségekben a saját elváráshorizontnak megfelelően létrejött narratívákról: „ezek a narratívák biztosították azoknak a társadalmaknak az adekvát vagy inadekvát történelmi emlékezetét, amelyekben végül lejegyezték őket.” Alasdair MacIntyre, *Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány*, ford. Bíró Éva, Osiris, Budapest, 1999, 168.

17. Pierre Hadot, *Lelekgyakorlatok* = Uő., *A lélek iskolája. Lelekgyakorlatok és ókori filozófia*, ford. Cseke Ákos, Kairosz, Budapest, 2010, 58, 130.

18. *Uo.*, 64. – „E próbálkozás [gyakorlatok] eredményeként szisztematikusan gyarapodnak egyrészt a mércéknek való megfeleléshez szükséges emberi képességek, másrészt a tevékenységek kapcsolatos célokról és jókról alkotott elképzelések is.” MacIntyre, *Az erény nyomában*, 253.

19. Hadot a logosz szónak két jelentését különbözteti meg: beszéd vagy előadás, mely valójában lelekgyakorlat és tudás, jelen idézet kontextusában az első jelentés releváns. Hadot, *A lélek iskolája*, 344.

20. Albert B. Lord, *The Singer of Tales*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts–London, 2000.

21. Paul Ricoeur, *A hármas mimézis* = Uő., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. Angyalosi Gergely et al.), Osiris, Budapest, 1999, 283.

22. Vö. Kant a pásztoréletről: *A vallás a puszta ész határain belül*, 102. – Palou hangsúlyozza, hogy leggyakrabban a pásztorok voltak a boszorkánymesterek. Palou, *La sorcellerie*, 12–13.

23. Dobos, *Gyémántkőgyő*, 25.

24. Michel Foucault, *Az önmagasság technikái*, ford. Kicsák Lóránt = Uő., *Nyelv a végtelenben*, Latin Betűk, Debrecen, 1999, 346.

25. „Az erények azok a tulajdonságok, melyek képessé tesznek a rossz legyőzésére, a feladat teljesítésére, az utazás befejezésére.” MacIntyre, *Az erény nyomában*, 237.

26. Gurevics, *A középkori ember világgépe*, 35.

27. Carl Gustav Jung, *A tudat, a tudattalan és az individuáció* = Uő., *Az archetipusok és a kollektív tudattalan*, ford. Turóczy Attila, Scolar, Budapest, 2011, 269.

28. Hadot, *A lélek iskolája*, 282.

29. Kant a bölcsesség képviselőjéről mondja: „Ám csak akkor szolgál rá kitüntető nevére, ha elégséges erőt érez magában ahhoz, hogy megvesse a rosszat (s minden arra való csábítást) s fölfegyverkezzék ellene, ne pedig pusztán gyűlölje, mint valamely félelmetes lényt.” Kant, *A vallás a puszta ész határain belül*, 190.

30. Johann Peter Eckermann, *Beszélgetések Goethevel*, ford. Györffy Miklós, Európa, Budapest, 1989, 121.

31. „Plótinosz számára [...] a látás a szem belső fénye és a külső fény közötti kapcsolatban áll. [...] A látás fény, a fény pedig látás.” Pierre Hadot, *Plótinosz, avagy a tekintet egyszerűsége*, ford. Cseke Ákos, Kairosz, Budapest, 2013, 89.

32. „Így, ha nem is fogadjuk el, Ordódy és mások állításait, hogy valamikor mind igaz volt, ami a mesében van, az valószínűnek látszik, hogy mindez valamikor az élő hit – akár tételes vallás, akár néphit – része volt. Hogy a mesébeli csodát *valahol és valamikor igaznak tartották*, hittek benne.” Dobos, *Gyémántkőgyő*, 40. – „Ámi tapasztalta a mesei világ és a reális világ közötti különbséget, vagyis, amíg a mesei világban a hőst természetfeletti erőkkel rendelkező lények, beszélő állatok, varázsserejű tárgyak veszik körül, s a kimondott szónak bűvös ereje van, addig a reális világunkban nem történik semmiféle csodálatos dolog.” Erdész Sándor, *Ámi Lajos mesemondó világgépe*, különnyomat az Ethnographia 1961/3. számából, Bp., 1961, 317.

33. Amiként Nagy Olga másik felfedezettje, Cifra János mondja egészen pontosan: „Én indítottam el a fiataliságot a világba. A világ történelmére születtem.” Nagy Olga: *Cifra János meséi*, szerk. Nagy Ilona, Akadémiai, Budapest, 1991, 11. – „Ámi Lajos írni-olvasni nem tanult meg, meséivel mégis egy egész faluközösséget nevelt.” Erdész, *Ámi Lajos mesemondó világgépe*, 311.

34. A filozófiai nevelés Epiktétosz-féle három toposza: „a tanítvány (1) megtanulja, hogyan semlegesítse az externális világ tárgyaira irányuló animális törekvését és hártását, majd (2) fölismeri, hogy (a) örömmel és derüsen kell fogadnia minden eseményt és körülményt, amit a sors rámér [...] (b) milyen kötelességeknek kell eleget tennie. Végül (3) megtanulja, hogyan támaszthatja alá racionális érvekkel azokat a döntéseit, amelyek [...] a sors elfogadásán és kötelességei teljesítésén alapuló magatartását szabályozzák.” Steiger Kornél, *Marcus Aurelius. A traumatizált lélek és a terepeuta*, Korunk, 2015/február, 60.

35. Gurevics, *A középkori ember világgépe*, 151. – Másfelől Kant azt vallja: „Egy etikai közösség tehát csak úgy gondolható el, mint isteni parancsok alatt álló nép, azaz mint *Isten erényitörvények szerinti népe*.” Kant, *A vallás a pusztaság és határain belül*, 236.

36. „Az égi rétegekről szóló képzetek legteljesebb formában az égig érő fa típusú népmesékben található meg. [...] A világfá mind a sámánhitű népek, mind a magyar népmesék szerint egy olyan útvonal, amelyen a felső rétegekbe lehet jutni.” Erdész, *Ámi Lajos mesemondó világgépe*, 321–322. – Dégh írja: „sok más bonyolult mese mellett érdemes lenne az Égigérő fa nálunk etnikus értékű mese-motívumának vonzási körét regisztrálni. Eddigi tapasztalataim szerint e motívum leggyakrabban az 552-es típushoz vagy a 302-eshez kapcsolódik, de találkozik a 301., 400. és 530. típusokkal is”. Dégh Linda, *Az egyéniségvizsgálat perspektívái*, Különnyomat az Ethnographia 1960. évi 1. számából, 1960, 37.

37. MacIntyre, *Az erény nyomában*, 168–169.

38. Nagy – Vöő, *Havasok mesemondója*, 523.

39. Diószegi Vilmos, *Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII-XIX. századi művekből*, Gondolat, Budapest, 1978, 243.

40. Wunenburger, *Le sacré*, 37–38.

41. A két babérbokortól kapott ajándék: a kantár és a dió (melyek a réz, ezüst, gyémánt lovat és vitézi ruházatot adják) révén vitézként jelenik meg a kisebbik királylány előtt: „Asz mondja a király a küsebbik lányának, mikor kijöttek a templomból: – Na, látad, lányom! Hogyha most otthon maradtál volna, ját nem láttad volna ezt a gyönyörű szép gyémántvitézetet.” *A kis disznópásztor* = Nagy – Vöő, *Havasok mesemondója*, 416.

42. „Ott a kerbe sétált [...] ott amint ment, járt elé és hátra a virágok közt, hát a kertnek egy sarkába, amiről még nem is igen tudatt, mer nem ápolta addig az ideig, nekiütkezett két kis babérlevélfának. A kertész. Mikor odaért a babérlevélfákhoz, már nekiütközött, gondolta magába, hogy szed még egy kis harmatvizet és meg fogja öntözni azokat a kis fákat is, mert most búcsuzól teszi ezt a munkát, ezt az éccakát rászánta utólagasan, mert többet úgyse fog gazdálkadni isten tudja meddig az ideig.” (Nagy – Vöő, *Havasok mesemondója*, 525.) – „[M]legfelejtkezett ő még arról is, hogy ő milyen útba vagy miér ment, mert nagyon szerette a legény a virágokat ápolni, és nagyon szenvedélye vót a virágokkal dógózni.” (Nagy – Vöő, *Havasok mesemondója*, 531.) – „[Ú]gy el vót merülve a kis kertész a munkába, és annyira gyönyörkedett a kerbe, hogy nem is jutott eszibe nekije a királynak a lánya, vagy még meg is felejtkezett arról is, hogy talán ő a királynak a léányáér ment vóna. Ő úgy végezte ottan a munkát, minhogya ténleg, eredetileg neki az lenne a kötelessége, hogy ő ottan folytassa a kertészséget, úgy, mind a földön.” (Nagy – Vöő, *Havasok mesemondója*, 532–533.)

43. A *babérfá* (*Laurus nobilis*) örökzöld cserje; e növénymotívum Apollónra, a bűnös lelkek megtisztítójára és a jóslóra való utalásokat tartalmaz: „a kozmikus és emberi harmónia őrzője”, „jelzője, Phoibosz – a tisztaságra, ragyogásra, látnoki erőre utal”, „jós és jóvendőmondó, ezenkívül »a sors irányítójának«, Moiragetésnek is tartják”, szerelmét „elutasította Daphné, akit kérésére babérfává változtatt”, ő maga „Daphniosz, vagyis babéros, aki »babérból jóslatokat hirdet”. *Mitológiai enciklopédia I.*, szerk. Tokarev, a görög részt ford. Nyíri Éva, Gondolat, Budapest, 1988, 642–643.

44. „De mielőtt el nem indulnál, vegyél ki minket innen, ebből a helyből, és egyél a királynál, a *virágaskert közepibe* ültessél be, és öntözzél att meg minket!” (Nagy – Vöő, *Havasok mesemondója*, 525.) – „De mielőtt útnak nem indult volna, asz mondták a kis fák nekije, hogy jól vigyázzan mikor elérkezik a királyhoz, vállalkozik a feladatra, ő ne fogadjon a királytól semmit se, se ne kérjen semmit, úgy, ahogy az Isten megadta, ahogy ő elhatározta magában a dógot, úgy menjen föl a fára. Mikor aztán föl tudatt

menni, aztán ott ő fogja intézni a dógát, úgy, ahogy gondolja.” (Nagy – Vöő, *Havasok mesemondója*, 526.) [kiem. – B. P.] – *A kis disznópásztor* című mesében a pásztor a király szolgálatába áll kertészként: „ez a kiskertész, amikor beállt kertésznek, ő két rózsabokrot is ültetett lopva a virágaskertnek a két sarkába. De hát jobban mondva, nem is virágbokor vót, hogyhanem két babérlevélva vót, amin a babérlevél szokott teremni, és a gyerek éppen úgy öntözte azt a két babérlevélfát a kertnek a két sarkában, mind ahogyan öntözte a virágakat, és úgy kapálgatta mind a virágágyásokat, és úgy dugva és rejtegette, úgy lopva tartotta.” (Nagy – Vöő, *Havasok mesemondója*, 412–413.)

45. A „[N]épmesék világfáin az egyes megállóhelyek az ég egyes rétegeit jelzik. [...] az erdélyi oláh mesében ugyanígy egy-egy házban lakó Szent Péntekasszony, Szent Szombatasszony és Szent Vasárnapasszony, aki a 'nap testvére'”. Berze Nagy, *Nap és tükör*, 78.

46. Hadot, *A lélek iskolája*, 70. – Jakab *A kereskedő* című meséjében az ígéretéről megfélekedző lány kénytelen férje felkutatására indulni, s amikor a palota tetejéhez állított létrán feljut, az utolsó fok pótlására kis késével levágja a kisujját, s miután odaforrt a többihez, „fömlött a létrára és benézett a férjhez. Hát ténleg ott vót a férje, oda be vót húzódva egy kuckóba, és egy nagy könyvet olvasott.” Nagy – Vöő, *Havasok mesemondója*, 365.

47. Wunenburger, *Le sacré*, 38.

48. Hadot, *A lélek iskolája*, 75.

49. MacIntyre, *Az erény nyomában*, 225. – Vico a vallásosságból született istenfélelemmel rokonítja a jámborságot, de a jámborság tanította: okosságra, igazságosságra, mértékletességre is az embereket. Giambattista Vico, *Második könyv. A költői bölcsességről* = Uő., *Az új tudomány*, ford. Dienes Geodeon és Szemere Samu, Akadémiai, Budapest, 1979, 316., 320. és 327. – Kant egy helyütt megkülönbözteti az *istenfélelmet* és az *istenszeretetet* mint az Istenre vonatkoztatott morális érzület két határozmányát (Kant, *A vallás a puszta ész határain belül*, 337.); másutt viszont meglehetősen fanyar humorral beszél a jámborról, aki a „Gondviselésre hagyja, hogy jobb embert csináljon belőle, miközben ő maga a jámborságban (az isteni törvény passzív tisztelésében) buzgólkodik, s nem az erényben (ami saját erőnk alkalmazását jelenti a tisztelt törvényeknek való engedelmességben)”. Kant, *A vallás a puszta ész határain belül*, 362.

50. „[V]ajon mi teszi boldoggá az embert, az érzékek öröme és kielégítése-e, vagy az erény gyakorlása? Én gyakran hallottam tőled, hogy az emberek arra születnek, hogy erényesek legyenek, s az igazságosság éppoly lényeges tulajdonuk, mint a lét.” Montesquieu, *Perzsa levelek, X. levél*, ford. Rónay György, Európa, Budapest, 1980, 26.

51. Jean-Louis Chrétien, *A felejtethetlen és a nem remélt*, ford. Cseke Ákos, Vigilia, Budapest, 2010, 142.

52. Gurevics, *A középkori ember világképe*, 261–262.

53. Kant, *A vallás a puszta ész határain belül*, 361.

54. Uő.

55. Uő., 350.

56. Uő., 206.

57. Nagy Olga, aki mind a két erdélyi cigány mesemondó, Jakab és Cifra meséinek gyűjtője volt, pontosan rámutatott Cifra esetében: „számára létszükséglet, egyfajta kompenzáció hinni egy olyan hősi világban, amelyben ez a rendkívüliség [a hősök rendkívülisége] alapvető vonás.” Nagy, *Cifra János meséi*, 25.

58. Ilyen például az istenítélet elfogadása és elfogadtatása: „– Restellem, királyom, én magamat tetőled, hogy te saját, édes gyerekedet halálra ítéljed. Nem lehetsz te a gyerekednek ítülő hóhérja, és sem meg más sem. Hanem az Istennek a sorsára és akaratjára kel adni a lányt.” *A gondolatlan király* = Nagy – Vöő, *Havasok mesemondója*, 260.

59. Ilyen például a természettel való közösség élménye, a sztoikusok szerint „minden egyes dologban jelen van a mindenség” és „ők maguk is a kozmikus Mindenség részei”. Hadot, *A lélek iskolája*, 312.

60. A csillagok közül is a legfontosabb a nap, melynek felkelte a megmentő szellemi fényt, a születést és a halhatatlanságot szimbolizálja. Vö. Wunenburger, *Le sacré*, 41. Cifra Nyeznámját pedig a „virágszakállas” ember vezeti, akit még gyermekként mentett meg apja fogságából.

61. Martin Buber, *Haszid történetek I.*, ford. Rác Péter, Atlantisz, Budapest, 1995, 62.

62. Gurevics, *A középkori ember világképe*, 65.

63. Erdész, *Ami Lajos mesemondó világképe*, 322.

64. Foucault, *Az önmagasság technikái*, 352.

65. „A mérce, amelynek a helyesen cselekvésnek meg kell majd felelnie, magában a természetben megtestesülő törvény, a kozmikus rend által megszabott mérce. Az erény tehát a kozmosz törvényének való megfelelés a belső diszpozíció és a külső cselekedet tekintetében egyaránt.” MacIntyre, *Az erény nyomában*, 228.

66. „Avatlatlanok! Kik soha nem léptek be az örökkévalóság titkaiba: világosságtok a mélységek ködéhez hasonlatos, és elmétek okoskodásai olyanok, mint a por, melyet akkor ver föl lábatok, mikor Sábán tüzes hónapjában delelőjén áll a nap!” Montesquieu, *Perzsa levelek*, 43.

67. Marcus Aurélius, *Elmélkedések, Negyedik könyv*, 33, ford. Huszti József = *Sztoikus etikai antológia*, válogatta Steiger Kornél, Gondolat, Budapest, 1983. 68.

68. Buber, *Haszid történetek I.*, 72.

69. Kant, *A vallás a pusztaság határain belül*, 342.

70. *Uo.*

71. Martin Heidegger, *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály et al., Gondolat, Budapest, 1989, 456.

72. *Uo.*, 457.

73. *Uo.*, 462.

74. Hadot, *A lélek iskolája*, 268.

75. Hadot jegyzi meg: „a 'szép' antropológiai értelemben mindig erkölcsi értékre utal”. Hadot, *A lélek iskolája*, 282. – Vico az okos és értelmes embereket képesnek tartja a természetes szép érzékelésére, ellenben ezt a képességet megtagadja a pórnéptől: „a parasztok és az alja nép emberei egyáltalán nem, vagy csak igen kevésbé értik meg a szépséget”. Vico, *Az új tudomány*, 359.

76. Hadot, *A lélek iskolája*, 48. – Továbbá: „Minden tanulás megértés. Minden ember képes a Jó fényének szemlélésére, csakhogy általában rossz irányban keresi; a tanítás feladata az, hogy helyes irányba fordítsa a tanítvány tekintetét.” *Uo.*, 205. – Kant is a „Jó felé” való folyamatos haladásról beszél. Kant, *A vallás a pusztaság határain belül*, 282.

77. Wunenburger, *Le sacré*, 19. („Le prophète devient donc un témoin vivant de la présence du surnaturel.”)

78. Kant, *A vallás a pusztaság határain belül*, 179.

79. *Uo.*, 181.

80. Heidegger, *Lét és idő*, 463.

81. Kant pedig – kinek szavaiból igazolva láthatjuk a mesemondó szándékát – a vaskos könyvről és a benne foglalt tudásról állítja: „Egy szent könyv a lehető legnagyobb tiszteletre tesz szert azok körében (s éppen náluk a leginkább), akik nem olvashatják, vagy legalábbis nem képesek összefüggő valóságfogalmat alkotni belőle, s mit sem ér az okoskodás a minden ellenvetést szétzúzó hatalmi szóval szemben: *ímé, írva vagyon*. S ezért mondják az írás hitkérdéseket fejtegető helyeit is éppenséggel *példabeszédeknek*.” Kant, *A vallás a pusztaság határain belül*, 245.

82. *Uo.*, 269.

83. Foucault, *Az önmagaság technikái*, 359.

84. Gurevics, *A középkori ember világlépe*, 53.

85. *Uo.*, 59.

86. Mircea Eliade, *A szent és a profán*, ford. Berényi Gábor, Európa, Budapest, 1987, 108.

87. Hadot, *A lélek iskolája*, 311. Erről a táplálékról lemondásról és Istenné levésről lásd L. Caecilius Firmianus Lactantius, *Isten műve* = Uő., *Az isteni gondviselésről*, ford. Adamik Tamás, Helikon, Budapest, 1985, 68. – „A »Nyeznám«-ban a mesemondó teszi föl a kérdést: Hiszen vajon ki vezérelte? A virág-szakállas. Hiszen ez a gyermek se meg nem ehezett, se meg nem fázott, se meg nem szomjazott.” Nagy, *Cifra János meséi*, 177.

88. Ricoeur, *A hármas mimézis*, 268.

89. Kant, *A vallás a pusztaság határain belül*, 180.

90. Foucault, *Az önmagaság technikái*, 356.

91. „Léteztek történetek, így, többes számban, sok-sok olyan történet, amely példaként volt felhasználható az erkölcsi és a teológiai oktatásban, a jogban és a filozófiában.” Reinhart Koselleck, *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*, ford. Hidas Zoltán, Atlantisz, Budapest, 2003, 302.

92. „Az első fok az, hogy fölismerjük a hamis vallásokat, és elveszük az emberkéz alkotta bálványoknak bemutatott istentelen áldozatokat; a második pedig az, hogy belássuk: egy a legfőbb Isten, a világot

az ő hatalma és gondviselése hozta létre kezdetben és irányítja a későbbiekben; a harmadik fok az, hogy fölismertjük szolgáját és követét, akit elküldött a földre, hogy tanítása által megszabaduljunk a tévelygéstől, amely behálóz bennünket, és az igaz Isten tiszteletétől formálódva, megtanuljuk az igazságot.” Lactantius, *Isten műve*, 106.

93. Kant, *A vallás a pusztaság és határain belül*, 286.

94. Kant, *A vallás a pusztaság és határain belül*, 290.

95. Chrétien, *A felejtetetlen és a nem remélt*, 144.

96. Berze Nagy írja, hogy a planétaistenségek, akik az égi rétegben lakoznak, a románoknál is tiszteletből a szent jelzőt kapták, „a keresztény felfogásban Istennél a szentek az emberek szószólói”. Berze Nagy János, *Nap és tükrök*, Baranya Megyei Tanács, Pécs, 1982, 83. Azt is megjegyzi, hogy más hagyományokban: „isten követői” vagy „tolmácsok”.

97. Buber, *Haszid történetek I.*, 25.

98. Kant, *A vallás a pusztaság és határain belül*, 296.

99. Buber, *Haszid történetek I.*, 24.

100. René Descartes, *A módszerről*, ford. Alexander Bernát et al., Kriterion, Kolozsvár, 2002, 143.

101. Hadot, *A lélek iskolája*, 54.

102. Hadot, *A lélek iskolája*, 399.

103. Kant, *A vallás a pusztaság és határain belül*, 252.

104. Chrétien, *A felejtetetlen és a nem remélt*, 28.

105. Kerényi Károly, *Mi a mitológia?* Szépirodalmi, Budapest, 1988, 177.

106. „Az alvás végett kapta tehát Istentől az álom képességét [...] megtartotta magának a lehetőséget arra, hogy az álom útján tájékoztassa az embert a jövőéről.” Lactantius, *Isten műve*, 99.

107. Buber, *Haszid történetek I.*, 28.

108. Wunenburger, *Le sacré*, 25.

109. Gurevics, *A középkori ember világgépe*, 258.

110. „Me nekem az életnek minden boldogsága az vót, hogy minél szebbek legyenek az én virágaim, minél gyönyörűbb legyen a kertem, hogy olyan ne legyen még a világ kereksegin se. És ez a kert is gyönyörű szép, csak egy kicsit el van hanyagolva. Addig nem is fogok én a palota felé menni, ha életembe kerül is, amég nem fogom én úgy tenni ezt a kertet rendben, ahogy csak nekem fog tetszeni.” (Nagy – Vöő, *Havasok mesemondója*, 531.)

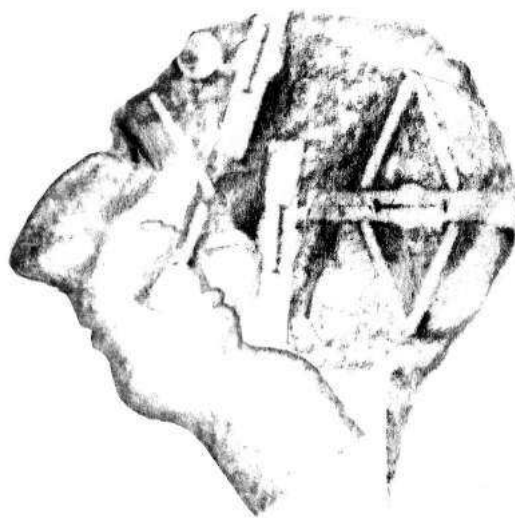
111. Heidegger, *Lét és idő*, 474–475.

112. Kerényi, *Mi a mitológia?*, 79.

113. Chrétien, *A felejtetetlen és a nem remélt*, 149.

114. „– Na jól van, fiam, mostan tedd el azt a kis zsebkést a kezedből, de úgy tedd el a kést, hogy legyen eltéve, mert ha elveszítted a késedet vagy valaki meg fogja látni a késedet, amég a munkádat el nem végzed, hát tudd meg, hogy veszted lesz.” (Nagy – Vöő, *Havasok mesemondója*, 530.)

115. Paul Ricoeur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Seuil, Paris, 2000, 632.



szemle

Egy fűzfapoéta ürügyén

VADERNA GÁBOR: *ÉLET ÉS IRODALOM*

Vaderna Gábor kötete a szó legjobb értelmében képviseli irodalom- és kultúratudomány egységét. Egyfelől vállalja a kapcsolódást a személyközpontú, „főhős” köré szerveződő monográfia műfaji kereteinek hagyományához, másfelől megújítja azt egy sajátos, társadalomtörténeti-antropológiai szempontrendszer középpontba emelésével. Dessewffy József hányatott sorsú életműve nem önmagáért, nem kuriózumkeresés végett kerül a vizsgálódás előterébe. Sokkal inkább azért, mert rajta keresztül reprezentatív módon bemutatathatók a 19. század első felének irodalomhasználati módjai: a nyilvánosság terei, irodalom és politika egybefonódó diskurzusai, az esztétikum antropológizált megjelenési formái (képzés, társiasság stb.). A monográfia tétje voltaképp az, hogy ezt a koncepciót követve felül- és újraírhatóak-e a korszakra vonatkozó nagyelbeszélések, oldható-e felvilágosodás–reformkor, klasszika–romantika már-már metaforizált dichotómiája, és rekonstruálható-e olyan történeti nézőpont, mely a diszkurzív mozgásokat, egyidejűségeket és egymásrahatásokat képes megragadni.

Ahhoz azonban, hogy e kérdések súlya és a kötet módszertani irányának markáns vonala érzékletesebbé váljék, érdemes egy pillantást vetni annak tágabb kontextusára. Ez a tágabb kontextus pedig nem más, mint a Ligatura-sorozat, melyben a kötet megjelent, és melynek Vaderna Gábor 2008-tól, a sorozat indulásától fogva társszerkesztője. A Szilágyi Márton, Scheibner Tamás és Vaderna Gábor által szerkesztett sorozat, mely kezdetben a L'Harmattan, majd a Ráció kiadónál jelent-jelenik meg, láthatóan céltudatos, következetes program szerint szerveződik, még ha ennek explicit kifejtésétől, behatárolásától a szerkesztők eleinte óvakodtak is. 2013-ban azonban, épp Vaderna Gábor kötetének megjelenése után Szilágyi Márton közzétett egy *Szándékok és eredmények* alcímű összefoglalást (*Korall*, 53. szám, 179–185.). Ez az összefoglalás ráirányítja a figyelmet számos dilemmára, melyet Vaderna Gábor kötete is felvet.

Az egyik ilyen dilemma, amely a kötet születésének kezdetén egy *Vetésforgó*-konferencián el is hangzott az egyik fejezet kritikájaként, hogy ugyan miért is érdemes egy nyilvánvalóan tehetségtelen versfaragó főúr életművével irodalomtörténeti szempontból foglalkozni, holott versei esztétikai szempontból aligha élvezetesekek egy mai olvasó számára. Ugyan miért kellene rehabilitálni a nemzeti kánon számára Dessewffyt? E kérdés jól illusztrálja a Ligatura-összefoglalás megállapítását, miszerint „jóval nehezebb elfogadtatni azt például, hogy egy írói életmű (személyiség, jelenség stb.) monografikus témává emelésakor a szerzőnek nem feltétlenül vagy nem elsősorban az lehet csak a célja, hogy átértékelje az adott személy

vagy probléma értékbeli státuszát a nemzeti (vagy bármely más, közösségi elvre apelláló) kánonon belül.” Vaderna Gábor kötete valóban nem akarja újramagasz-
tosítani Dessewffy életművét, legalábbis nem esztétikai szempontból, és főleg nem ki-
zárólag a versei vonatkozásában. A kötet látókörébe egészen más jellegű Dessewffy-
szövegek kerültek. Újfént a kiadói programot idézve: „a kötetekben kialakult iro-
dalomfogalom nem elsősorban esztétikai érdekeltségű – noha a szerzők tudatában
vannak a poétikai jelentőség viszonylagosságának is –, sokkal inkább a szövegek
megszületésének és befogadásának történeti feltételrendszere s az ezt szabályozó,
befolyásoló társadalmi és retorikai kontextusok állnak az elemzések hom-
lokterében. Ehhez kapcsolódik az is, hogy az elemzésre méltatott szövegek köre
tágabb, mint a kanonikus érvelésre építő tanulmányokban: gyakran speciális tár-
sadalmi funkciókat betöltő szövegtípusok (például újságcikkek, alkalmi költemé-
nyek, magánlevelek) válnak lényegessé. Ez is egy átértékelt irodalomfelfogás je-
lenlétére utal: mondhatni, funkcionalitásában és diszkurzív módon képződik az
elemzendő szövegek irodalmisága.”

A másik dilemma a kutatás módszertanára vonatkozik. E módszertan két sarok-
pontja „élet és irodalom” címben is megjelenített kapcsolata, illetve ennek tár-
sadalmi kivételése a nyilvánosság különféle tereiben. Természetesen lehet ennek
kapcsán mikrotörténeti háttérrel beszélni, ahogyan a kötet meg is teszi, ugyanak-
kor a kötet egyes fejezetei sokkal változatosabb metodológiát mozgatnak a mikro-
történetinél: kultusztörténeti közelítés, filozófiai diskurzuselemzés, kritikátörténeti
eszmefuttatás, naplóértelmezés dietetikai elemzésekkel stb. Ezt a változatosságot
egyrészt az említett két sarokpont szervezi, másrészt pedig egy olyan antropológiai
kíváncsiság, amelyet – Takáts József szavaival élve – a „bennszülött nézőpontjá-
nak” megismerése mozgat. Takáts József tanulmányában (*A bennszülöttek nyelve
és a tudósoké = Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
előadásai*, szerk. Jankovics József, Nyerges Judit, Budapest, 2004, 128–134.) a ku-
tatói és így az irodalomtörténeti munka mintájaként az etnográfusok kulturális
antropológiai tájoltságát tételezi, Geertz, Skinner és Peter Burke javaslatai alapján
elindulva: „egyrészt ahhoz, hogy megértsük, hogyan gondolnak magukra más kul-
túrákban az emberek, »félre kell tenni« saját kultúránk személyfogalmát, s azokra
a szimbolikus formákra kell figyelni, amelyekkel ők jelenítik meg, értelmezik saját
magukat [...], másrészt a leírásunkban az ún. »élményközeli« és »élménytávoli« fo-
galmak praktikus egyensúlyára érdemes törekedni – ha úgy tetszik, a bennszülött
és a tudományos nyelv praktikus egyensúlyára.” Vaderna Gábor kötetét e tájoltság
első lépése, azaz a vizsgált kulturális szereplő önértelmezéséből való kiindulás
mindenképpen meghatározza: a monográfia Dessewffy József kulturális terét és
kultúrafogalmát a Dessewffy-szövegek horizontjáról nézve próbálja újra feltárni és
megnyitni olvasói előtt. Mégpedig nem csupán a recepció által később forgatott
Dessewffy-szövegek felől, hanem egy teljesebb, alapos filológiai előkészítéssel,
levéltári munkával összegyűjtött szövegkorpusz felől: jó példa erre a *Testi és társal-
kodási élet Pesten 1828* címmel szereplő napló, melynek kéziratát az OSZK Kézi-
rattárában találta a szerző. Ugyanakkor a monográfia szerzője még ennél is tovább
lép. A két már említett sarokpont, azaz „élet és irodalom” kapcsolata, valamint az
irodalom beleágyazása a nyilvánosság különféle tereibe nem(csak) egy társada-

lomtörténeti érdeklődésű elemző utólagos alapvetései. Sokkal inkább remek egybejátszása az elemző szempontjainak a Dessewffy-korabeli kultúrafogalom szempontrendszerével. Az ma már szinte közhelyszerű, hogy Dessewffy kulturális szocializációját még egy olyan korszak, olyan kultúrképzet határozta meg, melyben nem különült el a professzionális, l'art pour l'art irodalom, és nem került előtérbe a költői géniusz termékeként értett fikciós szépirodalom. A *res litterae* kultúrafogalma egységben látta az újságcikket a naplóval, a verset a tudományos értekezéssel, és ezeket a humanitas egyik fő tényezőjének, az ember kulturális érzékének kivetüléseiként olvasta. Azaz antropocentrikusan, az emberi létevékenységbe szervesen (még biológiai szinten is, amit az épp az előbb említett Dessewffy-napló mutat jól) beágyazva. Másfelől pedig még a teoretikus esztétika szintjén sem választódott le az irodalom művelése és értelmezése az emberi önkifejezés és önértés horizontjáról. A művészet médiumként tételeztetett ember és ember között, a kapcsolatteremtés, azaz az emberi élet és a társadalom egyik legalapvetőbb funkciójának hordozójaként: ab ovo közösségi és nyilvános jelenségként. Ez a beállítódás kel életre a kötet modern társadalomfilozófiai alapozású diskurzusában: mind a tárgyalt kor, mind pedig a jelenkor vonatkozásában autentikusan.

A szemléleti autenticitást pedig felerősíti az, hogy a kötet nyelve jó érzékkel talál rá az „élményközeli” és „élménytávoli” fogalmak praktikus egyensúlyára: a korunkbeli elméleti irányokra asszociáló szakszavak szervesen épülnek be egy, a magyar irodalomtörténeti esszé legjobb hagyományait idéző „társalkodó” szólamba. És ez nem csupán stilisztikai sajátosság, ámbar a szerző külön nem fejtegeti, programként nem vállalja azt. E jelenség rámutat arra a pontra, amely a Ligatura-programból (még) hiányzik, és amelynek átgondolását és kifejtését többek között épp az idézett Takáts-tanulmány megkerülhetetlennek tartja. Úgy tűnik ugyanis, hogy a Ligatura-kötetek, módszertani tudatosságuk mellett, vagy épp emiatt, egy nyelvi paradigmát is kirajzolni látszanak, és ez alól Vaderna Gábor kötete mellett az azóta megjelent monográfiák, többek között Czifra Mariann Kazinczy- vagy Szilágyi Márton Csokonai-kötete sem kivétel. Ez a nyelvi paradigma szólamszerű, azaz nem rejti el, hogy egy-egy kutatói szubjektum, mégpedig sajátos habitusú kutatói szubjektum terméke. Olyan kutatói szubjektumok szólamaikat olvashatjuk ezekben a kötetekben, akik elkötelezett kíváncsiságukkal és a felfedezés örömeivel magukkal rántják az olvasót tárgyuk világába (vagy épp világot teremtenek/rekonstruálnak tárgyuk köré). És mindemellett megtalálják e közvetítő szerep alapfeltételét, a már említett egyensúlyt a 19. századi diskurzusokat idéző, bennszülött nyelvi sajátosságok és a jelen horizontunkra reflektáló kutatói nyelvhasználat között. Teszik ezt ugyanakkor anélkül, hogy erre reflektálnának – pedig fontos lenne, hogy egy effajta nyelvhasználati, szemléleti tudatosság megjelenjék a magyar irodalomtörténet-írásban, ha nem is programként, de vállalt és kidolgozott attitűdként mindenképp. Az alapot ennek az attitűdnek a felmutatásához és kidolgozásához a Ligatura-kötetek, köztük az itt tárgyalt kötet is, már megteremtette.

A harmadik dilemma a biográfia műfaji előképének vállalhatósága, a fenti kutatási módszertannal való összeegyeztethetősége körül bontakozik ki. Hiszen a kötet nem Dessewffy Józsefről szól, pontosabban nem egy életrajz elbeszélhetősége adja a súlypontját. Ugyanakkor a kötet koncepciója feltételezi az életrajzi források

minuciózus ismeretét, és egyfajta munkahipotézist az életpálya egészére (mondhatnánk: pályaszerűségére) vonatkozóan. Érdemes áttekinteni ezt a struktúrát és eltöprengeni felette.

A bevezető fejezet – *Egy holttest gróf Dessewffy József birtokán* – Dessewffy egyik levélrészletéből indul ki, mely az öngyilkosság korabeli asszociációit rendezi kulturális koncepciókká. Az irodalomtörténeti szöveg a nyomozó népszerű és a helyzethez illő kliséit ölti magára, és sodró lendülettel vezeti olvasóját a levél tematikájából kiágazó 18–19. századi kulturális és társadalmi öngyilkosság-diskurzusok bonyolult nyomvonalán. Teoretikus metodikai fejtegetések helyett gyakorlati módszertani ízelítő. Az ezt követő fejezetek ebből a nyomozói attitűdből épülnek ki, mégpedig egy hármasszintű szerinti. E szerinti egyik alappillére a biográfia: a *Családi nyilvánosság* című második fejezet gyermekkori vonatkozású alfejezeteitől jut el az olvasó a befejező fejezet utolsó, *Dessewffyné hálája* című alfejezetéig, mely a gróf halálának sajátos szempontú értelmezésével zárul. A második pillér a horizont folyamatos tágítására épül: a familiáris, családi nyilvánosságtól három fokozaton-fejezeten (a baráti, irodalmi és intézményi nyilvánosság lépcsőin) át érkezik el az olvasó *Az irodalom társadalmi használatára* című fejezetig. A harmadik pillér pedig egy körkörös kiépülő, a kutató aspektusából tekintett folyamat: a Dessewffy-narratívákkal való leszámolástól (*A nagy másik. Egy életpálya kutatási lehetőségei* című első fejezetben) kiindulva a kutató kísérletet tesz egy alternatív narratíva kiépítésére – a zárófejezetben ugyanakkor egy sajátos gesztussal, a Dessewffy özvegyének tulajdonított gondolatokkal mintegy elbizonytalanítja ennek az új alternatívának a kizárólagosságát. („Két dolgot viszont pontosan látott: egyfelől azt, hogy Dessewffy gróf életpályájában megjelenik a 19. század első évtizedeinek egyik lehetséges elbeszélése, másfelől azt, hogy e korszak történetét mégsem elhunyt férjének főszerelésével fogja elbeszélni az utókor.”)

E remek (szöveg)szervező készségről tanúskodó, tagolt szerinti fölött töprengve három dologra juthat az olvasó. Egyrészt világosan ráláthat arra a hiányra, amelyet Margócsy István röviden úgy szokott összefoglalni: a magyar irodalomtörténet-írásból hiányzik a jó értelemben vett „pozitivisták” biografikus feldolgozások széleskörű alapja. Vaderna Gábor monográfiájának azért van szüksége erre a szofisztikált szerinti szerinti, mert egyszerre kell megírnia és dekonstruálnia Dessewffy József biográfiáját. A Ligatura-sorozat tekintve talán csak Keszeg Annának, a Gyöngyössi János-monográfia szerzőjének kellett szembenéznie ilyen élesen ezzel a problémával. És éppen ettől nem olvasható könnyedén az egyébként sodró retorikájú Vaderna-kötet. Másrészt felmérhetővé válik az is a kötet olvasója számára, hogy ha Dessewffy korának magyarországi kultúrájáról átfogó, a Ligatura-program szempontrendszerét érvényesítő képet kíván felrajzolni az irodalomtörténet szakma, akkor ahhoz számos alapkutatásra, mégpedig a Vaderna-kötet alapkutatásához hasonló színvonalú alternatív narratívák megalkotására van még szükség. Ráadásul olyan mozaikokról van itt szó, amelyek összeillesztése kapcsán nem eldöntött egyelőre: a minél szélesebb, folyton bővíthető panoráma vagy egy egységes, lezárt vízió kirakása a cél. Harmadrészt pedig a kötet egy mondatával bizonyára nem fog egyetérteni az olvasó: mégpedig az imént idézett zárómondat utolsó megállapításával („e korszak történetét mégsem elhunyt férjének főszerelésé-

vel fogja elbeszélni az utókor”). Miért is? Mert az „utókor” most már nemcsak Tol-
dy Ferenc vagy Eötvös József írásai képviselik, amelyek olyan haloványan festet-
ték meg a korszaktablón Dessewffy portréját. Időközben az „utókor” ezekhez mér-
hető reprezentánsává vált Vaderna Gábor monográfiája. (*Ráció*)

BALOGH PIROSKA

Interpretáció és alázat

GERE ZSOLT: *SZEBB IDŐK*

Azt hiszem, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Gere Zsolt könyve a Vörösmarty-szak-
irodalom történetében új és fontos fejezetet nyit(ott). Valószínűleg nem találhat
senki kivetnivalót abban, ha ehhez azt is hozzátesszük, hogy a Vörösmarty-olva-
sásnak erre a „vérfriessítésre” már régóta szüksége volt. A kötet jelentőségét az is
növeli, hogy megjelenését másfél évtizednyi kutatás és a tudós közvélemény által
elismeréssel kísért publikációs gyakorlat előzte meg. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy
Gere Zsolt könyve alapos előtanulmányok után született, és komoly szakmai sike-
rek fényezték létrejöttének történetét. (Ismeretes, hogy a szerző 2002-ben a kötet
egyik fejezetévé is komponált tanulmányáért Martinkó András-díjat kapott.) A re-
cenzent e keletkezéstörténeti kontextus ismerete egyszerre ösztönzi bátor hozzá-
állásra és egyszerre kényszeríti bölcs visszafogottságra. Bátorságra, ha a laudáció
hangján szeretne megszólalni, hiszen így a klasszikus magyar irodalom jelenkori
honi tudományos közvéleményével minden bizonnyal egybehangzó értékítéletet
képviselek egy valószínűleg széleskörű közmegegyezésre épülő kollektív szólam
részeként nyilatkozhat. Visszafogottságra pedig akkor, ha a szigorú bíráló szerepé-
be próbálna belebújni, hiszen egy olyan irodalomtörténész munkáját kellene meg-
ítélnie, aki az elmúlt másfél évtizedben a kortárs Vörösmarty-recepció egyik leg-
meghatározóbb szereplőjévé vált. Gere Zsolt kötetét egy kritikusa nemrégiben
„régóta várt könyv”-nek nevezte. (Csonki Árpád: *Gere Zsolt: Szebb idők*, Irodalom-
történet, 2014/3, 410.) Ha ez igaz, s miért is ne volna az, akkor a kötet megjelené-
se nem pusztán egyszeri eseményként, hanem egy viszonylag hosszabb, gyümöl-
csöket lassan, de folyamatosan érlelő kutatói és alkotói folyamat teleologikus cso-
mópontjaként is értelmezhető. Recenzensként tisztában kell lennünk a lehetősége-
inkkel és korlátainkkal. Lehetőségeink csekély mozgásteret kínálnak: nagyrészt a
kötetbe foglalt témák ismertetésével és a szerző interpretációs gyakorlatának jel-
lemzésével juthatunk kellő közelségbe az előttünk kibomló Vörösmarty-kép meg-
értéséhez. Korlátaink viszont még ennél is kevesebb szabadságot nyújtanak. Nem
pusztán azért, mert Vörösmartyt és korát illetően jóval csekélyebb tájékozottsággal
rendelkezünk, mint a szerző, hanem azért is, mert az előbb említett lehetőségek-
kel sem tudunk igazán élni. A jellemzés és ismertetés (korántsem olyan) egyszerű
feladatát már az előbb citált kritika elvégezte, így csak ismétlésekbe bocsátkozhat-
nánk. Nem beszélve arról, hogy a könyvet nyitó *Bevezetés* összefoglaló tézisei tar-

talmazzák mindazokat az információkat, amelyek az elemző fejezetekben kibontásra kerülnek, segítve ezzel az olvasót abban, hogy eligazodjon a szöveg hermeneutikai labirintusában, és kész tényeket adva a bírálónak ahhoz, hogy (1) a gondolatmenet főbb alappilléreit rögzíthesse, (2) a kötet recepciótörténeti összefüggéseit körvonalazhassa, (3) a szöveg interpretációs rétegeit elkülöníthesse, (4) az értelmezések innovatív törekvéseit és fogyatékoságait feltérképezhesse.

Az eddig elmondottak alapján valószínűleg nem éri meglepetésként e recenzió olvasóját, ha a továbbiakban lemondunk a bírálat beszédgyakorlatára általában jellemzőnek vélt tárgyi, módszertani és nyelvi szigorúságról és olyan perspektívából közelítünk tárgyunkhoz, amely még kissé idegennek mutatkozik a(z irodalom)kritikai diskurzusban. Idegenül hat, de egy tudományos teljesítmény megítélése szempontjából egyáltalán nem mellékes. E perspektívát nevezzük most „tudományetikai”-nak. Az elnevezés feletti bizonytalanságunk abból adódik, hogy reflexiónkban Gere Zsolt könyvét nem kimondottan a jelenleg érvényben lévő tudományetikai normák alapján vizsgáljuk, hanem annak a „szövegmorál”-nak a perspektívájából, amelyet a kötet az olvasóval meg kíván ízeletetni. Tehát nem a kodifikált szabályok és a szabályszegések horizontjából tekintünk tárgyunkra, inkább azt az erkölcsi hozzáállást igyekszünk jellemezni, amely Gere Zsoltnak Vörösmartyhoz, a Vörösmarty-recepcióhoz és saját kutatásaihoz fűződő viszonyát meghatározzák. Vizsgálódásainkat emiatt a laudáció retorikája fogja uralni.

Kritikai ítéleteink megfogalmazásakor ritkán terelődnek gondolataink olyan értékmozzanatokra, amelyek tudományetikai szempontból mérlegelik tárgyukat. Ha mégis efféle kényszer vagy késztetés kerítene minket hatalmába, az valószínűleg nem afeletti örömeinkből nyerné indokoltságát, hogy a bírálat tárgyában a tudományetikai normák tökéletes megvalósulásának példáját véljük felfedezni, hanem afeletti bosszankodásunkból kapna lendületet, hogy a kérdéses munkát valamilyen etikai vétség elkövetésén értük. Valamivel egyszerűbben úgy fogalmazhatnánk, hogy egy tudományos teljesítmény megítélésében a szöveg „erkölcsiség”-ére, vagyis arra a módra, ahogy a szöveg az etikai normákat vagy az azokhoz fűződő viszonyát reprezentálja, csak akkor szokás rákérdezni, ha a bíráló vagy a szakmai közvélemény e reprezentációban súlyos devianciákat észlel. Ezen természetesen cseppet sem csodálkozhatunk. Ahogy azt az MTA 2010-ben elfogadott *Tudományetikai kódexe* megfogalmazza, a „tudományetikai elvek [...] alapvető és univerzális szabályok” (*Tudományetikai kódex*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 2010, 5.), ez pedig azt jelenti, hogy konkrét esetekben igazából csak a vélelmezett szabályszegés teszi lehetővé/szükségessé egy erkölcsi horizont megrajzolását. Innen nézve felettebb csekély mozgástere van egy kritikusnak, ha a kodifikált tudományetikai elvek alá rendelve tesz kísérletet egy magas színvonalon megírt tudományos munka morális diskurzusának magyarázatára. Ezért ne várja az olvasó, hogy az alábbiakban a normáknak való megfeleltetések praxisát követve nyilatkozzunk Gere Zsolt könyvéről. A *Szebb idők* „tudományetikai” horizontjának különöségét vagy többletértékét az adja, hogy egészen beivódik az azt képviselő nyelv a Vörösmarty-szövegek magyarázatába. Vagyis a könyv szerzője egyszerre értelmezi tárgyat és egyszerre épít a tárgy (amely, hangsúlyozom ismét, nemcsak a Vörösmarty-korpuszt, de az egész Vörösmarty-kutatást is jelenti) köré egy sajátos és egyénre sza-

bott etikai kontextust. Hogyan lehetséges ez? A könyv nemcsak másfél évtizedes kutatás eredményeit tartalmazza, de magának e kutatásnak és a kötet megírásának a történetét is elbeszéli. Természetesen nem önálló, az argumentációs szölamoktól elkülönülő beszédgyakorlatként van jelen ez a narrációs réteg a könyvben, hanem annak részeként, beleolva a magyarázatokba; elemi szinten rendszertelen, de egészében véve szellemi önéletrajzzá alakítható autobiografikus mozaikdarabkák sokaságaként. Valószínűleg ennek az önéletrajziságnak köszönhető, hogy az argumentáció során felerősödik a szerzőben annak igénye, hogy „tudományetikai”-lag is kommunikatív önarcképpé formálja kutatásainak és a munka keletkezéstörténetének elbeszélését. Ennek a – Gere könyvében hol burkoltan, hol pedig nyíltan jelen lévő – törekvésnek az összefoglaló jellemzésére használnám a recenzió címében található „alázat” kifejezést, ugyanis ezzel a szóval lehetne véleményem szerint a legpontosabban megragadni Gere Zsolt „tudományetikai” önarcképének lényegét. Ez az alázat a könyv minden fejezetében, illetve minden argumentációs rétegében jelen van. Amellett, hogy átítatja a Vörösmarty-könyv szinte minden oldalát, rendkívül sokféle etikai manőverben revelálódik, aszerint, hogy éppen kivel vagy mivel folytat a szerző párbeszédet, kinek vagy minek a jellemzésére vagy magyarázatára tesz kísérletet, illetve hogy mit gondol, miként vélekedik saját interpretációjáról. A továbbiakban ennek az alázatnak a megnyilvánulási formáira szeretnénk néhány példát hozni.

A kötet *Bevezetés*ének végén a szerző az elvégzett munka hiányosságait taglalja, s néhány kimaradt témára és meg nem írt fejezetre utalva kijelenti: „Ezek a területeken be kellett látnom ismereteim, kutatási lehetőségeim nagyfokú korlátozottságát, s hogy ezért legfeljebb a problémakör és néhány összefüggés érzékeltetéséig juthattam el. De a kötet olvasója számára, reményeim szerint, nemcsak retorikai, mentegetőző fordulatként, hanem általános tapasztalatként is elfogadható, ha egy hosszú idő, sok belső formálódás, kétely és más szemléletet kívánó munkák után lezárt kutatás hiányosságait a szerző jóval hosszabban tudná sorolni, mint – pillanatnyinak vélt – eredményeit.” (20.) Aki idáig jut Gere Zsolt könyvének olvasásában, az valóban tekinthetné egy egyszerű retorikai fogásnak e vallomást: a *captatio benevolentiae* példájának, amely az interpretáció alanyának mentegetőzéssel az olvasó érzelmeinek megnyerését célozza. Ennél azonban többről van szó. A kötet egészének ismeretében ugyanis e formula a szerző önjellemzésévé és az előbb kiemelt alázat egyik legfőbb motiválójává válik. Egy tudományos diskurzusban saját korlátaink beismerése szimpatikus lehet az olvasó számára, de csak akkor, ha mögötte nem az interpretáció konkrét tárgyi és módszertani fogyatékossgai állnak. Gere Zsolt esetében szó nincs ilyesféle fogyatékossgokról. Számára a korlátokat nem a kutatásai és/vagy a kötet összeállítása, megírása során keletkezett és leküzdhetetlen nehézségek idézték elő. Inkább annak bölcs belátása következtében fogalmazódhattak meg a szerzőben a fenti gondolatok, hogy a Vörösmarty-életmű, -kutatás és -szakirodalom bizonyos esetekben nem adja meg a lehetőséget egyes kérdések mélyebb vizsgálatához, bizonyos esetekben viszont tálcán kínálja a témával foglalkozó számára a hasznosítható vagy vitára készítő ötleteket. A szakmai korlátok vonatkozásában az alázat hangja legtöbbször akkor erősödik fel Gere Zsolt könyvében, amikor a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy gon-

dolatmenetének innovativitása recepciótörténeti szempontból már előkészített te-repeken bontakozik ki. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a szerző, hangoztatva prob-lémafelvetéseinek hagyományhoz kötöttségét, mélyen beleszövi a recepciótörté-net hálójába saját gondolatmenetének fonalait. Ezt a praxist nevezhetnénk diszkurzív önzetlenségnek is, hiszen a szerző az argumentáció folyamatában nagyrészt konkrét hivatkozásokkal igyekszik olvasójával közölni, hogy az, amiről beszél, a Vörösmarty-szakirodalomban valahol, valamilyen módon már csírájában jelen volt. De előfordul az is, hogy a recepciótörténetben már megfogalmazott, kibontott és rendszerezett eredményekre építi saját elképzeléseit. Nézzünk néhány esetet. Az idegen ötletekre a legnyilvánvalóbb példa a kötet utolsó fejezetében (*A Csongor és Tünde mint nyelvi és kulturális kontextusváltás*) található. A szakasz egy csokornyí izgalmas kérdést vet fel Vörösmarty drámája/mesejátéka/drámai költeménye kap-csán: keletkezéstörténeti problémákat feszeget, rekonstruálni igyekszik a mű kia-dástörténetét, emellett megpróbál az *Aurora* zsebkönyv illusztrációs gyakorlata és a *Csongor és Tünde* között összefüggéseket találni. Ez utóbbi magyarázatában utal Zentai Mária egyik tanulmányára, amelyben a szerző egy szöveggörnyezet nélküli *Aurora*-beli kép kontextusát Vörösmarty drámájában/mesejátékában/drámai költe-ményében véli felfedezni. A koncepcionális, illetve az egyes témákban kifejtettek gondolati háttérül szolgáló szakirodalomból több, Gere által gyakran citált nevet lehetne említeni. Ha csupán azokat nevezzük meg, akik a kötet legtöbb fejezeté-ben a legtöbbször kerülnek a figyelem középpontjába, akkor két irodalomtörté-nészt nem hagyhatunk ki a felsorolásból: Martinkó Andrást és Szörényi Lászlót. E két alak Vörösmarty-olvasatainak egy-egy tézisével többször találkozhatunk Gere Zsolt könyvének lapjain. Különösen a Martinkó-korpuszra való hivatkozásokban érződik, hogy a szerző mély vonzalommal és alázattal fordul a több mint negyed-százada elhunyt irodalomtörténész örökségéhez. Egyrészt a tanulmányíró tudós emlékezte válik formáló erővé a gondolatmenetben, különösen annak *„földi mennyi” eszméje Vörösmarty életművében* című, először 1974-ben publikált mun-kája, amely Szörényi László írásaival együtt az életmű poétikai újragondolásában úttörő vállalkozásnak számított a XX. század második felének Vörösmarty-recepci-ójában. Másrészt pedig a filológus előtt emel többször kalapot a szerző, amikor a *Vörösmarty Mihály Összes Művei*, vagyis az oeuvre kritikai kiadása Martinkó által (is) sajtó alá rendezett darabjainak (jelen esetben a *Nagyobb epikai művek I. és II.* kötetéről van szó) jegyzetanyagára építve fejti ki számos elgondolását a költő „epi-kus korszaká”-nak terméséről, a *Zalán futásáról*, *A Romról*, *A Délszigetről* vagy ép-pen a *Magyarvánról*.

A Vörösmarty-életmű befogadástörténetének feltérképezése egyébként nagy hangsúlyt kap a kötetben, e törekvést azonban nem az ilyesféle vizsgálódásokban gyakorinak tekinthető historizálás és/vagy a bibliográfiai teljességre törekvő enciklo-pédikusság igénye vezérli, hanem annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy miként is fest az az értelmezői hagyomány, amelynek kései örököseként a szerző saját gondolatainak megfogalmazásába kezd. Nem a tiszta vonzalom és ellenszenv logikája vezérli Gere Zsoltot e tradíció feltérképezése során, hanem az a szándék, hogy saját Vörösmarty-olvasatát annak szerves részeként, azzal folytonos párbe-szédben bontsa ki. Emiatt hiába is keresnénk a kötetben olyasfajta irodalomtörté-

nészi gyakorlat nyomait, amelynek során a recepciótörténeti hagyomány alárendelődne az interpretációs szöveg akár jó, akár rossz értelemben vett projektív vágyainak. Éppen ellenkezőleg. Gere Zsolt könyvének minden olyan pontján, ahol szakirodalmi előzményekre visszavezethető okfejtésekbe bocsátkozik, sosem felejt el az alázat hangján szólni szellemi előzményeiről, forrásairól. Emeljünk ki néhány példát erre a praxisra. A kötet magyarázataiban termékenyítő hatásúnak nevezhető a XIX. századi recepció korpuszából a Vörösmarty-epika (műfaj)történeti jelentőségéről kialakult vita Toldy Ferenc és Gyulai Pál között, ugyanis e diskurzus segítségével a költő életművének belső periodizációja könnyebben összehangolható az 1830/1831 körüli irodalom- és intézménytörténeti korszakváltással. Ugyancsak ide, tehát a Gere Zsolt elemzéseit motiváló XIX. századi Vörösmarty-magyarázatok közé sorolható Gyulai Pál *Vörösmarty életrajza* című munkájának néhány felismerése. Az egyik az a felvetése, hogy a költő *Zalán futása* utáni eposztervezetére és eposzfragmentumaira (pl. a *Magyarvárra* és *A Romra*) jelentős hatással volt Horvát István őstörténeti koncepciója. Ahogy Gyulai fogalmaz: „Vörösmartyban Horvát munkái és beszédei epikai terveket ébresztettek.” (Gyulai Pál *Válogatott művei II.*, Budapest, Szépirodalmi, 1956, 301.) A másik feltevés pedig az, amelynek tudományos igényű magyarázatára a Vörösmarty-filológiában elért eredményeire alapozva először Martinkó András tett kísérletet, mondván: a *Zalán futása* utáni epikus töredékek „egy felrobbant nagy eposzi terv forgácsai” (Martinkó András, „*Magyar*” *vártól Magyarvárig: Egy cím, egy eszme, egy évszám és több félreértés genezise*, ItK, 1964/4, 438.). Gere Zsolt „tudományetikai” profizmusára vall, hogy az előbbi, a recepciótörténeti hagyomány kötetbeli státuszát reprezentáló néhány példa nem sodorja a szerzőt a Harold Bloom-i hatáskörrel idéző lélektani és/vagy mentális csapdába. Sőt. Éppen ez a hozzáállása teszi ma a Vörösmarty-olvasás tradíciójának egyik legjobb értőjévé a szerzőt, hiszen a szakirodalmat olyan interpretációs archívumnak tekinti, amelynek aktualizálhatóságát nem kizárólag az időbeliség szervezi. Nem pusztán a történeti távlatlatteremtés igénye határozza meg egy-egy recepciótörténeti áttekintés strukturális jelentőségét, ugyanis Gere szerint a régebbi korok magyarázatai hermeneutikailag nem szükségképpen „korábbiak” a később születetteknél. Gyulai Vörösmarty-biográfiájának kettős státusza jól mutatja e receptív felfogás jelenlétét: a *Vörösmarty életrajza* előbb idézett tételei közel hozzák a nagy potentát szellemi örökségét a kötet kérdésfeltevéseihez, a Vörösmartyról alkotott, politikai-ideológiai héjakba burkolt nemzeti költő eszményét viszont igyekszik lehántani nagy klasszikusunk költészetének gyümölcseiről, s a lehető legtávolabb helyezni a *Szebb idők* lapjain kibontakozó Vörösmarty-képtől.

A kötet „tudományetikai” praxisának talán legreprezentatívabb elemei, emellett a *Szebb idők* gondolati kiindulópontjainak, a szöveg keletkezés- és alakulástörténetének, egészében véve a Gere Zsolt Vörösmartyval való majd két évtizednyi munkálkodását dokumentáló szellemi önéletrajznak fontos csomópontjai azok a túlnyomórészt lábjegyzetben található reflexiók, amelyekben a szerző a könyv elkészüléséhez nyújtott szakmai segítségért mond köszönetet tanárainak, kollégáinak, pályatársainak. Ezek a megjegyzések nemcsak a klasszikus magyar irodalom értelmezésének jelenkori képviselői iránti tisztelet és alázat hangjaként értelmezhetők, hanem annak a folytonos párbeszédnek a dokumentálásaként, amely minden ko-

moly tudományos munka létrejöttét megelőzi és kíséri. Gere Zsolt szinte filológiai gondossággal jelöli ki a Vörösmarty-életműhöz kötődő vizsgálódásainak azokat a pontjait, amelyekhez idegen impulzusok segítségével jutott el. Azt hiszem, az efféle gesztusokat „tudományetikailag” nehéz volna felülmúlni. Neki, ha pályáján híven halad, tisztelői folyvást növekedni fognak. (*Argumentum*)

TÖRÖK LAJOS

Emlékező életképek

VILLÁNYI LÁSZLÓ: *FOLYÓTÓL FOLYÓIG*

Villányi László azon szerzők közé tartozik, akik – nyilván kiadóik támogatásával – különös gondot fordítanak kötetek külalakjának megformálására, a könyvnek mint „dolognak” a megalkotására. Az olvasó ezúttal is elismeréssel adózhat az Új Forrás Könyvek kiadványának, Sellyei Tamás Ottó sikeres munkájának. A szépen szerkesztett könyvben újszövetségi mozzanatok láthatók, a szenvedéstörténet idéző grafikák, melyek nem tematikusan kötődnek a szövegekhez, inkább képzet-társításokkal utalnak az európai kultúra „nagy kódjára”.

A modern költészet történeti bontakozásának talán legjellegzetesebb iránya, összetevője a lírai alanytól mint az „önmagára visszavonatkoztatott szubjektivitásnak” e hegeli meghatározásától való elfordulásként is felfogható. E poétikai folyamaton belül a legbensőségesebb megszólalás, a *vallomásos* beszéd egyik legsajátabb módzata, az *emlékezés* dikciója mindenképpen kulcsszerepet játszik. Ugyanis éppen az emlékezés alanyi központú felfogásának egyre növekvő nyelvi-mediális kiszolgáltatottsága, e változás „megszüntette megőrző” folytonossága, illetve mindennek a poetizálása az egyik legfontosabb és leglátványosabb fejleménye a lírai „vallomás” modern átalakulásának. Az emlékező modalitásnak és szubjektumának hasonló tendenciája, vagyis az innen levezethető nyelvi formációk kialakítása Villányi László költészetének állandósult vonása lett. Műfaji szempontból ez kézenfekvően az *elégikus* beszédmód érvényesülésével jár, itt például az „eltűnt idő” távolságának, ugyanakkor újraélésének, „megtalálásának” prousti tapasztalattal. Ezért ez az emlékező nyelv nemcsak nosztalgikusan gondol vissza egy későbbi nézőpontból a múlt eseményeire, hanem a beszélőnek a visszatekintésbenlétét teremti meg, mint az idő egymásból érthető és egymásból hozzáférhető rétegeinek összjátékát, az innen kirajzolódó én alakzataként. Már a cím motívuma, a folyó héraikleitoszi ősképe is erre az időiségre, vagyis az ismételhetetlenségre utal olyképp, hogy éppen „ugyanannak” visszahozhatatlan mivolta révén látja megte-remthetőnek az egykori eseményeknek az emlékezettel „előállított” jelenlétét és jelentésségét. Így lesz az elégikus megnyilatkozás része a mulandóság okozta távolság tapasztalása, mely ugyanakkor tehát éppen ezáltal őrizhet meg – hozhat létre – valamilyen előzetességet, tartalmainak másként továbbélő karakterét, az ismétlés immár kierkegaard-i és bergsoni reflektivitását, az újra átélés intenzitását,

személyességét: a múlt jelenvalóságát. Az a romantikus gyökerű tapasztalat, miszerint éppen az elmúlás érzékelése hozza a jelenbe azt, ami eltűnt, s hogy minden átélés éppen az időben mássá válás és az emlékező kreativitás révén nyerhető vissza mint a jelen része, már Villányi László költői pályájának indulásánál, elégikus hangja első megszólalásából is kihallható volt, s maga is természetesen együtt változott az idővel. Ezért e vallomásos attitűddel nem pusztán az időről mint változásról vall ekkor egy lírai alany, hiszen nem áll témáján – az időbeliségen – kívül, hanem magából az időiségből beszél: egzisztenciája belül áll nyelve temporalitásán. Hasonlóképpen az emlékezésnek ahhoz az értelmezéséhez, melyet Bergson a múlt jelenbe érkezéseként jellemezett. A megiszemélyesítő formula, miszerint az embert „megrohanják az emlékek”, nem egy szándékolt visszatekintésre, hanem a szubjektivitáson átcsapó időfolyamatra utalna, melyben a múlt a szó szoros értelmében éri el és hatja át a jelent.

S a bergsoni-prousti emlékezés elvéhez hasonlóan lehet ez az állapot örömteli egyúttal, holott az elégia – műfaji meghatározását tekintve – voltaképpen „szomorú” hangulatú költői beszéd. Villányi László a maga részéről kialakította a „derűs” elégia egyik változatát. A kritika joggal tért ki korábban – például az *Ámulat* című kötet (2011) vonatkozásában – e derű jelenlétére, akár a szó Hamvas Béla-i értelmében. De helyesen, nem az idilli időtlenséget és problémátlan elégedettséget hangsúlyozta, hanem a világot önnön otthonának felismerni képes, magát a világban bennelévőként érzékelő „meghitt nyugalom” kifejeződését. E nyugalom és derű a képekben felrajzolt passió előtt, annak tudatában és üzenete reményében bontakozik. S a szenvedésre reflektálva, ilyen háttér előtt csatlakozik továbbá a kötet egy újabb hagyományhoz, s válik az *életkép* újrateremtőjévé. Villányi László elégikus művészete tehát az emlékezés modalitását az életkép keretei között érvényesíti, így „ismétli meg” a múltat, azaz így performálja memóriáját. E múlt mintha azért létezett volna bármikor, hogy a mostban, az elégikus életképben revelálódó mindig mostban szülessen újjá.

A kötet kompozíciója mindezért nem egyirányú elrendezést mutat, hanem az emlékező tett, valamint a emlékezés tárgyának mondott egymásra találása, egy archívum terét kirajzoló szerteágazása, kölcsönös egymásban-léte szerint olvastatja magát. Mivel az emlék jelenbéli életeseménnyé lesz, s nem csak anyagtalan tudattartalomként kerül elő, jelentése a konkrét cselekvésekben mint lírai eseményekben képződik aktuálissá. Ez a tér természetesen helyekhez is kötődik, „konkrét” helyszínekből áll össze. Az emlék maga ilyen interaktivitások nyomán sem csak egy bensőségnek, nem csak egy zárt szubjektivitásnak, hanem a tárgyi környezettel együttélésnek a része: így lehet az én egy magába záruló középpont helyett a vonatkozások egyik pólusa. S e vonatkozások eredményeképp lesz az emlékezés dialogikus, mintegy a tárgyi világgal közös tevékenység: a hely és az alany performatív nyelve. A helyszínnel beszélgetés esetében pedig szintén egy újabb műfaji összetevő hozható szóba: a romantikus *legenda* korszerű átköltése. E vonást szintén észrevette már a kritika, „legendagyárosnak” (Gülch Csaba) nevezvén a költőt. A legenda az általa jelölt – ezzel pedig őt viszont jelölő – tájhoz, környezethez kötődik, azzal együtt értelmezhető. E környezet pedig Villányi Lászlónál köztudottan, sokszor kiemelten Győr városa, noha konkrét utalás erre nincs a

kötetben. A *Savanyúcukor* című vers (Ottlik Gézának ajánlva) például egy vendégszöveggel, az *Iskola a batáron* felidézésével indít, abból az időből, „amikor Medve Gábor savanyúcukrot vett a győri állomáson”. Majd: „a jelenet negyven év múltán jutott eszébe, Lung Zsuzsát / hallgatva, aki elmesélte, amire ő már nem emlékezett...” Az olvasmányemlék tehát beleíródik a személyes tapasztalatba, egy ismerős alakjához kötve, akinek elbeszélése további emléket tart fenn és idéz meg.

A kötet címettje természetesen nem csak Győr lakossága. Aki soha nem járt Győrött, annak egy város virtuális képe bontakozhat ki a verseket olvasván. E virtualitás a mondott otthonosság hordozója, s ahogy annak idején az északi romantikusok vágytak délre, többnyire olasz vagy görög földre, úgy képzelheti maga elé e versek olvasója az itt imaginált térbeliséget. Villányi Lászlónak úgy otthona Győr, ahogy például a klasszikusoknál Anakreónnak vagy Alkaiosznak a görög szigetvilág, vagy később Hölderlinnek a Neckar vidéke, Petőfinek az Alföld. A város egy világ forrása, egy nyelv eredete, minden értelem alapja, s minden más csak ehhez képest létezhet, csak innen bontható ki. Nem egyszerűen egy lokálpatrióta perspektívája bontakozik, hanem egy alapvető-eredendő odafordulás ahhoz, ami egyáltalán világnak nevezhető és akként feltárható. A környezet e nézetben nem egy előzetesen adott üres tér, de nem is egy személyes szimbolikával áthatott, a lélekkel analóggá tett közeg, miként a rilkei „belső világtér” sem a szubjektum birtoka, hanem megint csak éppen „külső” vonatkozásainak következménye. Martin Heidegger ismert panasza és okfejtése szerint a modern világban (a modern térben) a szülőföld fogalmának egyre kisebb a jelentősége. Walter Benjamin a nagyváros tömegemberét köztudottan mint „kószálót”, mint az esetleges látványok szemlélőjét írja le. Mondani se kell, Villányi László költészetének alanya, énje, beszélője nem jellemezhető kószálóként. Mindemellett az otthoni térben sétálás helyett inkább kerékpározik, mint aki a folyóparton érzi magát a legszabadabbnak (*Gyónás*). A folyóparton mintha a romantikusok természetkultusza formálódna ismét valami képp a szabadság és az otthonosság együttesévé. Legalábbis a rousseau-i „magányos sétáló álmodozásai” juthatnak könnyen az olvasó eszébe a magányos kerékpározó „álmodozásai” nyomán. A biciklizés olyan sajátos nézőpontot alakít ki, mely tehát belül van egy többektől „érintett” tértapasztalaton: a járműről a környező emberek közé tartozással lehet széttekinteni, mégis részesülve valamelyest az átutazás függetlenebb státuszából, reflexivitásából. A kerékpározó utazik valahova, elég sebesen, így nem marad meg egy adott, társas szituációban, de nem is különül el teljesen attól. Nem határolódik el, mint például egy gépkocsiban, de nem is részese úgy a környezetnek mint egy gyalogos. Nem túlzás azt mondani, olyan utazás ez, mint amilyen az általa mozgósított emlékezés.

A kötet anyagáról és belső teréről szólva önként adódik az első és az utolsó vers kiemelése (*A szerencse fia, A rejtélyes árny*). Az említett jellegzetes motívumokhoz az előbbiben csatlakozik az „angyal” alakja, aki szavakat hoz ajándékba e nyelvhez. Az angyal-motívum (melyről néhány éve a költő főszerkesztésében megjelenő győri *Műhely* különszámot adott ki) tehát olyan nyelvhasználatra utal, melyben a szavak – nyelvfilozófiai távlaton is értelmezhetően – „ajándékokként” tűnnek elő. A szavaknak adományokként jellemzéséhez nyilvánvalóan adódik Martin Heidegger felfogása, mely ezúttal egyik versével, a *Sprache* című költeménnyel

idézhető: „Mikor válnak a szavak / újra beszéddé? [...] / Amikor a szók, távoli adományok, / mondanak – nem jelöléssel jelentenek...” Vagyis a mondás, a szavak adományozása, az így értett angyali közlés nem egyszerűen egy távoli jelölttel köti össze hallgatóját, hanem magában a közvetítés aktusában válik jelentéssé. Amikor például a kötetnyitó szövegben a folyó menti fáknál, délután, „a fák mögé érnek a fények”, akkor nem a létezés valamilyen metafizikai lényege derül ki e „megvilágításban”, nem a természet rejtett titkai tűnnek elő, valamint nem pusztán a világtól elvonuló szentimentális lélek panaszja hangzik fel, hogy vigaszra leljen. A beszélő ugyanis ráhagyatkozik (ráhallgat) a világtól – létezése közegétől – kapott szavakra, arra, mit „mond” a helyszín, mit a táj, hogyan szólítja meg őt ez a környezet. E ráhallgatás egyúttal várakozás az érkező szóra, az „angyali” találkozásra, azaz az iménti közvetítésre, ahogy a címében is erre figyelmeztető *Közvetítők* című vers fogalmaz: „folyton várakozott, ne érje váratlanul a találkozás / ha megérkezik, időben ismerje fel az angyal tekintetét.”

Korábban haikuféle versek is születtek Villányi László műhelyében, mintegy az érzéki tapasztalás eredendő értelmében bízva. Egyik kritikusa (Tábor Ádám) „szenzuális realizmusnak” nevezte ezt a sajátosságot, s joggal tette hozzá, érzelmi telítettsége tartózkodik mind az iróniától, mind a pátosztól, s inkább az áhítat, vagy a költő saját szavával mondván az „ámulat” velejárójának tartható. Ezáltal rajzolódhat ki e lírában a vallomás fenti karaktere, egy dialógusban élő szubjektum arculata. S a versek maguk is a megszólítás, az ajándékozás mozzanatában élnek: mindegyiküket ajánlja valakinek a szerző, hol személyes ismerősnek, hol közismert alkotónak.

S mivel a végén a kötet önmagára is emlékszik, arra az útra, melyet megtett, az emlékezés művelete mint olyan maga is bevonul a memória archívumába, azaz így sem különül el a felidézett világ és a felidézés világa. A záróvers (*A rejtélyes árny*) a beszélőt magát illető metaforát alkalmaz a címében, önarcképként olvasható. Mnemotechnikailag újszerűnek nevezhető érdekessége, hogy az én „osztottságát”, sokirányú nyitottságát az időben és a térben rétegezi, vagyis az időbeli és a térbeli különbözőségeket fedezi fel. Az emlékezés ezúttal sem tagadja, de mintegy fordítva is lejátssza, az ellenkező irányban folytatja a prousti revelációkat. *Az eltűnt idő nyomában* elbeszélése egyes pillanatokban szintetizálja a kétféle nézőpontot (a felidéző és a felidézett én beszédhelyzetét), így olvadnak össze az elbeszélőben az idődimenziók, itt pedig az eltűnt múltra „találásból” bomlanak szét újfent az időrétegek, ami viszont nem veszteség immár. Nem az alany fájdalmas szétzilálódása következik be a nagy pillanatok után, mivel éppen a vonatkozásokba rendeződő sokféleség képződik otthonává. A vers hasonlattal kezdődik, a beszélő eleve egy trópus részeként vezeti fel magát, s helyezi el az időkben és a terekben. „Mint a szürke gém röpte a folyó sodrására vetülve, / a maga számára is valamiféle rejtélyes árnyként, / más-más térben, különböző időkben ott maradt, / akárha a felhők mögül kibukkanó nap újra / előhívhatná. / [...] / mostani énje is / így marad és tűnik el, hogy valaki beleütközzön / majd évtizedek múltán, amikor ő már semmiképp / sem járhat arra, a csak kettőjüknek közös helyszínén.” Szükségtelen ismét hangsúlyozni hely és idő, jelenlét és személyes képzelet összjátékát.

Mindez tehát nem egyszerűen csak szétbont egy személyiséget, távolról sem valamilyen „kötelező” identitáshiányt akar felmutatni. Már csak azért sem, mert a

kötet mindehhez a megérkezés, a hazatérés eseményét társítja: „úgy érkezett meg valójához, aki már gyerekkorában volt.” (*A megérkező*) De ilyenformán e tapasztalat és jelentés újfent nem az időre mint valamilyen keretre települ, nem az elmúláson akar felülkerekedni, hanem az időiségből származik. A „valódi” identitás, a gyermekkortól folyamatosnak érzett énkép nem előzi meg a visszagondoló vándorlást, hanem abból építkezik. E sorokban is úgy igazodik egy múlthoz, hogy teremtőn fedezi fel. És ez az eleven viszony a környező világhoz, mely a múlt és a jelen viszonya, vagyis időiként létezhető, tapasztalható és érthető, ez ad nyelvet a szóláshoz.

Az egyes versekhez illesztett ajánlások tovább erősítik a szövegek dialogikus karakterét: az ismerősöket-barátokat vagy a sokat forgatott szerzőket invokálják. Így pedig az olvasó személyes kötődését, befogadásélményét is mozgósíthatja, saját kontextust teremtve az adott költeményhez. Beléphet egy számára is felnyíló, közös világba, melyhez hozzáadhatja önnön emlékeit, esztétikai tapasztalatait. Hadd kerüljön kiemelésre ezúttal a *Könyvek* című vers, mely Deák Lászlót szólítja meg, a nemrég távozott jelentős költőt, az Orpheusz Kiadó kitűnő vezetőjét, sokunk egykori barátját. Az olvasásról, egy szenvedélyes könyvbarátról és gyűjteményéről beszél a költemény, ugyancsak az emlékezés és a világhoz tartozás ekvivalenciájában, olyan érzékelésmóddal, mely felülírja az elidegenedés modern tapasztalatát. Így születhetnek újjá a mondott beszédformák: a vallomás, az életkép, a legenda, mélyen gyökerezve a költészettörténeti hagyományban, de a mondottak szerint sajátta teremtett nyelvezet révén.

Villányi László e kötete, a korábbiakhoz hasonlóan, magányos úton jár, nem könnyíti meg a besorolásokra hajlamos kritikusok dolgát, noha persze ott munkál benne – a fentebbi műfaji megnyilatkozások keretei között – számos modern törekvés, a tárgyiasságtól az új érzékenységig, új szubjektivitásig. De éppen e jellegzetességével függ össze kétségtelen költői rangja, sőt népszerűsége az irodalom iránt érdeklődő közönség körében. Ez a fokozott érdeklődés napjaink lírai költészetét tekintve viszonylag kevesek osztályrésze lett, s ugyancsak a tradícióba ágyazódva újító poézis megszólító erejét bizonyítja. (*Új Forrás*)

EISEMANN GYÖRGY

A határok átjárhatósága?

NAGY CSILLA: *MEGVONT HATÁROK*

A Ráció Kiadó a 2014-es évben is fontos kötetekkel jelentkezett, e kiadványok egyike a Ráció-Tudomány sorozatának 17. darabja, Nagy Csilla *Megvont határok: Tér, táj, énkoncepció József Attila és Szabó Lőrinc 1930-as évekbeli költészetében* című könyve. A kötet a későmodern poétika „jellemzőnek ítélt tulajdonságainak, jelenségeinek bemutatását” (7.) célozza József Attila és Szabó Lőrinc harmincas évekbeli lírájában. A *Bevezetésből* (7–25.) egyértelműen kiderül, hogy nem összegző jellegű, általános poétikatörténeti áttekintésről van szó, hanem különböző temati-

kus egységek szerint szerveződő poétikai-retorikai stratégiák összevetéséről, azok egyszerre történő vizsgálatáról. Nagy Csilla akkurátus szövegértelmező módszerrel végzi el a különböző „én”-konstrukciók, a táj- és térpoétikai vonatkozások és a testpoétikai eljárások bemutatását, az „én és másik” egymást feltételező és alakító viszonyának, kitüntetett helyzetének előtérbe állításával.

A szerző saját értelmezői pozíciójára vonatkoztathatóan is meghatározó az, hogy „[a] kilencvenes években [...] sor került a (világirodalmi változásokkal párhuzamosan végbement) költészeti paradigmaváltás poétikai aspektusainak leírására és értelmezésére” (8.). A két költői életmű új elméleti kontextus(ok)ba emelésének lenyomatai sokszor műhelymunkák, újonnan megjelenő tanulmánygyűjtemények, monografikus igényű írások, valamint a szövegeket, viszonyokat *Újraolvasó*-konferenciák és kötetek eredménye. Nagy Csilla könyve is ehhez a hagyományhoz kapcsolódik, így jól illeszkedik a későmodern poétikát értelmező kutatások koncepciójába, úgy lép velük dialógusba, hogy a szövegek elemzésén kívül a – „legfontosabb” problémacsoportok kapcsán – az elméleti keretek (pl. terminusok) illeszkedését is felülvizsgálja. A *Bevezetés* éppen arra tesz kísérletet, hogy a magyar költészettörténet „paradigmaváltásaként” is jellemzett időszakhoz, „funkcióváltáshoz” kapcsolódó elméleti szövegek alapvetéseit, pozíció- és hangsúlybeli különbségeit prezentálja. A „paradigmaváltás” éppen az egyik olyan (talán mindmáig) sokat vitatott megjelölés, amellyel kapcsolatban Nagy Csilla a kilencvenes évek (líra)elméleti vitáit jellemző disszenzust mutatja be. A *Megvont határokból* egyértelműen kitűnik, hogy a szerző azért akceptálja a Kulcsár Szabó Ernő és Kabdebó Lóránt által vázolt történeti-elméleti koncepciót (figyelembe véve a Tverdota Gyögy és Németh G. Béla által artikulált ellenvetéseket is), mert az új versnyelv megjelenésének „hatását” kívánja érzékeltetni ezzel. Nem arról van szó tehát, hogy az avantgárd és szecessziós minták mint poétikai-nyelvi „eljárások” érvényüket veszítették volna az új versnyelv megjelenése miatt, hanem sokkal inkább arról, hogy az új versnyelv megjelenése recepcióesztétikai szempontból olyan „perspektívaváltást” implikált, mely a modernségen belül a poétikai-retorikai formák divergenciájának felismeréséhez vezetett. Ahogyan azt a *Megvont határok* elméleti problémákat tárgyaló része is egyértelműen jelzi, Kulcsár Szabó Ernő *A kettévált modernség nyomában* című tanulmánya irányadónak tekinthető a későmodern – vagyis a klasszikus modernségtől elkülönülő és elkülöníthető – „korszak” bemutatásában. Nagy Csilla kötetének elméleti pozícióját azonban az is jellemzi, hogy nem egyszerűen a Kulcsár Szabó Ernő által vázolt módszertan átvételéről, így a poétikai eljárások különbségén alapuló korszakfelosztás alkalmazásáról, valamint (újra)leírásáról van szó. Sokkal inkább arról, hogy Kulcsár Szabó mértékadó tanulmánya Nagy Csilla számára a szövegelemzések előfeltételeként értendő értelmezői keret kialakítását, valamint a különböző poétikai alakzatokkal járó összetett kérdéshorizont „szétszalazását” is segíti. Így a későmodern poétika jegyei közül leginkább az „individuum pozícionáltsága” és egy „új beszédmód” létrejöttének vizsgálata képezi a kötet gerincét – legalábbis szöveginterpretációs szempontból leginkább ez a mérvadó. Nem mellékes, hogy az elemzések elsősorban nem az „én” retorikai-poétikai konstrukciójának értelmezését, hanem azokból kiindulva az ún. táj- és szerelmi költészet kategóriáit kívánják problematizálni (10–11.).

Ettől a ponttól kezdve a kötet címe az elemzési és interpretációs stratégiára tekintettel is jelentéssé válik, hiszen a szubjektum és a „mindenkori másik”, valamint szöveg és nyelv kapcsolata olyan látszólagosan jól körülhatárolt „területeket” hoz létre, melyeknek határai csak egymás kölcsönös feltételezettségével húzhatóak meg. Nagy Csilla kötetének saját érvelési módszerét is ezeknek a korrelatív viszonyoknak a mintájára építi fel, vagyis a poétikai eljárások értelmezésén kívül a tematikus és történeti perspektívára is alkalmazza azokat. Ekképp mutatkozik meg a (késő)romantikus líra és a későmodern poétika közötti átmenet és különbség a tájköltészet és a szerelmi líra vonatkozásában, valamint ezáltal az a folyamat, ahogyan a retorikai-poétikai „én”-konstrukciók „visszaíródnak” a költésztörténet hagyományosnak ítélt alakzataiba, módosítva, megújítva azokat. Ennek a folyamatnak a modellálásához a kötet a későmodern poétikát, tágabb értelemben az irodalmi textusokat érintő hatások hálózatának rövid bemutatását is nyújtja, a korban megjelenő eszközök mediális aspektusait is figyelembe veszi.

A tér és a táj poétikája című fejezet középpontjában a „látvány leképezésének módja, azaz a vizuális érzékelés konvenciói, valamint a képiség verbális megfogalmazása” (26.) áll. Nagy Csilla a festészetben és a művészettörténetben is kulcsfogalomként értett *perspektíva* vizsgálatával (főként Foucault-ra támaszkodva, a terminus episztemológiailag is értett revízióján keresztül) közelít a reprezentáció lehetőségeihez és a nyelvi megjelenítés különböző módjait. A szerzőtől egyébként sem szokatlan (gondoljunk csak előző, *Magánterület* című könyvére) komparatív módszer ebben az esetben nemcsak a szövegek interpretációjában, hanem (kép)elméleti problémák körvonalazásában is termékeny eljárásnak bizonyul. A kötet – Arasse-ra hivatkozva – arra mutat rá, hogy a befogadás szerkezete olyan mértékben módosul, amilyen mértékben a képet szemlélő szubjektum már nem „uralja” a képet, elkülönül a romantikus tájköltészet beszélőjétől, vagyis „az önállóságát veszített szemlélői pozícióba” kerül úgy, hogy egyszerre marad belül és kívül az ábrázolás tárgyán. Nagy Csilla ezt a szemléleti változást a későmodern poétika jellegzetes jegyei közé sorolja, összevetve a századfordulón „egyszerre” végbemenő, a természettudományokban is bekövetkező tér-idő felfogás átalakulásával.

A kötet tanúsága szerint József Attila tájleíró verseiben mutatkozik meg leginkább ez a szemléleti változás, ugyanis a szövegekben az „énpozíció” nem rögzített, statikus, hanem dinamikus tájleírást, „térképezést” feltételez, olyan tér megalkotását, melyben az „én” összetétele, saját „individualitása a tér bejárásából származik” (31.). „A tájversek alapvető tapasztalata a mozgás, amelynek következtében az ábrázolt tárgyak identifikálódnak, és amely révén a tér konfigurálódik, definiálódik” (32.). Ebben az értelemben a különböző technikák révén (a tér bejárásában rögzített pontok elhelyezésével) elért vagy létrehozott látvány maga is másikként tételődik, vagyis ilyen módon a szubjektum konstitúciójának eszközévé válik. Az érvelésből kitűnik, hogy a tájleíró versek struktúrája nem egységes mintázat alapján épül fel, hiszen számos versben a megjelenő táj textúráját valójában az „antropomorf és deantropomorf viszonyok” folytonos kiazmusa hozza létre. A táj és látvány elemeinek részletes elemzéseikhez felhasznált elméleti szövegek között az egyetlen hiányosságot (a kötet megszokott hivatkozási apparátusától kissé eltérő-

en) akkor érezheti az olvasó, mikor szinte csak Whitehead, Arasse és Crary munkásságára hivatkozik a szerző, holott Heidegger, Boehm vagy akár Imdahl térrel, idővel és látással kapcsolatos írásai is relevánsak lehetnének.

A belső végtelenben és az Óda tematikus és retorikai-poétikai szinten történő összehasonlítása alkotja *A test topográfiája* című fejezetet. Természetesen a testpoétika itt is az ábrázolt test, vagyis a látványelemek leírásában oldódik fel, valójában a versek képszerkezése teremti meg a textuális kapcsolatot. A kötet eljárása a test értelmezésének esetében a test-lélek antropológiai-filozófiai kontextusának felidézésével jár együtt, amely nem bizonyulna különösebben érdekesnek a harmincas évek, a testet valamiképp fókuszpozícióba állító lírájának vonatkozásában, ha a „lelki belsőt” nem azonosítaná a szubjektivitás valamilyen formájával. Mindez azért lényeges komponense ennek a fejezetnek, mert így a test határainak és határtalanságának, valamint a test medialitásának kérdéseit a szubjektivitás, egyéni integritás, valamint az identitás átalakulásának kérdéseire viheti át. A test így a mindenkori másikkal való találkozás felületévé válik. Az *Óda* párhuzamba állítása Caspar David Friedrich festményével azért sem érdektelen teljesítmény, mert látás és látatás viszonyát vizuális-kinetikus konstelláció felől gondolja újra, ezen felül a tájköltészet szerelmi lírával való összekapcsolását végzi el. Nagy Csilla pontos elemzésében a Szabó Lőrinc-versben megjelenő képrögzítési technikát, a rézkarc működését az emlékezési folyamatokhoz kapcsolja. A módszer, melyben a salétromsav (működésének megfelelően) egy materiális hordozóba mar, olyan unikális rögzítő eljárásként működik, mely képes arra, hogy a hiány keletkezéséből állítson elő képet. Ez az elemzés a testi és textuális emlékezet relációjában azt a folyamatot mutatja meg, amelyben a test „kerülőúton” ugyan, de mégis hozzáférhetővé válik az „én” számára.

A kötet harmadik, *Az öntükrözés alakzatai* című fejezete a testtapasztalat és az identifikáció interszubjektív feltételeinek összefüggéseit prezentálja. A fejezetet alkotó két szöveg (Szabó Lőrinc *A tükör vallomása* és József Attila *Egy ifjú párra* című verseinek) elemzése talán a kötet legnagyobb értelmezői teljesítményének tekinthető. Az „énkép” és a „képmás” vizsgálata mentén az identitás rögzíthetőségének problémáira való rákérdezés szervezi a szövegeket, melyek értelmezéséhez a szerző a „tükör” jelenségét, szemantikai komplexumát és kultúrtörténetét egyaránt applikálja. A tükör akkor tesz szert jelenlétre, mikor optikai tulajdonsága által minden tükrözött képe egyszerre jelenik meg másikként és a saját Másikkaként, ezzel illuzórikus képet ad egy pillanatnyi integritásról, „önazonosságról”, elleplezve azt, hogy azonossága csupán látszólagos, múló azonosság. A tükör (optikai médiumok mintájára történő) mediális működése azonosítható mindkét versben. Az *Egy ifjú párra* című versben működő ekphrasztikus viszonyok feltárása és bemutatása a kötet legizgalmasabb szövegelemzése. A fotográfiai műveletek mintája alapján értelmezi a képen megjelenő alakok viszonyrendszerét. A vers beszélője olyan pozícióba helyezi magát, melyben önmaga lesz a kép szereplője és megalkotója, a kép anyaga pedig olyan felületként jelenik meg, melyre a képleírás mint vers ráíródik.

Az intimitás határai című fejezet (91–118.) a határok markáns megvonásaként is olvasható, ugyanis a kötetben – annak struktúráját tekintve – ez a rész az eddigi fejezetek (tér, test, tükör mint technika) „összegzéseként” érthető. „Mintha a kötet

logikája a versekben tematizált problémák mintájára kívülről befelé haladna, vagyis mintha tulajdonképpeni objektumok (akár a tér, test és tükör) vezetnének el a szubjektum hasadtságáig (az intimitás határaiig). „A gondolatmenet számára a továbblépést azok a szövegek jelentik, amelyek a lét komplex értelmezését tűzik ki célul, amelyekben az ént közvetlenül érintő, az énhez illeszkedő rendszerek tematizálása mellett az önértelmezés átfogó igénye, az intimitás és a bensőségesség felőli önmegértés kerül előtérbe” (91–92.). Ennek megfelelően ez a szakasz ontológiai kérdésekkel és a nyelvi létmód határaival kapcsolatos dilemmákat és megfontolásokat körvonalazza, elérkezve ezzel a bűn, a szabadság és a vágy kérdéseihez. A kötetre jellemző, világos értelmezői nyelv ennek a résznek az elején néha Freud és Heidegger nyelvében oldódik fel, majd a szöveginterpretáció folyamán sikeresen visszatér a szerző által felmutatott pontos és érzékeny, az elemzésekben megismert nyelvhez.

A „függelék” (*Appendix. A hagyomány tere*) a kötet záró fejezeteként a későmodern poétika vizsgált jegyeinek, az „én” retorikai-poétikai konstrukcióinak továbbélését vázolja, mutatja be. Lövétei Lázár László és Kukorelly Endre szövegeiben a Szabó Lőrinc- és József Attila-féle poétikai hagyomány beíródását, vagy még inkább újraíródását kísérli meg bemutatni. Az intertextuális kapcsolódási pontok a hagyományozódás kérdéseivel is találkoznak, ám ebben az esetben sokkal kevésbé van szó poétikai alakzatok átvételéről, mint inkább azok „újrahasznosításáról”.

Nagy Csilla *Megvont határok* című könyve olyan teljesítménynek tekinthető, mely jelentékenyen hozzájárul a vizsgált költői életművek értelmezéséhez, különböző elméleti és történeti problémák körvonalazásához. Nem csupán megerősíti a ma már védettnek tűnő „kanonikus” pozíciókat, hanem sokkal inkább új hozzáférési felületeket biztosít Szabó Lőrinc és József Attila életművéhez. (*Ráció*)

PATAKI VIKTOR

Visszajátszás

RAKOVSZKY ZSUZSA: SZILÁNKOK

A könyv fizikai megjelenése, vagyis a borító, a fülszöveg, az ajánlás azok, amelyek először tesznek javaslatot arra, hogyan közelítsünk egy szöveghez. Nincs ez másként a *Szilánkok* esetében sem. A borítón zöld hímzés előtt álló női és férfi árnyalakok láthatók, a hátoldalon pedig egy részlet szerepel a regényből. Az elrejtett sonka és az utolsó üveg baracklekvár epizódja háborús történelmi regényt sugall. Ezt a lehetőséget erősíti meg a fülszöveg is, amely Rakovszky Zsuzsa regényének nagyívű távlatait hangsúlyozza („az apakeresés kudarcairól, a 20. század elejéről, a békeidők zavarairól és az első világháború által felrobbantott tegnapi-világ rejtélyes titkairól”). Természetes, hogy a történelemábrázolás felől közelítjük meg a szöveget, illetve az is, hogy meglepődünk, amikor az első fejezet nem a 20., hanem a 21. század elején kezdődik, napjainkban.

A képzeletbeli kisváros, Sók a „fogorvosok városa” (5.); itt sejlének fel először a narrátor emlékei egy igen homályos gyermekkorról. A madeline sütemény ebben az esetben a fogorvosi rendelő, a belső tér ismerős voltát próbálja visszaigazolni nyomozásával az elbeszélő. Eredményei azonban nem saját gyermekségéről lebbentik fel a fátylat, hanem kijelölik annak előzményeit, azonban magyarázat nélkül. A modern Sókön senki sem emlékszik arra, hogy az Erzsébet tér egykor Barsi László tér volt, kik voltak Balkayék, és a könyvtárban ragadt katalóguscédulát is villámgyorsan leselejtezik (Barsi László és Rauch Géza közös verseskötetéhez tartozott egykor). „A világegyetem szőröstül-bőröstül lenyelte őket (még a Google se tud róluk semmit).” Amikor a 21. századi ember nélkülözhetetlen információforrása sem segít, marad a képzelet: „megpróbáltam kitalálni a hiányzó részleteket, vagyis hogy inkább fiktív történeteket építeni a meglévő kevés valóságos részlet köré. Eljátszottam a gondolattal, hogy mindezt nem is én találok ki, hanem csak rákapcsolódom a történet néhai szereplőinek levegőben rezgő emlékeire az egyes helyszíneken: a fogorvosnál, a temetőben, a szűk és kanyargós sóki utcákon, ahol a saját gyermekkori emlékeimre vadászva sétálgattam.” (15.)

A második fejezettől kezdődően a külső narrátor egy lehetséges variánst oszt meg az olvasóval négy karakter (Balkay Lizzy, Schlagetter Emma, Rauch Géza, Moór Ervin) történetén keresztül. Az 1900-as év októberében induló cselekmény egy bankcsőddel kezdődik. Az igazgató Schlagetter öngyilkosságot követ el, így neve többszörösen is beszennyeződik. A banktól felszívódott 160.000 korona hol-léte titokban marad, az esemény pedig véglegesen változtatja meg öt család életét. A regény érinti a múlt század első felének történéseit, azonban kizárólag annyiban, amennyiben szereplőinek életét konkrétan befolyásolják. A mindennapi emberek tapasztalatait jeleníti meg a *Szilánkok*; tulajdonképpen mikrotörténelmet olvashatunk, noha annak egy kevésbé sikeres változatát. A század első negyedének eseményeit, az I. világháborút, az azt követő magyarországi fordulatokat csak a felszínen közelíti meg a szöveg, és ezeket is inkább karikatúraszerűen, vagy legalábbis ironikusan értelmezi. A baloldali fiatalság céljai és eszméi ugyanúgy kimerülnek a közhelyek ismételtetésében, mint a női mozgalmak, vagy a konzervatív szemlélet képviselői. Ezeket hosszadalmas monológokban közli a szöveg, amelyek túlsúlyfoltta és terpeszkedővé teszik a vonatkozó fejezeteket. Talán ez lehet az oka annak, hogy a történelmi kontextus inkább háttérnek tűnik a regényben.

A cselekményben többször felmerül az események mulandósága, a történelem konstruált volta. A politikai eszmék és az ezekre alapozott társadalmi berendezkedések külső, irányított változtatásokat eredményeznek, legalábbis a Tanácsköztársaság időszakát leginkább ez jellemzi. Az egyenlőtlenségek helyreállítása nem természetes, zavaros rendszert alakít ki. Sókön az egykori börtönlakók tisztviselők lesznek, a polgárság pedig arra törekszik, hogy minél kevésbé legyen felismerhető külsőleg egykori jólétük. A karneváli szerepcsere a mindennapokban egy rosszul működő falansztert idéz meg, ahol a központból Hamletnek rossz méretű papírkoronát küldenek, ezért hiúsul meg a színházi előadás. A bizottsági tagok kiábrándultsága („Hiszen ezek még egy temetést sem képesek megszervezni!” – 527.) érzékelteti, hogy szükség szerű a bukás. Az intermezzo minden egyes darabjának és

emlékének felejtés a sorsa, legyen az a Tanácsköztársaság sóki folyóirata, vagy később a szocializmus terei.

A fülszöveg az apakeresés kudarcait is felveti, mint tematikus szálát, amely valóban hangsúlyos szerepet játszik a nyomon követett karaktereknél. A századforduló évében elkövetkező halottak napja és a Sókön lejátszódott lincselésközeli helyzet apró tükröként mutatja meg az olvasónak azt a konfliktust, amely uralja a később felnövő gyermekek narratíváját. Ebből a szempontból a Schlaggerter-bank csődje a szülők által elkövetett bűn, amelynek sosem lett megoldása, illetve feloldása. A gyermekek időről időre szembekerülnek ezzel a rejtéllyel, noha egyre nagyobb arányban szerepelnek a mitikussá váló részletek a pontos adatokkal szemben. Noha a regényben négy szereplő történetét ismeri meg az olvasó, a karakterek nem azonos súllyal érvényesülnek. Ez nem szövegmenyiségben mutatkozik meg, hanem a kapcsolathálókbán. Emma jelentősebbnek tűnik, mert ő minden más szereplővel kapcsolatba kerül, valamint a többiek számos esetben Emmára reflektálnak (legtöbbször Lizzy, a mostohatestvére). A család problémaköre ezért nem tudja igazán megragadni az olvasót azokban a fejezetekben, amelyek nem vele foglalkoznak.

Balkay (Schlaggerter) Emma, Balkay Lizzy, Rauch Géza és Moór Ervin mind kívülállónak érzik magukat, ezt az érzést pedig a szüleikhez, vagy hiányukhoz kötik. Az anyátlanság és apátlanság mindegyik szereplőnél más módon jelenik meg. A sóki világban az elvesztett vagy hiányzó szülőkről hallgatnak, így a karakterek kénytelenek gyermekként szerzett adatokból saját történeteket alkotni. Rakovszky a főbb szereplők idegenségtapasztalatát érzékletesen ábrázolja: Rauch Géza páriaként éli kamaszkorát, mert nem ismeri és nem ismerik az apját. Emma pedig épp ellenkezőleg, azért érzi idegennek magát, mert mindenki ismeri az apját: „Amikor megtudta, hogy kicsoda is valójában, Emma úgy érezte magát, ahogy álmunkban szoktuk, amikor egyszer csak rádöbbenünk, hogy már egy ideje mezítláb vagy félmeztelenül járunk kifogástalanul öltözött emberek között, és rettegni kezdünk a leleplezéstől. Vagy úgy, mint valaki, aki előtt eltitkolták, hogy szörnyű anyajegy vagy hatalmas lángfolt van az arcán, és most egy kegyetlen kéz hirtelen tükröt tartott elébe.” (172.) A származás, a felmenők problémáját predesztinációként élik meg a hősök. Emma és Géza esetében nyelvileg reflektált tapasztalatról van szó, előbbi világértelmezését a titok megismerése gyökeresen megváltoztatja. Meggyőződése, hogy teste és személye leleplezi a többiek előtt (akik, ellentétben vele, nem idegenek), viselkedését és tetteit ennek a külső meghatározottságnak az igazolása irányítja. Emma törekvéseit a környezete leginkább a hisztéria tüneteiként értelmezi, és eszerint is viszonyul hozzá. Géza sorsát abból a szempontból lehet ellentpontként olvasni, hogy éppen az apa identitásának felfedésétől várja azt, hogy a 'többiek' közé kerül. „Csakhogy én ekkor már úgy éreztem, mintha jókora lángveres bélyeg égne a homlokomon, mint Káinén, és hogy ettől a bélyegtől mindenki visszahőköl, aki közeledni próbálna hozzám, már a legelső pillanatban... vagy ha nem a legelsőben, hát később, mert valaki előbb-utóbb felvilágosítja annak a bizonyos bélyegnek a létezéséről, s akkor majd hirtelen riadtan és undorodva elhúzódik tőlem, mint valami leleplezett csalótól, aki visszaélt az ő gyanútlanásával.” (56.) Géza számára az apa ismerete a sóki legitimációt jelenti, még abban az

esetben is, ha ez nem változtatja meg azt a tényt, hogy balkézről született gyermek. A szégyent az szüntethetné meg, hogyha arcot és nevet kapna az eredete, azonban a történetben végül a politikai propaganda eszközévé válik. Az apa-keresés egyszerű rágalomként jelenik meg, annak köszönhetően, hogy a szemben álló osztályok küzdelmének egyik állomásaként írják újra Géza származását („A történet a lényeg, amelynek segítségével rávilágíthatunk a társadalom felső osztályainak romlottságára!” – 406.).

A regény szövegében a test és annak változásai a mellékszereplők esetében is árulkodók, egyben a karakterizálás poétikai eszközei, néhol állandó jelzővé válva. Lizzy „arca a ráncok ellenére fiatalos volt, majdhogynem gyerekes, mint azoké az idős embereké, akikkel nemigen történt életük során semmi. Vagy ha történt is, az csak afféle külsődleges történés volt, a nagy szenvedélyek és a szenvedések elkerülték őket.” (8.) Alkalmas példa Rauch Géza is, akit először csak egyetlen barátja, a későbbi szocialista mártír, Barsi László hív kedveskedve-gunyorosan Maus kollégának, azonban később kiderül, hogy ez nem csupán félénkségre utal. „Emma az egérképűre pillant: a sápadt, fontoskodó kishivatalnok-ábrázat alázatos, mentegetőző mosolyra húzódik, mintha ez az egész csak valami ostoba játék lenne, és most arra kérné Emmát, ne legyen játékrontó.” (503.) A Barsi és Rauch által végzett házkutatás az első fejezet, amely szembesíti az addig gondosan elkülönített nézőpontokat, így egymásba olvashatóak Rauch Géza, Emma és kisebb mértékben Lizzy benyomásai.

A külső narrátor révén hangsúlyossá válik a történet megkonstruáltsága, távolságtartásában is személyes az elbeszélés. Az objektivitás illúzióját sugallják az újság- vagy naplórészletek, azonban ez újra és újra felszámolódik. A szöveg jellegzetességei közé tartoznak az erősen elliptikus történetészövés, a hirtelen váltások. A narrátor képzelete több mint megbízhatatlan, hiszen az olvasó előtt kibontakozó történet egyszersmind helyettesíti azokat a gyermekkori emlékeket, amelyeket képtelen felidézni. Ebből a pozícióból a regény problémakörei alkalmasint a narrátor identitásának újrakereséséhez kapcsolhatóak, valamint a személyes múlt hiányának feltöltésére irányuló kísérletekként interpretálhatóak. A regény végén szereplő ráadás csavar abból a szempontból lóg ki a történetből, hogy a krimi olvasástechnikáját igényelné, azonban korábban nem merült fel ez a közelítési lehetőség. Így teljes lehet az olvasó meglepetése, noha talán nem távoli párhuzam a mesterdetektív laikus barátjának szerepe sem: az utolsó leleplezés megerősíti azt, hogy az elbeszélő elrejtett bizonyos jeleket a történetben, és ezek fontosságát egyetlen ponton sem érzékeltette.

A *Szilánkok* történelmi vagy családregénynek túlzottan széttartó, és a felszínen mozog, az identitás kérdéseinek tárgyalása viszont eltűnik a történeteszálak sokasága között. Az utolsó fejezetekben valamennyire összeérnek az általában külön kezelt történeteszálak, a ráadás csavar pedig ismét megerősíti azt az állítását a szövegnek, hogy a történelem által jelentősnek tartott és az átlagemberek számára változást hozó események nincsenek fedésben. Számos megkapó apró jelenetet olvashatunk, összességében mégis hiányérzetünk lehet; bárcsak összeállt volna egy kerekesebb történet. (*Magvető*)

Mindennapi ügyek a tudományban

ÚJRATÖLTVE

A társadalomtudományi kutatások többsége mindig is az egyszerű emberek véleményeit és hétköznapi szokásait próbálta megmagyarázni, csoportosítani, közöttük összefüggéseket találni. Az utóbbi időben a hétköznapi élet egyre több elemét tematizálja a média- és kultúrakutatás, legyen szó divatról, fogyasztási, utazási vagy médiahasználati szokásokról, étkezési trendekről. Amellett, hogy érvényesülni látszik egy olyan tendencia, mely a jelenkor valóságát próbálja a tudomány nyelvén leírni, a hétköznapi életet a tudományos kutatások kereteként, *módszereként* is egyre szélesebb körben alkalmazzák: az *Újratöltve. A mindennapi élet mint téma és mint keret* című tanulmánykötetből kiderül, a hétköznapi élet civil megfigyelőinek lejegyzései is jó alapot tudnak szolgáltatni egy korleíró munkának.

A Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszéke 2014 októberében *Újratöltve. A mindennapi élet mint téma és mint keret* címmel tartott konferenciát az ország ismert médiatudománnyal foglalkozó szakembereinek részvételével. A konferencián elhangzott előadásokat tartalmazó kötetet Bódi Jenő, Maksa Gyula és Szijártó Zsolt, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának oktatói szerkesztették.

A nyitó tanulmány, Császi Lajos *Doing the Lambeth Walk. A Mass Observation Project kezdetei* című írása egy olyan brit társadalomtudományos mozgalmat mutat be, amely a harmincas-egyvenes évek mindennapjait néhány profi antropológus és több ezer „civil” résztvevő megfigyelései, írásai, kommentárjai alapján kísérel meg leírni. A rendhagyó projekt célja egy olyan korkép létrehozása volt, melyben nemcsak a politika és a közélet legfontosabb kérdései, nemcsak a normák és szabályok, hanem a kor hétköznapi embereinek nehezen megfogható, valódi szokásai és gondolatai is lejegyződnek – mégpedig a kor embere, nem pedig (egyedül) a kor tudósának szemszögéből. Császi írása, melyben kiemelten foglalkozik egyetlen jelenséggel, a *the Lambeth Walk* nevű táncdivattal a második világháború küszöbén álló Angliában való elterjedésével kiválóan megalapozza a mindennapi élettel való tudományos foglalkozásról szóló kötetet. Hiszen egy olyan nagyszabású terepmunka sikereit és kudarcait ecseteli, melyben nemcsak a téma és a keret, de maguk a „kutatók”, a megfigyelők is a mindennapi élet szereplői voltak.

A könyv öt fejezete a mindennapi élet és a tudományos kutatások kapcsolatát négy szempontból közelíti meg. A *Mindennapok kutatása* című első fejezetben Császi tanulmánya mellett helyet kapott többek között Fejős Zoltán írása a modern, sorozatgyártásban előállított használati tárgyakhoz fűződő viszonyunkról, Szijártó Zsolt pedig, szintén a mindennapok tárgyainak témájánál maradva, a hétköznapiok materiális vonatkozásainak a kultúrakutatásban betöltött, korábban periférikus szerepéről, majd népszerű témává válásáról ír. Szijártó állítása szerint nemcsak a médiakutatás lett nyitott az utóbbi években a technikai médiumokkal való foglalkozásra, de a kultúrakutatás is elkezdett az anyagi kultúra felé fordulni. Méghozzá a tárgyaknak most már nemcsak szimbolikus jelentését hangsúlyozva,

hanem felismerve, hogy az azokhoz kapcsolódó „társadalmi-kulturális gyakorlatok elengedhetetlen alkotórészei” az anyagi világnak.

A kötet a média- és kultúrakutatás területének legaktuálisabb problémáival foglalkozik. A *Digitális nyomok* címet viselő tematikus egységben szereplő tanulmányok például a virtuális világban megélt mindennapokat, úgymint az archiválás új lehetőségeit, vagy az online térben történő gyász és emlékezés témáit dolgozzák fel. Glózer Rita *Hétköznapiság az új médiában. Tudások és autoritások az online felhasználói videókból* című írásában felhívja a figyelmet arra, hogy a médiakutatásban először az ezredfordulón népszerűvé váló valóságshow-k kapcsán fordultak a hétköznapi élet felé a kutatók. Glózer írásában ennek a folyamatnak a web 2.0-ban történő folytatásával foglalkozik példákon keresztül. Szerinte az internet világába beleszületett felhasználók, akik számára „a hálózati média magától értetődő, természetes közeg [...], az infotainment trendjének megfelelően szórakoztató formában osztanak meg a hétköznapi élet hasznos ismereteket” (168.). Glózer Rita írása azért is fontos része a kötetnek, mert arról a *demotikus* és *participatív* tartalomgyártásról és terjesztéséről beszél, amelynek a működését az online marketingkommunikációval foglalkozó cégek régóta próbálják megérteni, hogy a hálózati alapon működő médiában rejlő lehetőségeket minél hatékonyabban kiaknázhassák.

A hétköznapi élettel témaként foglalkozó tanulmányok kaptak helyet a *Mindennapi gyakorlatok* című tartalmi egységben. Keszeg Anna a hétköznapi élet nem hétköznapi tereivel, kreatívan berendezett dizájnerlakásokkal foglalkozva ír arról, hogyan vált az otthon „a pihenés és a relaxáció tere” helyett „az egyéni ambíciók megélésének lehetőségévé” (93.). Az ebben a tematikus egységben helyet kapó tanulmányok témái között ott találjuk az étkezések szerepét a mindennapokban, az autó társasági térként betöltött szerepének, valamint az utazás és a fogyasztás általi önismeret-keresés kérdését.

A kötet két fejezetet is szentel a *Médiaműfajok, médiahasználatok* témájának. A tematikus egységben elsőként Anna Woźniak tanulmányát olvashatjuk, melyben hiánypótló kutatásról számol be: a lengyel vidéki lakosság körében vizsgálta a televíziós fogyasztási szokásokat és a befogadás szociokulturális háttérét. A feltáró és elemző munka célja az volt, hogy feloldja azt a sztereotípiát, miszerint a falvakban élő televíziós közönség „ízlelése kiforratlan, az alacsony művészi színvonalú programokat kedvelik, és a médiatermékeket kritika nélkül fogyasztják” (230.). Terepmunkájának eredménye látszólag alátámasztotta a fenti sztereotípiát egy részét, a falusi lakosság körében ugyanis a legsematikusabb televíziós műfajok termékei, a lengyel szappanoperák és teleregények voltak a legnépszerűbb műsortípusok. Woźniak azonban rámutat, hogy a teleregények kedvelése nem az egyszerű gondolkodásmódról tanúskodik, hanem hasonlóan a régi tündérmesékhez, ezeknek a sorozatoknak a cselekménye is a befogadók számára ismerős helyen, Lengyelországban játszódik, és a lengyel hétköznapi életből ismerős elemeket dolgoz fel. „Arra a következtetésre jutottam, hogy a televíziós sorozatok – napjaink tündérmeséi – megtanítanak, hogyan viselkedjünk a modern világban a régi szokások tiszteletben tartásával, és miként »használjuk« az országot vagy éppen a világ másik részéből származó hagyományokat, ha a helyi tradíció nem képes kellő magyarázatot

adni a társadalmi és kulturális változásokra” (234.). A tanulmány tehát a médiahasználat egyik eleme, a televíziós fogyasztási szokások mögötti motivációk újraértelmezésére is vállalkozik.

A televíziózási szokások témájánál maradván: Guld Ádám egy rendkívül aktuális és sokakat foglalkoztató témát mutat be, a Pécsi Tudományegyetemnek a Z generációs fiatalok televíziós szokásáról készült kutatását. Bár köztudott, hogy egyedül ez az a korcsoport, amely körében a televíziófogyasztást megelőzi az internethasználat, Guld Ádám kiemeli, hogy a televíziós piac számára jó hír lehet, hogy a kor emelkedésével az internet iránti érdeklődés rendszerint csökken a televízió javára.

A televíziózási szokásokkal foglalkozó tanulmányok sorát Gagyi József esettanulmánya zárja: „milyen szerepe van egy idős, beteg ember életében annak a televíziónak, amely [...] immár harminc esztendeje közvetíti a média konstruálta valóságot a szobájába, hatásaiban pedig ott van a mindennapjaiban?” (254.) A kutatás témájául szolgáló harminc éves élettörténet különleges eset és lehetőség a tömegkommunikáció hatásának vizsgálatához, de a tanulmány ettől eltekintve is érdekes olvasmány.

A médiahasználatokkal foglalkozó második tematikus egység, a kötet záró fejezete főként a képregények és a bűnügyi regények mindennapokkal való kapcsolatáról szóló tanulmányokat foglal magában.

A kötetben helyet kapó huszonhét írás a mindennapi élet számos aspektusával foglalkozik, miközben reflektál a média- és kultúrakutatás trendjeire, változásaira. Bemutatja, hogyan kell szakszerűen és a tudomány előírásainak megfelelően hétköznapi témákhoz nyúlni, illetve azt is, hogyan lehet a hétköznapiakat a tudományos kutatás keretként alkalmazni. A témák sokszínűsége valamint a szerzők szakmai jártassága és elismertsége miatt könnyen lehet, hogy a kötet kézikönyvvé válik a fiatal tudósok számára, akiknek a kutatási témája valamilyen módon kapcsolódik a mindennapi élethez. (*Gondolat*)

KOVÁCS DOROTTYA

Felelős kiadó: IMRE LÁSZLÓ

Kiadja az Alföld Alapítvány megbízásából az Alföld szerkesztősége

Tipográfia: Kass János

Szedés, tördelés: Alföld szerkesztősége.

Nyomás: PIREHAB Nonprofit Kft. Nyomdaüzeme, Debrecen

Felelős vezető: Becker Norbert vezérigazgató

Index: 25 901 ISSN: 0401—3174

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 4024 Debrecen, Piac u. 68. Telefon és fax: (52) 412-626 — Postafiók száma: 4001 Debrecen 144. — Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII. ker. Orczy tér 1. tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu — Évi előfizetés 7200 Ft, félévi 3600 Ft. — Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni az *Alföld* irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat nevét.